

Emile Zola

Еміль Золя

Son Excellence Eugène Rougon

Його Вельможність Ежен Руґон

1876

Переклад – Тетяна Жарко (2022 рік)

Відповідно до статті 4 Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 р., строк охорони оригінального твору скінчився. Авторські права на переклад захищені відповідно до статті 5 цієї ж Конвенції.

Перекладачка оприлюднює цей текст виключно для приватного читання. Для іншого використання цього перекладу прохання звертатись до перекладачки - zharkotanya@yahoo.com

Якщо Ви завантажуєте цей текст або читаєте його без завантаження, прошу Вас переказати прийнятну для Вас суму на підтримку Збройних сил України

«Якщо у вітальні зберуться п'ятеро добродіїв, вони утворять п'ять урядів.» Ні, це не перефразоване прислів'я про «трьох гетьманів», а цитата з роману «Його Вельможність Ежен Ругон» - блискучого зразка політичної сатири від безжального натураліста Еміля Золя. Безпринципний вискочень, який прагне влади виключно задля того, щоб панувати над людьми, красуня, котра зловживає своєю сексуальністю і гендлює нею, безхребетні підлабузники, які, не торгуючись, продають свого хазяїна, недолугі йолопи, які посіли найвищі державні посади завдяки непотизму і корупції – усі ці образи і досі є актуальними.

Його Вельможність Ежен Ругон

I

Голова досі стояв посеред невеликого гамору, що здійснювався з його появою. Потім він сів і неухважно мовив у півголоса:

- Засідання відкрите.

Він розсортював законопроекти, розкладені перед ним на робочому столі. Ліворуч від нього короткозорий секретар встромив носа у папір і, швидко белькочучи, зачитав протокол минулого засідання, хоча жоден депутат його не слухав. У гаморі, що лунав залом, це читання долітало тільки до вух писарів, таких поважних і таких коректних, порівняно з недбалими поставами членів Палати парламенту.

Були присутні менше сотні депутатів. Одні зручненько розсілися на вкритих червоним оксамитом ослінчиках і блукали очима, вже куняючи. Інші посхилялися на краї пюпітрів, буцімто змуджені тягарем відкритого засідання, і тихенько вистукували по дереву кінчиками пальців. Крізь еркер, що витинав у небі сірий півмісяць, лилося проміння дощового травневого пообіддя і стрімко падало додолу, рівномірно освітлюючи помпезну суворість зали. Світло, тьмяно виблискуючи, широким червоним килимом спускалося рядами амфітеатру, де-не-де спалахуючи рожевими відблисками в кутках порожніх лав, а позад голови голі статуї та скульптури перепиняли доріжки білих променів.

Один депутат, у третьому ряду праворуч, залишився стояти у вузькому проході. Він заклопотано потирив рукою грубий комір шпакуватої бороди. Поруч якраз проходив писар, він зупинив його і перепитав у півголоса.

- Ні, пане Кан, - відповів писар. – Пан голова Державної ради ще не прийшов.

Кан сів. А тоді враз обернувся до сусіда ліворуч.

- Скажіть-но, Бежене, Ви бачили сьогодні зранку Ругона? – запитався він.

Бежен, дрібний худий чоловічок, чорнявий і з мовчкуватою пикою, звів голову і закліпав повіками, поглинений цілком іншими думками. Він витяг зі свого пюпітра дощечку і саме писав листа на блакитнуватою фірмовому

бланку, де було надруковано таке: «Бежен і Компанія, скляна фабрика, Сен-Флоран.»

- Ругон? – повторив він. – Ні, я його не бачив. Я не мав часу, щоб зайти до Державної ради.

І знову зосередився на своїй роботі. Він зазирнув до записника і узявся до другого листа під нерозбірливе бубоніння секретаря, котрий завершував читати протокол.

Кан відкинувся на спинку лави і схрестив руки. Його лице з крупними рисами, зокрема з великим гарним носом, що виказував єврейське походження, залишалося набурмосеним. Він розглядав золоті розетки на стелі, а тоді зупинився на потоках зливи, котрі в ту мить гатили в скляну стелю. Після цього він блукав поглядом, нібито уважно вивчав складний орнамент на стіні, що височіла перед ним. На обох краях він на секунду затримався на обтягнених зеленим оксамитом панно, переобтяжених регаліями та золоченими рамцями. Потім, вимірявши очима пару колон, поміж якими алегоричні статуї Свободи і Правопорядку виставили свої мармурові лики з порожніми зіницями, він зрештою занурився у споглядання зеленої шовкової завіси, за якою ховалася фреска – зображення Луї-Філіппа під час складання присяги перед Конституційними зборами.

Секретар тим часом сів. У залі не стихав гамір. Голова, не кваплячись, і далі гортав папери. Він машинально натис рукою на дзвінок, але гучне деренчання не потривожило жодної приватної розмови. Звівшись посеред гармидеру, він постояв хвилю, очікуючи.

- Панове, - розпочав він, - я отримав листа...

Він зупинився, щоб вдруге натиснути на дзвінок, знову зачекав, вивищуючись поважним і знудженим ликом понад монументальним столом, під яким вишикувалися кілька поверхів панно з червоного мармуру, обрамлених білим мармуром. Його заціпенений сурдут виокремлювався на тлі розміщеного поза столом барельєфа, перерізаючи чорною лінією пеплуми Сільського Господарства і Промисловості з античними профілями.

- Панове, - продовжував він, коли запала відносна тиша, - я отримав листа від пана де Ламбертона, у якому він перепрошує за те, що не може бути присутній на сьогоднішньому засіданні.

На одній з лав, шостій навпроти столу президії, зачувся тихий сміх. Це зовсім молодий депутат, чарівний блондин не більш як двадцяти восьми років, заглушив білими долонями свою веселість, мов у красуні. Один з

його колеґ, справжній велетень, проминув три місяця і запитав у нього, схилившись йому до вуха:

- А що, Ламбертон дійсно відшукав свою жінку?.. Розкажіть-но мені про це, Ля Рукете.

Голова узяв жменю паперів. Він говорив монотонним голосом, і до глибини зали долинали тільки уривки фраз.

- Є клопотання про відпустку... Пан Блаше, пан Букен-Лекомт, пан де ля Вілярдьер...

Доки Палата схвалювала клопотання про відпустку, Кан, безсумнівно, зморений спогляданням зеленого шовку, нап'ятого перед крамольним зображенням Луї-Філіппа, наполовину обернувся, щоб поглянути на ложі. Понад жовтим мармуровим підмурівком з лакованими прожилками вишикувався єдиний ряд лож, простягнувши від колони до колони смугу поручнів з гранатового оксамиту, а вгорі ламбрекен з гофрованої шкіри не міг приховати порожнечу, що зосталася після скасування другого ряду, призначеного до встановлення Імперії для журналістів і громадськості. Поміж товстими пожовклими колонами, котрі з дещо важкуватою помпезністю вишикувалися півколом, ховалися ложі, заповнені сутінками, майже порожні, звеселені лишень трьома чи чотирма світлими жіночими уборами.

- Погляньте! Прийшов полковник Жоблен, - прошепотів Кан.

Він усміхнувся полковнику, котрий помітив його. Полковник Жоблен був у синьому сурдуті, який після відставки призвичаївся носити наче свій цивільний однострій. З офіцерською розеткою, такою великою, що здавалася зав'язаним шарфом, він був цілком самотній у ложі для квесторів.

Далі, рухаючись ліворуч, очі Кана зупинилися на молодому чоловікові та молодій жінці, котрі ніжно притискалися одне до одного у ложі Державної ради. Молодий чоловік повсякчас перехилявся, говорив, майже торкаючись шиї молодої жінки, а вона лагідно усміхалася, дивлячись не на нього, а на алегоричну фігуру Правопорядку.

- Скажіть-но, Бежене... – пробурмотів депутат, штовхнувши колеґу коліном.

Бежен почав п'ятого листа. Він ошелешено звів голову.

- Он там, нагорі, погляньте, Ви бачите малого д'Ескорая і красуню, пані Бушар? Присягаюся, він щипає їй сідниці. У неї такі очі, ніби вона от-от

зомліє... Тож усі друзі Ругона призначили тут побачення. Он ще там, у ложі для громадськості, є пані Корьор і подружжя Шарбонель.

Його зупинило триваліше, ніж доти, деренчання дзвінка. Писар вигукнув гарним басом: «Панове, просимо тиші!» Усі почали слухати. І Голова вимовив фразу, з якої не загубилося жодне слово:

- Депутат Кан просить дозволу видрукувати промову, яку він виголосив під час обговорення законопроєкту щодо встановлення муніципального податку на екіпажі та коней, які пересуваються Парижем.

Лавами пробігло бубоніння, відновилися розмови. Підійшов Ля Рукет і сів поруч з Каном.

- Тож Ви працюєте задля населення? – жартома мовив він йому.

А тоді, не давши часу відповісти, додав:

- Ви не бачили Ругона? Ви нічого не дізнались?.. Про це усі говорять. Схоже, усе ще непевно.

Він озирнувся і поглянув на годинник.

- Вже друга двадцять! Я точно наживав би п'ятами, якби не було оголошення того чортового звіту!.. Це дійсно на сьогодні?

- Нас усіх попередили, - відповів Кан. – Я не чув, щоб було протилежне розпорядження. Ви правильно зробили, що залишились. Так ми одним махом проголосуємо за чотириста тисяч франків на хрестини.

- Безсумнівно, - підхопив Ля Рукет. – Старий генерал Легрен, котрий саме упав на обидві ноги, наказав своєму лакеєві, щоб він його приніс. Він у конференційній залі, чекає на голосування... Імператор має рацію, розраховуючи на цілковиту відданість Законодавчих зборів. За такої урочистої нагоди йому не має забракнути жодного нашого голосу.

Молодий депутат доклав чималих зусиль, щоб надати собі поважної фізіономії державного мужа. Його лялькове личко, пожвавлене ріденьким світлим заростом, злегка погойдуючись, вивалювалося на краватку. Він удав, ніби якусь мить смакує дві останні фрази оратора, які розчув, а тоді враз вибухнув дзвінким сміхом.

- Господи! – мовив він. – Які у цих Шарбонелів гарні піки!

Тоді він, разом з Каном, узявся збиткуватись з подружжя Шарбонель. У жінки екстравагантна жовта шаль, а чоловік одягнений у один з тих провінційних сурдутів, що буцімто вирубані сокирою, до того ж обидвоє широкі, червоні, присадкуваті, ще й майже сперлися підборіддями на

поручні, аби ліпше слідкувати за засіданням, хоча їхні вибалушені очі, здавалося, нічогосінько не розуміли.

- Якщо Ругон вилетить, то я не дам і гроша за процес Шарбонелів, - прошепотів Ля Рукет. – Так само, як і за пані Корьор...

Він схилився до вуха Кана і продовжував дуже тихо:

- Загалом, Ви ж знаєте Ругона, тож скажіть мені, хто, власне така, ця пані Корьор? Вона тримала готель, чи не так? Колись Ругон мешкав у неї. Навіть подекують, що вона позичала йому гроші... А за яке ремесло вона тепер узялась?

Кан глибоко споважнів. Він неквапливо почухав комір своєї бороди.

- Пані Корьор – вельми шанована жінка, - попросту сказав він.

Це слово остаточно зупинило цікавість Ля Рукета. Він стис губи з виглядом школяра, якому тільки-но прочитали нотацію. Мить обидвоє мовчки дивилися на пані Корьор, котра сиділа поруч з подружжям Шарбонель. На ній була дуже помітна шовкова бузкова сукня з численними мереживами та прикрасами. Її обличчя було занадто рожевим, а чоло вкривали дрібненькі кучерики, наче у білявої ляльки, і вона виставляла свою повну шию, що залишилася дуже гарною, незважаючи на сорок вісім років.

Але враз вглибині зали гупнули двері і зашурхотіли спідниці, і через це усі голови обернулися. До ложі дипломатичного корпусу зайшла дивовижно вродлива висока дівчина, вдягнена дуже дивно – в погано зшиті блідо-зелену сукню, а слідом за нею – вдягнена у чорне літня дама.

- Погляньте! Красуня Клоринда! – прошепотів Ля Рукет і звівся, щоб навмання привітати її.

Кан також звівся. Він схилився до Бежена, зайнятого тим, що вкладав листи до конвертів.

- Дивіться, Бежене, - пробурмотів він, - прийшла графиня Бальбі з дочкою... Я піду до них, запитаю, чи вони не бачили Ругона.

Голова узяв зі столу нову жменю паперів. Не припиняючи читання, він кинув поглядом на красуню Клоринду Бальбі, від чиєї появи залого прокотилося перешіптування. Передаючи аркуші один за одним секретареві, він усе безкінечно говорив, без крапок та ком:

- Представлено законопроект з метою встановити податок на ввезення та вивезення товарів у місті Ліль... Представлено законопроект про об'єднання в одну комуна комун Дульван і Блезуа (Горішня Марна).

Повернувся Кан, він був розчарований.

- Так і є: ніхто його не бачив, - сказав він своїм колегам Беженові та Ля Рукету, яких перестрів на краю сесійної зали. – Мене запевнили, що імператор викликав його вчора увечері, але мені не відомо про наслідок перемовин... Ніщо не може бути прикритим за те, коли не знаєш, на що розраховувати.

Коли він відвернувся, Ля Рукет прошепотів на вухо Бежену:

- Цей бідолашний Кан добряче боїться, що Ругон розгавкається з Тюільрі. Тоді пропала його залізниця.

Бежен, котрий мало говорив, поважно зронив таку фразу:

- Той день, коли Ругон залишить Державну раду, стане втратою для усіх.

Помахом долоні від покликав писаря і попросив його віднести до поштової скриньки листи, які він тільки-но дописав.

Троє депутатів залишилися ліворуч від столу Голови. Вони обачно балакали про немилість, що загрожувала Ругону. Це була заплутана історія. Один з віддалених родичів імператорки, сенйор Родрігез, з 1808 року вимагав від французького уряду суму у два мільйони франків. Під час війни з Іспанією цей Родрігез займався морською торгівлею, і його судно, навантажене цукром і кавою, у Гасконській затоці перехопив наш фрегат «Вартовий» та переправив до Бреста. На підставі розслідування, проведеного місцевою комісією, один зі службовців дійшов висновку про законність перехоплення, але не повідомив про це Державній раді з питань військової здобичі та військовополонених. Пан Родрігез тим часом поквапився звернутись до Державної ради. Він помер, а його син за правління усіх урядів марно намагався порушити цю справу, аж до того дня, коли одне слівце його далекої кузини, котра стала всемогутньою, допомогло таки розпочати судовий розгляд.

Троє депутатів чули над своїми головами монотонний голос голови, котрий продовжував:

- Представлено законопроект про надання дозволу департаменту Кальвадос відкрити позичку у триста тисяч франків... Представлено законопроект про надання дозволу місту Ам'єн відкрити позичку у двісті тисяч франків для створення нових бульварів... Представлено законопроект про надання дозволу департаменту Північне Узбережжя відкрити позичку у триста тисяч франків, які будуть спрямовані на те, щоб покрити дефіцит за останні п'ять років...

- Правда ж полягає у тому, - говорив Кан, ще більше стишивши голос, - що той Родрігез вигадав неабиякий викрутас. Разом з одним зі своїх зятів, котрий закріпився у Нью-Йорку, він володів суднами-близнюками, які любесенько мандрували або під американським, або під іспанським прапором, залежно від того, звідки походила небезпека під час подорожі... Ругон запевняв мене, що затримане судно дійсно належало тому панові, і тому немає жодних підстав задовольняти його вимоги.
- Тим паче, - додав Бежен, - що це рішення не може бути оскаржене. Службовець адміністрації у Бресті, відповідно до портового звичаю, мав повне право підтвердити захоплення судна, не звертаючись до Державної ради з військової здобичі.

Запала тиша. Ля Рукет сперся на мармуровий підмурівок, задер носа догори і намагався привабити увагу красуні Клоринди.

- Але чому Ругон не хоче, щоб Родрігезу повернули два мільйони? – наївно запитався він. – Що йому до того?

- Це питання совісті, - поважно мовив Кан.

Ля Рукет по черзі поглянув на обох колег, але, побачивши їхню урочистість, навіть не усміхнувся.

- До того ж, - додав Кан, буцімто відповідаючи на слова, які не вимовив вголос, - Ругон має клопіт, відколи Марсі став міністром внутрішніх справ. Вони ніколи не терпіли одне одного... Ругон казав мені, що якби не його прив'язаність до імператора, котрому він надав стільки послуг, він давно повернувся б до сімейного життя... Зрештою, йому вже не так і добре у Тюільрі, від відчуває потребу перефарбуватись.

- Він чинить як чесна людина, - повторив Бежен.

- Так, - з проникливим виглядом відповів Ля Рукет. – Якщо він хоче піти у відставку, то саме випадає добра нагода... У кожному випадку, його друзі засмутяться. Погляньте на того полковника, там, нагорі: яка у нього стривожена пика – він бо так розраховував почепити собі на шию нового ордена ще цього року!.. А вродлива пані Бушар, котра запряглася, що шляхетний пан Бушар менш як за пів року стане керівником відділу у внутрішніх справах! А той малюк д'Ескорай, те балуване дитя Ругона, мав принести в подаруночок призначення пана Бушара з нагоди іменин його панії... Погляньте-но! Де ж вони, той малий д'Ескорай і красуня пані Бушар?

Наші панове узялися шукати їх. Нарешті вони віднайшли їх вглибині ложі, у якій вони під час відкриття засідання сиділи на першій лаві. Тепер вони

сховались у тінь, поза старим лисим паном. І вони сиділи такі спокійненькі, але такі червоні.

В ту мить голова завершив читання. Він кинув трохи зірваним голосом останні слова, що заплуталися у варварській нековирності фрази:

- Представлено законопроект, спрямований на надання дозволу на підвищення відсотків за позичкою, дозволеною законом від 9 червня 1853 року, а також про надзвичайне оподаткування департаментом Ла Манш.

Кан якраз побіг назустріч депутатові, котрий заходив до зали. Він підвів його, промовляючи:

- Ось пан де Комбело... Він повідомить нам новини.

Камергер де Комбело, призначений депутатом від департаменту Ланд внаслідок наполегливих вимоги імператора, тактовно вклонився і чекав на запитання. Це був високий вродливий чоловік з дуже білою шкірою і чорнильно-чорною бородою, яка забезпечувала йому непохитний успіх серед жіноцтва.

- То як, що кажуть у палаці? – перепитав Кан. – Що вирішив імператор?

- Господи, багато чого кажуть, - гунявлячи, відповів де Комбело. – Імператор має найщирішу дружбу до пана голови Державної ради. Безсумнівним є те, що їхня зустріч була дуже приязною. Так, вона була дуже приязною...

Він зупинився, зважуючи це слово, щоб оцінити, чи не зайшов, бува, задалеко.

- То звільнення за власним бажанням відкликано? – підхопив Кан, зблискуючи очима.

- Я цього не сказав, - продовжував вкрай занепокоєний камергер. – Я нічого не знаю. Ви ж розумієте, моє становище особливе...

Він не завершив, обмежився усмішкою і повернувся на свою лаву. Кан знизав плечима і звернувся до Ля Рукета:

- Але, я гадаю, Ви повинні бути в курсі справ! То Ваша сестра, пані де Лоренц, Вам нічого не розповіла?

- О! Моя сестра ще німіша за пана де Комбело, - сміючись, відповів молодий депутат. – Відколи вона стала придворною дамою, то набралася поважності, як міністр... Утім, вчора увечері вона мене запевнила, що відставку буде прийнято... З цього приводу є гарна історія. Схоже, до Ругона відправили одну даму, щоб вона його схилила. То ви не знаєте, що

він зробив, наш Ругон? Він виставив ту даму за поріг, хоча, відзначте, вона була чарівна.

- Ругон цнотливий, - урочисто проголосив Бежен.

Ля Рукет зайшовся божевільним сміхом. Він запротестував, був готовий наводити факти, якби забажав.

- Тож пані Корьор... – пробурмотів він.

- Ніколи! – відрубав Кан. – Ви не знаєте цієї історії.

- Гаразд, а красуня Клоринда?!

- Та годі! Ругон занадто третий, щоб дати обкрутити себе тій довготелесій чортиці.

Наші панове збилися докупити і заглибилися у ризиковану розмову з дуже солоними словечками. Вони переповідали анекдоти, що ширилися про цих двох італійок – матір і дочку, наполовину авантюристок, наполовину великосвітських дам, яких перестривали повсюди і посеред будь-якого юрмища: в помешканнях міністрів, на авансценах дрібних театрів, на модних пляжах, у нетрях загублених корчем. Матір, як запевняли, побувала у королівському ліжку. Дочку, через її необізнаність з нашими французькими умовностями, вважали «довготелесою чортицею» - оригінальною та дуже погано вихованою, котра заганяла коней до смерті під час перегонів, у дощові дні виставляла на тротуарах брудні панчохи і збиті черевики, ще й підшукувала собі чоловіка за допомогою зухвалих усмішок фатальної жінки. Ля Рукет розповів, що на бал у італійського легата, шевальє Русконі, вона прийшла вдягнена як мисливиця Діана, і наступного дня її замало на попросив про одруження старий і дуже ласий сенатор де Нугаред. Слухаючи цю історію, депутати кидали погляди на красуню Клоринду, котра, всупереч регламенту, розглядала депутатів Палати одного за одним у великий театральний бінокль.

- Що ні, то вже ні, - повторив Кан. – Ругон ніколи не був настільки божевільним! Він каже, що вона дуже розумна, і, сміючись, називає її «панна Макиавеллі». Вона його розважає – от і все.

- Байдуже, однак Ругон не правий, що не хоче одружуватись, - підсумував Бежен. – Чоловік від цього устатковується.

І усі втрьох погодилися щодо жінки, яка потрібна Ругону: жінка певного віку – принаймні тридцяти п'яти років, багата, і котра триматиме свій дім у рамках якнайвищої порядності.

Галас тим часом посилювався. Вони настільки забувалися у масних анекдотах, аж геть не помічали того, що робилося довкола. Здалеку, з глибин кулуарів, чулися пронозливі голоси писарів, які вигукували: «На засідання, панове, на засідання!» Депутати надходили зовсебіч крізь масивні двері з червоного дерева, відчинені на дві стулки, так що на їхніх панно виблискували золоті зірки. Доти напівпорожня зала помалу заповнювалася. Невеличкі гуртки, котрі подекуди знуджено перемовлялися на лавах, сонні дядьки, котрі ковтали позіхи, - усі потонули в дедалі повноводнішому потоці та серед повсякчасних потисків долонь. Сідаючи на свої місця, праворуч та ліворуч, депутати обмінювалися усмішками. Вони виглядали як члени однієї родини, їхні обличчя були однаково сповнені владою, яку вони мали от-от втілити. Якийсь товстий чолов'яга, на останній лаві ліворуч, заснув справді глибоко, але його розбудив сусід. Коли ж той сказав йому на вухо кілька слів, він квапливо протер очі і набув пристойної постави. Засідання спершу тяглося поміж питань порядку денного, від яких ці панове неабияк нудилися, але відтепер мало набрати вирішального інтересу.

Кан і двоє його колег, гнані натовпом, піднялися на свої лави, не усвідомлюючи того. Вони продовжували балакати, приглушуючи сміх. Ля Рукет переповідав нову побрехеньку про красуню Клоринду. Одного дня їй трапилася дивовижна забаганка оббити свою спальню чорними шпалерами, всіяними срібними краплинами, і там приймати найближчих друзів – лежачи на ліжку, похована під такими ж чорними ковдрами, через які визирав тільки кінчик її носика.

Кан уже сідав, але раптово захопився:

- Який же ідіот цей Ля Рукет зі своїми плітками! – буркнув він. – Через нього я прогавив Ругона!

Він розлючено обернувся до сусіда:

- Послухайте-но, Бежене, Ви могли б мене попередити!

Саме зайшов Ругоң, відповідно до встановленої церемонії, і сів поміж двома державними радниками на лаві для урядових комісарів – у такій собі велетенській коробці з червоного дерева, влаштованій знизу від столу президії, якраз на місці скасованої трибуни. Однострій із зеленого сукна, обтяжений золотими манжетами і комірцем, репався на його широких плечах. Він обернувшись лицем до зали і приховував погляд під важкими завжди наполовину опущеними повіками. Над його квадратним лобом нависала густа шпакувата чуприна, його великий ніс, дуже м'ясисті губи і видовжені щоки, на яких сорок шість років не залишили жодної зморшки, були вульгарно грубими, проте перевтілювалися у вроду від спалахів сили.

Він спокійненько сперся на спинку, вгруз підборіддям у комірець однострою, сидів собі байдужий і трохи стомлений і, здавалося, нікого не бачив.

- Він має цілком буденний вигляд, - пробурмотів Бежен.

Депутати перехилилися на своїх лавах, щоб побачити його пику. Від вуха до вуха перебігали стримані перешіптування. Але найжвавіше враження поява Ругона викликала у ложах. Подружжя Шарбонель, ризикуючи впасти, аби засвідчити свою присутність, вистромили рядком свої втішені лиця, пані Корьор стиха кашлянула, витягла носовичка і злегка помахали ним, буцімто хотіла піднести до губ. Полковник Жоблен виструнчився, вродлива пані Бушар жваво повернулася у перший ряд, злегка засапана, і поправляла стрічку на своєму капелюшку, а тим часом позад неї пан д'Ескорай сидів німо, дуже засмучений. Що ж до красуні Клоринди, то вона себе не стримувала. Бачачи, що Ругон не підіймає очей, вона постукала, хоча тихенько і стримано, своїм біноклем об мармурову колону, на яку сперлася. Він на неї і після цього не поглянув, тож вона сказала своїй матері дуже розбірливо, так що почула уся зала:

- Та він надувся, цей товстий хитрун!

Депутати з усміхом озирнулися. Ругон вирішився кинути поглядом на красуню Клоринду. Він ледь помітно кивнув їй головою, а вона, достоту тріумфуючи, сплеснула в долоні, регочучи розвалилася на стільці і вголос заговорила до своєї матері, і на дрібку не переймаючись усім цим натовпом чоловіків, які знизу вгору витріщалися на неї.

Ругон, перш ніж опустити повіки, неквапливо обвів очима ложі і широким поглядом огорнув водночас пані Бушар, полковника Жоблена, пані Корьор і подружжя Шарбонель. Обличчя його залишалось безмовним. Він знову встромив підборіддя у комірець, наполовину заплющив очі і стримував легкі позіхи.

- Усе ж я скажу йому слівце, - прошепотів Кан на вухо Бежену.

Але тільки-но він звівся, як голова, котрий уже якусь мить перевіряв, чи усі депутати повернулися на свої місця, владно задеренчав дзвоником. Враз запала глибока тиша.

На першій лаві – лаві з білого мармуру – стояв білявий добродій. Він тримав у руці великий папір, від якого не відводив очей, водночас говорячи:

- Я маю честь, - промовляв він співочим голосом, - подати звіт щодо законопроєкту стосовно відкриття у Державному міністерстві, в рамках

бюджету на 1856 рік, кредиту в чотириста тисяч франків для витрат на церемонії та свята з нагоди хрестин спадкоємця імператорського трону.

Він показував усім своїм видом, що повільно крокує, аби вручити цей звіт, аж тут усі депутати із бездоганною одностайністю заволали:

- До читання! До читання!

Доповідач зачекав, доки голова вирішить, щоб відбулося читання, і розпочав майже розчуленим тоном:

- Панове, поданий до нашого розгляду законопроект є одним з тих, який виявляє надмірну повільність звичайної процедури голосування, оскільки вона стримує спонтанний порив Законодавчих зборів.

- Дуже добре! – вигукнули кілька депутатів.

- У найскромніших родинах, - продовжував доповідач, артикуючи кожне слово, - народження сина, спадкоємця, за усіма усталеними уявленнями, пов'язаними з цим статусом, спричиняє таку солодку втіху, що відходять в минуле усі колишні незгоди, і тільки надія витає над колискою новонародженого. Що вже казати, якщо це родинне свято водночас є святом великої нації, а також загальноєвропейською подією!

Від цього усі розквітли. Палата зомліла від такого кавалка риторики. Ругон, котрий, здавалося, спав, побачив перед собою в амфітеатрі виключно осяйні лиця. Деякі депутати перебільшували свою уважність і підносили долоні до вух, щоб не пропустити і дрібки з цієї витонченої прози. Доповідач зробив коротку паузу і підвищив голос.

- Тут, панове, йдеться справді про велику французьку родину, яка запрошує усіх кривих висловити свою радість. Жодна урочистість не буде надмірною, якщо йдеться про те, щоб зовнішній вияв відповідав величчю законних очікувань!

Тут він влаштував нову паузу.

- Дуже добре! – вигукнули ті ж голоси.
- Як делікатно сказано, чи не так, Бежене? – зауважив Кан.

Бежен гойдав головою, не відводячи очей від люстри, що звисала зі скляної стелі над столом президії. Він променів.

У ложах красуня Клоринда притулила бінокль до очей і стежила за акторською грою на фізіономії доповідача. У подружжя Шарбонель зволожилися очі. Пані Корьор надала собі уважної постави шляхетної жінки. Полковник тим часом схвально хитав головою, а вродлива пані

Бушар забувалася на колінах у д'Ескорая. Водночас у президії голова, секретарі і навіть писарі урочисто слухали без жодного поруху.

- Колиска принца-спадкоємця, - продовжував доповідач, - є гарантом безпеки для майбутнього, адже увічнюючи династію, яку ми вітали з гарячим захватом, вона забезпечує добробут країни, її мир та стабільність і водночас мир і стабільність для усїєї Європи.

Пролунало кілька «цить!», щоб стримати вибух ентузіазму від цього зворушливого образу колиски.

- За інших часів нащадок славетної крові вважався також призначеним для славетного майбуття, але часи докорінно змінилися. Мир є наслідком мудрого і докорінного правління, плоди якого ми пожинаємо, тоді як геній війни надиктував епічну поему, якою є Перша Імперія. Король Риму, Наполеон II, чие народження вітали гармати на півдні та на півночі, навіть не мав фортуни, щоб послужити Батьківщині: таким був урок самого Провидіння.
- Та що він таке каже? Він заплутався, - пробурмотів скептик Ля Рукет. – Цей уривок дуже незграбний. Він зіпсує увесь виступ.

Дійсно, депутати стривожилися. Навіщо ці історичні спогади, які заважають їхньому захвату? Дехто висякався. Але доповідач, відчувши холод, яким повіяло від останньої фрази, усміхнувся на це. Впевнений у загальному ефекті, він розвивав свою антитезу, жонглюючи словами.

- Але Дитя Франції, яке прийшло в той урочистий день, коли народження одного має вважатись спасінням для усіх, безперечно надає нам, як і прийдешнім поколінням, право жити й померти в отчому домі. Таким є тепер відкуп з божу благодать.

Витончена фраза різко увірвалася. Усі депутати зрозуміли, залю прокотилося задоволене перешіптування. Гарантія довічного миру була дійсно солодкою. Заспокоєні панове повернулись до зачарованих поз державних мужів, які смакують літературні ласощі. Їм немає чим перейматись. Європа належить їхньому хазяїну.

- Імператор, котрий став арбітром Європи, - продовжував доповідач з новим поривом, - невдовзі підпише цей щедрий мир, що поєднає продуктивні сили різних націй і стане альянсом народів, а також і королів, якщо Богові буде угодно довершити таке щастя, яке стане водночас його славою. Хіба ми не можемо вважати, що від цієї миті беруть початок незчисленні роки процвітання, адже ми дивимось на колиску, де спочиває ще такий малесенький продовжувач великої політики?

Який же гарний цей образ! І він, безсумнівно, був прийнятним: депутати підтверджували його, стиха гойдаючи головами. Але доповідач починав затягувати промову. Багато парламентарів споважніли, дехто навіть кидав косі погляди на ложі як практичні особи, котрим прикро виставляти себе ось так, у політичній білизні. Дехто, із землистими лицами, замислився про власні справи і знову почав барабанити пальцями по дерев'яних пюпітрах. У їхній пам'яті примарно проминали колишні засідання, колишня відданість, яка палала перед новою владою, що лежала в колисці. Ля Рукет повсякчас озирався на годинник, і коли стрілка досягла за чверть третя, у відчай махнув долонею: він запізнився на зустріч. Кан і Бежен, пліч-о-пліч, сиділи нерухомо, схрестивши руки, і кліпали очима, переходячи від високих панно зеленого оксамиту до білих мармурових барельєфів, на чиєму тлі сурдуть голови чорнів одинокою плямою. У дипломатичній ложі красуня Клоринда, і далі дивлячись в бінокль, знов узялася уважно вивчати Ругона, котрий сидів на своїй лаві з непохитною поставою сонного бугая.

Доповідач, однак, не квапився і читав для себе самого, ритмічно і блаженно рухаючи плечима.

- Тож довірмось цілком і повністю, і нехай Законодавчі збори за такої великої і поважної нагоди згадають про свою спорідненість з імператором, котра надає їм майже родинні права, значно більші, ніж іншим державним органам, долучитись до радощів свого володаря. І перший, і другий є синами вільного волевиявлення народу, тож в цей час Законодавчі Збори є самим голосом нації, який прославлятиме високородне Дитя з невтомною повагою, з відданістю за будь-яких випробувань і з тією безмежною любов'ю, котра перетворює політичну Віру на релігію, яка благословляє обов'язок.

Кінець мав надійти невдовзі, адже мова зайшла про уславлення, релігію та обов'язок. Подружжя Шарбонель наважилося у півголоса обмінятися враженнями, а пані Корьор заглушила у носовичку легесенький кашель. Пані Бушар потайки піднялася вглиб ложі Державної ради, до пана Жюля д'Ескорая.

Справді, доповідач раптово змінив голос, опустився з урочистого до фамільярного тону і швидко захарамаркав:

- Ми пропонуємо вам, панове, просте й чисте ухвалення законопроєкту таким, як його було подано Державною радою.

Він сів посеред гучного гамору.

- Дуже добре! Дуже добре! – волала уся зала.

Вибухнули вигуки «Браво!». Пан де Комбело, чия усміхнена увага і на хвильку не ослабла, сам скрикнув «Хай живе імператор!», але голос його загубився у галасі. Полковнику Жоблену влаштували майже овацію, доки він стояв на краю ложі, де був один, і, незважаючи на регламент, в забутті аплодував сухенькими долонями. Увесь екстаз перших фраз повернувся з новою повинню поздоровлень. Це було завершення тяжкої повинності. Від лави до лави лунали люб'язні слова, а у напрямку доповідача полився потік друзів, щоб енергійно потиснути йому обидві долоні.

Невдовзі у гомоні запанувало одне слово:

- Розгляд! Розгляд!

Голова стояв у президії і ніби чекав на цей крик. Він натис на дзвоник і мовив до зали, що враз споважніла:

- Панове, значна кількість парламентарів просить негайно перейти до розгляду.
- Так-так, - єдиним волянням підтвердила уся Палата.

Розгляду не було. Одразу ж проголосували. Дві статті законопроекту, які по черзі винесли на голосування, були ухвалені сіданням і вставанням. Тільки-но голова завершував читати статтю, як від низу до гори амфітеатру усі депутати вставали як один, голосно гупаючи ногами, буцімто їх підхоплював порив ентузіазму. Потім передали урни, писарі проходили між рядами і збирали бюлетені у цинкові ящички. Кредит у чотириста тисяч франків було схвалено одностайно двісті тридцятьма дев'ятьма голосами.

- Оце добра робота, - наївно сказав Бежен, а тоді засміявся, вважаючи, що висловив дотепне слівце.

- Вже минула третя, тож я вшиваюся, - пробурмотів Ля Рукет, проходячи повз Кана.

Зала спорожнювалася. Депутати потихеньку тікали до дверей і буцімто зникали крізь стіни. У порядку денному залишилися законопроекти місцевого значення. Невдовзі на лавах zostалися тільки ті добровольці, які, безсумнівно, того дня не мали інших справ поза парламентом. Вони продовжили перервані заняття і повернулися до своїх балачок на тому місці, на якому зупинилися. Засідання завершувалося так само, як і починалося – посеред спокійної байдужості. Навіть гамір помалу згасав, так ніби Законодавчі збори остаточно засинали в куточку німого Парижа.

- Послухайте-но, Бежене, - звернувся Кан, - спробуйте, коли будете виходити, розбалакати Делестана. Він прийшов разом з Ругоном і має дещо знати.

- Знаєте, Ви праві! Це Делестан, - пробурмотів Бежен, дивлячись на державного радника, який сидів ліворуч від Ругона. – Я ніяк не можу розпізнати їх через ті чортові однострої.

- А я нікуди не піду, бо мушу злапати нашого великого мужа, - додав Кан. – Ми повинні усе дізнатись.

Голова виносив на голосування безкінечну вервечку законопроектів, за які голосували вставанням і сіданням. Депутати машинально зводилися й сідали, не припиняючи балачки, навіть не припиняючи спати. Нудьга ставала такою, що нечисленні цікаві, котрі сиділи у ложах, пішли геть. Залишилися тільки друзі Ругона. Вони і далі сподівалися, що він говоритиме.

Враз піднявся один депутат, з коректними вусиками провінційного адвоката. Це раптово увірвало монотонне функціонування машини для голосування. Голови обернулися зі жвавим подивом.

- Панове, - мовив депутат, стоячи на лаві, - прошу дозволити мені пояснити мотиви, котрі змушують мене, хоча і попри моє бажання, відокремитися від більшості комісії.

Цей голос був таким кислим, таким кумедним, що красуня Клоринда заглушила сміх у долонях. Але знизу, поміж добродіями, посилювався подив. Що це таке? Чому він заговорив? Порозпитувавши, вдалося встановити, що голова саме виніс на обговорення законопроект, що дозволяв департаменту Східні Піренеї кредит у двісті п'ятдесят тисяч франків для спорудження палацу правосуддя у Перпіньяні. Оратор, державний радник від департаменту, заговорив проти законопроекту. Це здавалося цікавим. Його слухали.

Тим часом депутат з коректними бакенбардами розпочав з крайньою обачністю. Його фрази були сповнені стриманості, і за кожним словом він скидав капелюха перед усіма можливими властями. Але витрати, які мав зробити департамент, були тяжкими, тому він навів повний виклад фінансового становища Східних Піренеїв. До того ж, необхідність нового палацу правосуддя не здавалася йому належно доведеною. Так він говорив приблизно чверть години. Коли він сів, то був дуже схвильований. Ругон, котрий підняв було повіки, поволі опустив їх.

Надійшла черга доповідача – дуже жвавого невеличкого дідка, який говорив дзвінким голосом, як людина, впевнена у своїй справі. Перш за

все, він висловив ввічливе звернення до свого вельмишановного колеги, з котрим, на превеликий жаль, не міг погодитись. Ось тільки департамент Східні Піренеї був далеко не таким злидненим, як про те хотіли сказати, і він на інших цифрах навів повний виклад фінансового становища того департаменту. До речі, необхідність нового палацу правосуддя неможливо було заперечувати. Він навів подробиці. Старий суд, як на те, розміщений у настільки густо населеному кварталі, що галас із вулиць перешкоджає суддям слухати адвокатів. Окрім того, він занадто тісний, і якщо під час засідання суду присяжних є дуже багато свідків, вони мусять залишатись на сходах, через що наражаються на небезпечні спокуси. Доповідач завершив, навівши як неспростовний аргумент те, що сам міністр юстиції ініціював подання цього законопроекту.

Ругон не поворушився і, схрестивши руки, сперся потилицею на дерев'яну спинку. Відколи розпочалося обговорення, його постава, здавалося, ще поважчала. Доки перший оратор показував своїм лицем, що хоче надати репліку, він повільно, не зводячись повністю, підняв своє важке тіло і сказав нерозбірливим голосом єдину фразу:

- Пан доповідач забув додати, що міністр внутрішніх справ та міністр фінансів схвалили цей законопроект.

Він повалився на лаву і знову забувся, набравши попередньої постави сонного бугая. Поміж депутатів пролетіло легеньке тріпотіння. Оратор, наполовину вклонившись, сів на своє місце. За закон проголосували. Нечисленні парламентарі, котрі зацікавлено стежили за дебатами, зробили байдужі міни.

Ругон заговорив. Полковник Жоблен обмінювався, між ложами, переморгуваннями з подружжям Шарбонель, а пані Корьор, тим часом, готувалася залишити свою лаву, достоту як йдуть із театральної ложі до того, як упаде завіса, якщо головний герой п'єси вже виголосив свою останню тираду. Пан д'Ескорай і пані Бушар вже пішли собі. Клоринда стояла біля вкритих оксамитом поручнів і, височіючи над залом своїм прекрасним станом, неквапливо загорталася в мережану шаль, водночас блукаючи поглядом по амфітеатру. Дощ припинив тарабанити в скляну стелю, але небо залишалось затьмареним кількома важкими хмарами. У сіруватому світлі червоне дерево попітрів здавалося чорним, уздовж рядів здіймалися туманом присмерки, і тільки лисі черепи депутатів білили поодинокими плямками. На мармурових підмурівках, понад примарною блідістю алегоричних фігур, голова, секретарі й писарі, вишикувавшись рядком, завмерли нерухомими силуетами, наче в китайському театрі тіней. Від раптового згасання світла засідання буцімто потонуло.

- Господи! Тут померти можна, - мовила Клоринда, виштовхуючи матір з ложі.

Вона обурила писарів, які куняли в коридорі, тим, що у дивний спосіб обкрутила свою шаль довкола крижів.

На долішньому поверсі, у вестибюлі, наші дами перестріли полковника Жоблена і пані Корьор.

- Ми чекаємо на нього, - сказав полковник. – Можливо, він вийде сюди... У кожному випадку, я підморгнув Канові та Бежену, щоб вони прийшли і розповіли мені новини.

Пані Корьор підійшла до графині Бальбі і мовила засмученим голосом, не пояснюючи нічого більше:

- Ах! Яке це буде нещастя!

Полковник звів очі до неба.

- Такі люди, як Ругон, необхідні для країни, - помовчавши, продовжував він. – Імператор скоїть помилку.

Відновилася тиша. Клоринда спробувала зазирнути до кулуарів, але писар рвучко зачинив двері. Тоді вона повернулася до матері, котра німо стояла під чорною вуалеткою, і прошепотіла:

- Яка це нудота – чекати!

З'явилися солдати. Полковник заявив, що засідання скінчилося. Дійсно, нагорі сходів вигулькнуло подружжя Шарбонель. Вони обачно спускалися одне за одним, тримаючись за поручні. Пан Шарбонель помітив полковника і гукнув до нього:

- Він не багато сказав, але як слід стулив їм писка!

- Йому бракує нагоди, - відповів полковник на вухо доброму дядечкові, коли той підійшов до нього. – Інакше Ви б його почули! Він має розігрітись.

Тим часом солдати вишикувались у подвійну шереду від зали засідань до кулуарів президії, що виходили до вестибюлю. З'явився кортеж, барабани відбивали бойовий марш. На чолі крокували двоє писарів, одягнені у чорне, з пласкими капелюхами під пахвою, з ланцюгами на шиї та зі шпагами зі сталевими навершнями при боці. Потім під ескортом двох офіцерів ступав голова. За ним йшли секретарі президії і головний секретар голови. Проходячи повз красуню Клоринду, голова, незважаючи на помпезність кортежу, усміхнувся до неї як світський чоловік.

- Ах, Ви тут! – підбігши, вигукнув заклопотаний Кан.

І хоча тоді кулуари були заборонені для громадськості, він завів їх усіх і підвів до ніші зашкленених дверей, що виходили у садок. Він здавався розлюченим.

- Я знову прогавив його! – продовжував він. – Він вшився через Бургундську вулицю, доки я вичікував його у залі генерала Фоя... Але то байдуже, ми однак усе дізнаємося. Я вислав Бежена навздогін Делестану.

Знову довелося чекати принаймні десять хвилин. Депутати виходили з недбалим виглядом з-під двох високих зелених завіс, що прикривали двері. Деякі затримувалися, щоб запалити сигару. Інші зупинялися дрібними групами, обмінювалися потисками долонь. Пані Корьор пішла тим часом помилуватись на скульптуру Лаокоона. І доки подружжя Шарбонель вивертало собі шиї, щоб побачити чайку, намальовану буржуазною фантазією художника на рамцях фрески, буцімто вона вилетіла з картини, красуня Клоринда стовбичила перед велетенською бронзовою Мінервою, зацікавлено вивчаючи руки і груди колосальної богині. У ніші зашкленених дверей полковник Жоблен і Кан жваво й стиха балакали.

- А ось і Бежен! – вигукнув останній.

Усі наблизилися, обличчя напружилися. Бежен гучно дихав.

- Ну що? – запитали у нього.

- Ну от: відставку прийнято. Ругон іде з посади.

Це було наче удар довбнею. Запанувала глибока тиша. Клоринда, котра нервово крутила ріжок своєї шалі, щоб зайняти неспокійні пальці, побачила в ту мить, як вглибині саду вродлива пані Бушар поволеньки ступала попід ручку з паном д'Ескораєм, злегка схиливши голову на його плече. Вони вийшли раніше за решту і скористалися відчиненими дверима. На цих алеях, призначених для поважних роздумів, під мереживом молодого листя, вони гуляли, сповнені кохання. Клоринда покликала їх помахом долоні.

- Великий муж пішов з посади, - сказала вона усміхненій молодій жінці.

Пані Бушар враз відпустила руку свого кавалера, геть зблідла і споважніла, а тим часом Кан, стоячи посеред невтішного гуртка друзів Ругона, протестував, у відчаї зводячи руки до небес і не знаходячи слів.

II

Вранці у «Віснику» було надруковано про відставку Ругона, який пішов з посади «за станом здоров'я». Після обіду він прийшов до Державної ради, бажаючи залишити для свого наступника чисте місце. Сидячи за велетенським палісандровим письмовим столом у просторому червоно-золотому кабінеті, призначеному для голови, він спорожнявав шухляди і сортував папери, зв'язував їх у пакунки шматками рожевої мотузки.

Він натис на дзвінок. Зайшов писар, велично вродливий чоловік, який перед тим служив у кавалерії.

- Дайте мені запалену свічу, - попросив Ругон.

Писар залишив на письмовому столі невеличкий світильник, які зазвичай ставлять на каміни, і вже збирався виходити, але Ругон знову покликав його.

- Послухайте-но, Мерле!.. Нікого не впускайте. Чуєте? Нікого.
- Так, пане голово, - відповів писар і безшумно зачинив двері.

Ругон кволо усміхнувся. Він обернувся до Делестана, який стовбичив у протилежному кутку кабінету, перед етажерками, на яких ретельно перевіряв усі течки.

- Цей бравий Мерль сьогодні вранці не читав «Вісника», - пробурмотів він.

Делестан похитав головою і не знайшов, що сказати. Він мав дуже вродливу голову – дуже лису, але це була передчасна лисина, яка подобається жінкам. Голий череп, непропорційно збільшуючи лоб, надавав йому виразу непересічного розуму. Його рожеве лице, дещо квадратове, без жодної волосинки на бороді, нагадувало коректні й замислені фізіономії, які художники, котрі малюють з уяви, люблять зображати у великих державних мужів.

- Мерль Вам дуже відданий, - нарешті мовив він.

І знову занурив голову в течки, у яких порпався. Ругон зіжмакав жменю паперів і запалив їх від свічки, а тоді кинув усе до широкої бронзової чаші, що стояла в кутку письмового столу, і дивився на полум'я.

- Делестане, не чіпайте папери, що на споді, - продовжував він. – Там є справи, які знаю тільки я.

Більш ніж чверть години вони удвох мовчки продовжували свою роботу. Стояла чудова пора, сонце плинуло крізь три високі вікна, що відкривалися на набережну. Крізь одне прочинене вікно залітав легкий свіжий подих

Сени і час від часу загортав ріжок шовкової завіси. Викинені на килим зіжмакані папери розліталися з легеньким шарудінням.

- Погляньте на це, - сказав Делестан, передаючи Ругонові листа, якого тільки-но знайшов.

Ругон прочитав листа і спокійно підпалив його від свічки. Це був інтимний лист. Вони балакали, перекидалися уривчастими фразами, щохвилини зупинялися, встромивши носа в папери. Ругон дякував Делестанові за те, що той прийшов йому допомогти. Цей «добрий друг» був єдиним, з ким він міг вільно порпатися в брудній білизні, що накопичилася з п'ять років його головування. Він познайомився з ним у Законодавчих зборах, де вони засідали разом на одній лаві, пліч-о-пліч. Саме там він відчув щирю приязнь до цього красеня, вважаючи його бездоганно дурним, порожнім і незрівнянним. Зазвичай він казав з переконаним виглядом, що «цей чортяка Делестан далеко піде». Він підштовхував його, за допомогою вдячності прив'язував до себе, користувався ним, наче меблею, у якій ховав усе те, що не міг зберігати при собі.

- Яка це дурість – зберігати стільки паперів! – пробурмотів Ругон, відчиняючи нову переповнену шухляду.

- Ось лист від жінки, - підморгнувши, сказав Делестан.

Ругон добродушно реготнув. Його широкі груди заходили ходором. Він узяв листа, протестуючи. Але перебігши перші рядки, вигукнув:

- Це той малий д'Ескорай загубив його тут!.. Ото ще добре шмаття. Такі цидулочки! Далеко зайдеш з кількома рядками від жіночки.

Доки лист горів, він додав:

- Знаєте, Делестане, стережіться жінок!

Делестан похнюпив носа. Він увесь час вклепувався у якусь соромітну пристрасть. У 1851 році він навіть замало не скомпрометував своє політичне майбутнє: у той час він обожнював дружину депутата-соціаліста і тому найчастіше, щоб догодити її чоловіку, голосував разом з опозицією проти Єлисейського палацу. Тож державний переворот 2 грудня 1851 року став для нього справжнім ударом обуха. На два дні він зачинився вдома, забутий, закінчений, знищений, і тремтів, що з хвилини на хвилину його прийдуть заарештувати. Ругон мусив витягати його з цієї халепи, переконав його не висуватися на виборах і відвів до Єлисейського палацу, де виловив для нього місце державного радника. Делестан, син торговця вином із Берсі, колишній адвокат, власник зразкової ферми на північному

сході Франції, володів кількома мільйонами і мешкав у дуже вишуканому палаціку на вулиці Колізея.

- Так, стережіться жінок, - повторив Ругон, роблячи паузу за кожним словом, щоб кинути поглядом на папери. – Жінки або вдягають нам на голову корону, або затягують мотузку на шиї... Бачите, у нашому віці треба дбати про серце так само, як і про шлунок.

В цю мить у передпокої зчинився гучний галас. Було чути голос Мерля, котрий перегоротив двері. Раптом зайшов крихітний чоловічок, волаючи:

- До дідька, я маю потиснути йому руку, моєму найдорожчому другові!

- Погляньте-но! Дю Пуаза! – не зводячись, вигукнув Ругон.

Мерль розвів руками, щоб вибачитись, але Ругон наказав йому зачинити двері, а тоді спокійно мовив:

- А я гадав, що Ви у Аквітані... То Ви кинули свою субпрефектуру, наче стару коханку.

Худючий Дю Пуаза мав хитреньку пику з дуже білими кривими зубами.

- Я у Парижі із самого ранку, приїхав у справах, - злегка стенив він плечима. – Я розраховував зайти на вулицю Марбьоф, щоб потиснути Вам руку, тільки увечері. Я запросив би Вас на вечерю... Але коли я прочитав «Вісник»...

Він перетяг крісло до столу і влаштувався якраз навпроти Ругона.

- Ото ще! Ну ж бо, що тут відбувається?! Я приїхав із провінційних нетрів... Я і там щось таке унюхав. Але я навіть не здогадувався... Чому ж Ви мені не написали?

Ругон, у свою чергу, знизав плечима. Було ясно, що Дю Пуаза ще там дізнався про немилість, у яку він втрапив, і примчався, щоб побачити, чи не випаде нагода і собі вчепитися до воза. Він зазирнув йому в саму душу, кажучи:

- Я збирався написати Вам сьогодні увечері... Подавайте у відставку, мій дороженький!

- Це все, що я хотів дізнатись: треба подавати у відставку, - попросту відповів Дю Пуаза.

І звівся, насвистуючи. Прогулюючись дрібними кроками, він помітив Делестана, котрий стояв навколішки перед розкученими течками. Він

мовчки підійшов і потис йому долоню. Тоді витяг з кишені сигару і запалив її від свічки.

- Якщо тут переїзять, то можна курити, - мовив він, знову влаштовуючись у кріслі. – Як це весело – переїздити!

Ругон занурився в пакунок паперів і читав їх з глибокою увагою. Він ретельно розсортовував їх, одні палив, інші зберігав. Дю Пуаза відкинув голову і спостерігав за ним, випускаючи з кутиків губ легесенькі цівочки диму. Вони познайомилися за кілька місяців до лютневої революції 1848 року. Тоді вони обидвоє мешкали у пані Мелані Корьор, у готелі «Вано», на вулиці Вано. Дю Пуаза опинився там як земляк: він, як і пані Корьор, народився у містечку Кулонж округу Ньйор. Його батько, судовий виконавець, відправив його до Парижа вивчати право і сплачував йому сто франків на місяць, хоча сам заробляв нічогенькі кошти, позичаючи гроші в борг на короткий строк. Статки того дядечка в його рідних краях були настільки незрозумілими, що подекували, буцімто він знайшов скарб у древній шафі, яку колись конфіскував. Від перших днів бонапартистської пропаганди Ругон користувався цим худючим хлопцем, який з підозрілими усмішками зажерливо проїдав свої сто франків на місяць. Вони разом встрягали у найнебезпечніші завдання. Згодом, коли Ругон захотів увійти до Законодавчих зборів, саме Дю Пуаза у затятій боротьбі вирвав для нього перемогу на виборах в своєму департаменті. Потім, після державного перевороту, Ругон у свою чергу працював задля Дю Пуаза і дістав для нього призначення субпрефектом. Молодий чоловік, якому заледве виповнилося тридцять років, хотів тріумфувати в рідних краях, за кілька верст від свого батька, котрий мучив його своєю жадібністю, відколи він скінчив школу.

- А татусь Дю Пуаза? Як його справи? – не зводячи очей, запитав Ругон.

- Занадто добре, - відрізав Дю Пуаза. – Він вигнав останню служницю, бо вона з'їдала три фунти хліба. Тепер він тримає за дверима дві заряджені рушниці, і коли я заходжу до нього, то мушу вести переговори через мури, що оточують двір.

Балакаючи, Дю Пуаза схилився і попорпався кінчиками пальців у бронзовій чаші, де валялися обгорілі шматки паперу. Ругон помітив цей маневр і жваво звів голову. Він завжди побоювався свого колишнього ад'ютанта, чиї криві білі зуби нагадували пащеку молодого вовка. Давніше, коли вони працювали разом, для нього великим клопотом було не залишати в його руках найменшого компрометуючого папірця. Тож побачивши, як Дю Пуаза намагається прочитати вцілілі слова, він кинув до чаші жмут підпалених листів. Дю Пуаза усе чудово зрозумів, але усміхнувся і пожартував.

- Яке велике прибирання, - буркнув він.

Він узяв пару довгих ножиць і скористався ними як щипцями. Він підпалював від свічки листи, що згасали, і запалював навису занадто щільні кульки паперу. Він перемішував рештки з жаринами, буцімто розбовтував спирт, що палає в кухлі з пуншем. У чаші пробігали жваві блискавки, а над ними здіймався блакитнуватий дим і клубочився до відчиненого вікна. Свічка час від часу тремтіла, тоді спалахувала прямим і дуже високим пломінчиком.

- Ваша свічка горить, наче у церкві, - знову мовив, кепкуючи, Дю Пуаза. – Га? Оце так похорон, мій бідолашний друже! Скількох небіжчиків треба поховати у попелі!

Ругон збирався відповісти, аж тут із передпокою долинув новий галас. Мерль вдруге перегородив двері. Але голоси посилювалися, тож Ругон сказав:

- Делестане, будьте такі люб'язні, погляньте, що відбувається. Якщо я визирну, нас затопчуть.

Делестан обережно прочинив двері і зачинив за собою. Але майже негайно встромив голову і прошепотів:

- Це Кан прийшов.

- Гаразд, нехай заходить, - відповів Ругон. – Але тільки він, чуєте?

Він покликав Мерля, щоб дати йому нові розпорядження.

- Перепрошую, мій любий друже, - продовжував він, обертаючись до Кана, коли писар вийшов. – Але я настільки зайнятий... Сідайте поруч з Дю Пуаза і не рухайтесь, або ж я вас обох викину за двері.

Депутат, схоже, зовсім не був зворушений цим брутальним прийомом. Він пристосувався до характеру Ругона. Він узяв крісло і сів поруч з Дю Пуаза, котрий запалював другу сигару, а відсапавшись, сказав:

- Вже зараз дуже спекотно... Я прийшов з вулиці Марбьоф, бо гадав, що застану ще Вас вдома.

Ругон нічого не відповів, запала тиша. Він жмакав папери і кидав їх у кошик, який присунув до себе.

- Мені треба з Вами побалакати, - продовжував Кан.

- Балакайте, балакайте, - відповів Ругон. – Я Вас слухаю.

Але депутат, здавалося, тільки-тільки помітив безлад, що панував у кімнаті.

- А що це Ви тут робите? – запитав він, бездоганно зігравши подив. – Ви змінюєте кабінет?

Голос його був настільки праведним, що Делестан люб'язно потурбував себе і підсунув Канові до очей «Вісника».

- Ах! Господи! – скрикнув той, тільки-но кинув поглядом на газету. – Я думав, що вчора увечері усе владналося. Це справжній удар грому... Мій дорогий друже...

Він звівся і потис Ругонові долоню. Той умовк і дивився на нього, а на його опасистому лиці дві широкі насмішкуваті зморшки перерізали кутики губ. Дю Пуаза вдавав байдужість, тож він подумав, що вони вже зранку бачилися, тим паче, Кан не подбав про те, аби вдати подив, коли помітив субпрефекта. Перший мав піти до Державної ради, водночас інший побіг на вулицю Марбьоф. У такий спосіб вони були певні, що не прогавлять його.

- То Ви маєте мені щось сказати? – умиростворено продовжував Ругон.

- Не говорімо про це, мій любий друже! – вигукнув депутат. – У Вас і так доволі мороки. Звісно, я не прийшов би у такий день, щоб турбувати Вас ще й своїми мізеріями.

- Ні, не соромтесь, кажіть усе.

- Гаразд, це щодо моєї справи – Ви ж знаєте, тієї триклятої концесії... Я навіть радий, що тут є Дю Пуаза. Він може надати нам деяку інформацію.

Він довго розводився про стан, у якому перебувала його справа. Йшлося про залізницю від Ньйора до Анжера, проєкт якої він виношував протягом трьох років. Правда ж полягала у тому, що ця залізниця проходила через містечко Брезьюр, де він володів домнами, вартість яких мала подвоїтися. Досі транспортування залишалося складним, і підприємство ледь животіло. До того ж, він покладав на цей проєкт надію виловити в мутній воді чималенько рибки. Тому Кан розвинув надзвичайну активність, аби отримати цю концесію. Ругон енергійно підтримував його, і концесія мала бути от-от виділена, аж тут міністр внутрішніх справ де Марсі, обурений тим, що його не взяли у справу, в який він винюшив неабиякий шахер-махер, а з іншого боку, бажаючи насолити Ругону, вжив усього свого владного впливу, щоб завалити цей проєкт. Навіть нещодавно, з тією зухвалістю, через яку його усі побоювалися, він через міністерство громадських робіт запропонував цю концесію Західній компанії. Він

поширив чутки, що тільки ця компанія зможе належно прокласти гілку залізниці, роботи на якій вимагали вагомих гарантій. Кан мав невдовзі розоритись. Падіння Ругона dokonувало його руїну.

- Вчора я дізнався, - розповідав він, - що якомусь інженерові з тієї компанії доручили дослідити нове розміщення колій... До Вас, Дю Пуаза, щось таке долітало?

- Саме так, - відповів субпрефект. – Навіть почалось обстеження... Вони намагаються уникнути повороту, який Ви хотіли зробити, аби зайти до Брезьюра. Колія побіжить прямисінько через Партеней і Туар.

Депутат розчаровано махнув рукою.

- Це справжнісіньке переслідування, - пробурмотів він. – Що б їм вартувало пройти повз мій завод?.. Але я протестуватиму: я напишу доповідь проти їхнього плану... Я разом з Вами повернуся до Брезьюра.

- Ні, не ждять мене, - з усмішкою відповів Дю Пуаза. – Схоже, я подам у відставку.

Кан повалився у крісло, немовби його добила остання катастрофа. Він потер обома руками комір своєї бороди і благально поглянув на Ругона. Той полишив свої папери, сперся ліктями на стіл і слухав.

- Ви хочете пораду, чи не так? – нарешті мовив він грубим голосом. – Гаразд, мої любі друзі, вдавайте, що ви повмирали. Намагайтесь зробити так, щоб усе залишилося як є, доки ми знову запануємо... Дю Пуаза подасть у відставку, бо якщо сам цього не зробить, то отримає її за два тижні. Що ж до Вас, Кане, то пишть імператорові, ставайте у будь-який спосіб на заваді тому, щоб концесію було передано Західній компанії. Звісно, Ви її не отримаєте, але доки вона буде нічиєю, доти вона колись згодом зможе стати Вашою.

Обидвоє чоловіків погойдали головами, а він продовжував ще брутальніше:

- Це все, що я можу зробити для вас. Мене повалили на землю, тож дайте мені час звестись... Хіба у мене сумна пика? Ні, правда ж? Гаразд! Тож зробіть мені таку приємність: не вдавайте, що прийшли на мій похорон... От я – я радію, що повертаюся до приватного життя. Нарешті я зможу трошки перепочити!

Він гучно видихнув, схрестив руки і погойдався усім великим тілом. Кан більше не говорив про свою справу. Він вдавав таку ж безсторонність, як і Дю Пуаза, і намагався виявити цілковиту вільність духу. Делестан накинувся на нову коробку. Від нього, поза кріслами, було так мало шуму,

що подеколи можна було подумати, буцімто це тихцем шарудить зграйка мишей, яких випустили посеред купи паперів. Сонце крокувало червоним килимом і надщерблювало стіл ріжком білявого світла, в якому, цілком бліда, продовжувала горіти свічка.

Тим часом зав'язалася інтимна бесіда. Ругон, знов узявшись перев'язувати пакунки, запевняв, що політика – не його діло. Він добродушно усміхався, а його повіки, ніби стомлені, падали на полум'я його очей. Він хотів би мати розлогі землі, щоб обробляти їх, з полями, які перекопуватиме, скільки забажає, з отарами худоби - конями, волами, вівцями, собаками, над якими буде абсолютним монархом. Він розповідав, як за давніх часів, у Пласані, коли він був лишень дрібним провінційним адвокатом, його найбільша радість полягала у тому, щоб на цілі дні, у простій блузі, рушати на полювання в урвищах біля річки Сей, де він стріляв у орлів. Він казав, що є селянином, адже ще його дід копав землю. Потім він перейшов до того, що розіграв чоловіка, якому обридло світське життя. Він нудився від влади. Він поїде на літо до села. Ніколи ще йому не було так легко, як цього ранку. Він майстерно знизував своїми дужими плечима, так ніби скидав із себе ярмо.

- Що Ви тут отримували як голова? Вісімдесят тисяч франків? – перепитав Кан.

Він ствердно кивнув на це.

- Тож Вам залишаться тільки тридцять тисяч сенатора.

Та байдуже йому до цього! Він жив на мідні гроші, він не знав гріха, і це була правда. Ні гравець, ні бабій, ні ненажера. Він мріяв стати господарем у своєму домі – от і все. І невідворотно він повертався до ідеї про ферму, де усі тварі коритимуться йому. Таким був його ідеал: мати батіг і командувати, бути вищим, розумнішим і сильнішим. Поступово він пожваблювався, говорив про тварин так, як говорив би про людей, кажучи, що натовп любить палицю, що вівчарі женуть отару, шпурляючи у неї каміння. Він преобразився, його товсті губи набрякли від зневаги, з усього його лица струменіла сила. Стиснувши кулак, він розмахував течкою, буцімто збирався побурити її в голову Кану і Дю Пуаза, які стривожилися й знітилися перед таким раптовим нападом люті.

- Імператор вчинив дуже погано, - пробелькотів Дю Пуаза.

Тоді Ругон миттю заспокоївся. Його лице стало сірим, а тіло оплигло у важкості товстого чоловіка. Він узявся самовіддано славословити імператора: це потужний інтелект, це розум небаченої глибини. Дю Пуаза і Кан презирнулися. Але Ругон і далі сипав похвальбами, заговорив про свою відданість, казав з великим смиренням, нібито завжди пишався тим,

що є звичайнісіньким знаряддям в руках Наполеона III. Він навіть довів Дю Пуаза до того, що цей парубок, який легко спалахував, почав нетерпеливитись. Зав'язалася суперечка. Дю Пуаза ущипливо заговорив про все те, що він і Ругон зробили для імперії від 1848 до 1851 року, коли подихали з голоду в домі пані Мелані Корьор. Він розповів про жахливі дні, особливо протягом першого року – ті дні, коли вони чалапали паризькою багнюкою, збираючи прибічників. А скільки разів вони згодом ризикували своєю шкурою?! Хіба ж не Ругон вранці 2 грудня, на чолі полку піхотинців, захопив палац Бурбонів? В цій грі вони ставили на кін свою голову. А тепер їх приносять у жертву, вони стали заручниками придворних інтриг. Але Ругон запротестував: його ніхто не приносив у жертву, він іде через особисті причини. Потім, коли Дю Пуаза, геть розпалившись, назвав людей із Тюільрі «свиньми», він таки змусив його замовкнути, гупнувши кулаком об палісандровий стіл, що аж затріщав.

- Усе це дурниці! – попросту мовив він.

- Ви зайшли трохи задалеко, - пробурмотів Кан.

Дуже блідий Делестан звівся поза кріслами. Він тихесенько прочинив двері, аби пересвідчитись, що ніхто не підслуховував. Але у передпокої він помітив лише високий силует Мерля, чия спина обернулася до нього з виразом найвищої тактовності. Від слів Ругона Дю Пуаза почервонів і замовк, протверезівши, і почав невдоволено жувати сигару.

- Безсумнівно, у імператора погане оточення, - помовчавши, продовжував Ругон. – Я дозволив собі сказати йому про це, і він усміхнувся. Він навіть удав, ніби жартує, додавши, що моє оточення варте не більш, ніж його.

Дю Пуаза і Кан вимушено засміялися. Вони вважали, що це дуже гарний вислів.

- Але, повторюю, - продовжував Ругон особливим голосом, - я йду виключно за власним бажанням. Якщо запитуватимуть вас, моїх друзів, то підтвердіть, що ще вчора увечері я був вільним відкликати свою відставку... Спростовуйте також плітки, що ширяться про ту справу Родрігезів, з якої, схоже, зробили справжнісінький роман. У цій справі я міг опинитись у незгоді з більшістю Державної ради, і це, безперечно, спричинило б тертя, які прискорили мою відставку. Але я мав давніші й поважніші причини. Я давно постановив залишити високе становище, яким завдячую прихильності імператора.

Він виголосив усю цю тираду, супроводжуючи її жестами правої руки, якими зловживав, виступаючи у Палаті. Ці пояснення вочевидь були призначені для публіки. Кан і Дю Пуаза, котрі знали свого Ругона, намагалися вправними фразами витягнути з нього суцю правду. Великий

муж, як вони по-товариськи називали його поміж собою, мав грати якусь дивовижну гру. Вони перевели розмову на політику загалом. Ругон жартував з парламентського режиму, який називав «гнойовиськом для посередностей». На його думку, Палата і досі користувалася абсурдною свободою. Там забагато говорять. Франція має бути керована добре налагодженою машиною з імператором на чолі, великими установами і чиновниками під ним, зведеними до статусу коліщат. Він сміявся, груди його вистрибували, доки він лихословив проти своєї системи із шаленою зневагою до недоумків, які просять сильного уряду.

- Але ж, - увірвав його Кан, - імператор нагорі, інші знизу – так буде весело тільки для імператора!

- Кому нудно – хай забирається геть, - спокійненько мовив Ругон.

Він усміхнувся і додав:

- Зачекайте, коли стане весело, і повертайтеся.

Почалася тривала тиша. Кан узявся терти комір своєї бороди, задоволений, бо дізнався те, що хотів дізнатись. Напередодні в Палаті він точно вгадав, коли стверджував, буцімто Ругон побачив, що його кредит в Тюільрі похитнувся, і пішов сам, випереджаючи немилість, аби перефарбуватись. Справа Родрігеза подарувала йому чудову нагоду впасти, як чесний чоловік.

- А що кажуть? – запитав Ругон, щоб увірвати мовчання.

- Я тільки-но приїхав, - відповів Дю Пуаза. – Хоча нещодавно, у кафе, я почув, як один добродій з орденом жваво схвалював Вашу відставку.

- Га? Бежен був глибоко вражений, - заявив у свою чергу Кан. – Бежен Вас дуже любить. Це трохи неповороткий хлопець, але дуже міцний... Навіть малий Ля Рукет видався мені дуже пристойним. Він говорить про Вас в чудових висловах.

Розмова переходила від одних до інших. Ругон, анітрохи не соромлячись, запитував, примушував депутата надати повний звіт, а той послужливо наводив найточніші спостереження за ставленням Законодавчих зборів до нього.

- Сьогодні після обіду, - увірвав його Дю Пуаза, котрий мучився через те, що не може надати жодного повідомлення, - я гулятиму Парижем, а завтра зранку, тільки-но скочу з ліжка, я матиму багато чого Вам переповісти.

- До речі, - сміючись, вигукнув Кан, - я забув розповісти Вам про де Комбело!.. Ні, ще ніколи я не бачив настільки зніченої людини...

Але він зупинився, побачивши, як підморгнув Ругон, вказуючи йому на спину Делестана, котрий в ту мить заліз на стілець і зайнявся спорожненням горішніх полиць бібліотеки, де копичилися газети. Де Комбело був одружений із сестрою Делестана. А останній, відколи Ругон впав у немилість, дещо страждав через свою спорідненість з камергером, тому й хотів виявити певну зухвалість. Він озирнувся і сказав з усміхом:

- Чому Ви не продовжуєте?.. Комбело дурень. Га? І це ще слабеньке слово!

Така спокійна страта зятя дуже звеселила наших добродіїв. Делестан, побачивши свій успіх, дійшов до того, що почав насміхатися з бороди де Комбело – тієї славетної чорної бороди, такої знаменитої поміж дамами. Потім, без переходу, він проголосив наступні слова, кидаючи на килим пакунок газет:

- Що для одних смуток – для інших радість.

Ця істина повернула до розмови ім'я де Марсі. Ругон, опустивши носа, буцімто загубився вглибині портфеля, де перевіряв кожну кишеню, дозволив своїм друзям вилити душу. Вони говорили про де Марсі із запалом політиків, які накинулися на супротивника. Лайливі слова, огидні звинувачення, правдиві історії, перебільшені до брехні, падали градом. Дю Пуаза, котрий давніше, до імперії, знав де Марсі, стверджував, що тоді його утримувала коханка – баронеса, чиї діаманти він прожер за три місяці. Кан запевняв, що на паризькій бруківці не валяється жодної вошивої справи, до якої не доклав би руки де Марсі. Вони підігрівали одне одного, перекидалися дедалі міцнішими фактами: від однієї вугледобувної компанії де Марсі отримав хабар у півтора мільйони франків, а нещодавно, минулого місяця, він подарував особняк крихітці Флоранс із театрика «Буф» - цяцька за шістьсот тисяч франків, його частка у спекуляціях із акціями марокканської залізниці. Зрештою, якийсь тиждень тому завалилася з велетенським скандалом колосальна афера з єгипетськими каналами, запущена однією з його маріонеток, і акціонери дізналися, що протягом двох років, коли вони робили проплати, ніхто й не думав братися до заступа. Потім вони накинулися безпосередньо на його особу, силкувалися применшити його поважну фізіономію елегантного авантюриста, говорили про за давнені хвороби, які згодом викинуть з ним злий жарт, доходили до того, що нападалися на колекцію картин, яку він саме збирав.

- Це бандюга, який натяг на себе шкуру опереткового комедіанта, - підсумував Дю Пуаза.

Ругон повільно звів голову. Він з докором подивився на обох чоловіків.

- От до чого ви дійшли, - мовив він. – До дідька! Марсі робить свої справи так само, як ви хочете робити ваші... Ми один на одного не зазіхаємо. Але якщо одного дня я зможу переламати йому крижі, то охоче зроблю це. Але усе, що ви тут кажете, не шкодить тому, що Марсі є добрячою силою. Якби йому трапилася така забаганка, він ковтнув би вас обох за один раз, попереджаю вас про це.

Він залишив крісло, стомившись від сидіння, і потягався усім тілом. А потім додав, широко позіхаючи:

- Тим паче, мої добрі друзяки, тепер я не зможу стати цьому на заваді.

- О! Якби Ви тільки захотіли, - пробурмотів Дю Пуаза з витонченим усміхом, - то Ви б далеко завели того Марсі. Тут у Вас напевне є кілька папірців, за які він дорого заплатив би. Погляньте, он там, справа Ларденуа – та авантюра, у якій він відіграв особливу роль. Я знаю один його лист, дуже цікавий, який у ті дні особисто приніс Вам.

Ругон пішов до каміну, щоб викинути до нього папери, які помалу назбиралися у кошику. Бронзової чаші вже не вистачало.

- Ми добиваємо одне одного, але не завдаємо жодної подряпини, - мовив він, зневажливо знизавши плечима. – Кожен має дурні листи, які у когось валяються.

Він узяв листа, підпалив його від свічки і скористався ним як сірником, щоб підпалити купу паперів у каміні. Велетенський, він мить залишався там навпочіпки, стежачи за паперами, що палали і скочувалися аж на килим. Деякі товсті адміністративні документи чорніли й ламалися, наче листи свинцю. Записки, шматки, забруднені брудними кривульками, палали короткими синіми язиками. А в самому горнілі, посеред тріскотіння блискавок, охоплені вогнем уривки залишалися неторканими, їх і досі можна було прочитати.

В цю мить двері навстіж відчинилися. Чийсь голос мовив, сміючись:

- Так-так, Мерле, я Вам пробачаю... Я з цього дому. Якби Ви не дали мені зайти сюди, то я – до дідьки! – пройшов би через залу засідань.

Це був пан д'Ескорай, котрого Ругон пів року тому призначив аудитором Державної ради. Він привів попід руку вродливу пані Бушар, таку свіженьку в свіжому весняному туалеті.

- Ну й ну! Тепер ще й баби! – буркнув Ругон.

Він не одразу пішов від каміну і залишався долі, тримаючи лопатку, якою приглушував полум'я, побоюючись пожежі. Він звів набурмосене широке

лице. Пан д'Ескорай не втрачав самовладання. Він і молода жінка ще на порозі припинили усміхатися одне до ного, щоб набрати фізіономію, відповідну до обставин.

- Любий метре, - сказав він, - я привів до Вас одну з Ваших подруг, котра неодмінно прагла скласти Вам свої співчуття... Цього ранку ми прочитали у «Віснику»...

- Ви що, теж читаєте «Вісник»? – проревів Ругон, нарешті вирішивши звестись.

Аж тут він помітив особу, якої досі не бачив, і, кліпнувши очима, пробурмотів:

- А! Пане Бушар!

Дійсно, це був чоловік. Він тільки-но зайшов поза спідницями своєї жінки, мовчазний і гідний. Панові Бушару було років шістдесят, голова його була цілком біла, очі згасли, а лице ніби стерлося за двадцять п'ять років адміністративної служби. Він не вимовив жодного слова. Випромінюючи розуміння, він узяв руку Ругона і тричі енергійно потряс нею згори донизу.

- Дуже добре, - сказав Ругон, - дуже люб'язно з Вашого боку відвідати мене. Ось тільки Ви мені до біса заважаєте... Зрештою, ходіть на цей бік... Дю Пуаза, поступіться пані своїм кріслом.

Він обернувся і опинився лицем до лица з полковником Жобленом.

- І Ви, полковнику! – скрикнув він.

Двері залишалися відчинені, і Мерль не зміг стати на заваді полковнику, який підіймався сходами слід у слід за подружжям Бушар. Він тримав за руку свого сина – високого парубійка років п'ятнадцяти, на той час учня третього класу в лицей Людовіка Великого.

- Я хотів привести до Вас Огюста, - сказав він. – Справжніх друзів пізнаєш в біді... Огюсте, потисни руку.

Але Ругон кинувся до передпокою, волаючи:

- Мерле! Зачиніть двері! Про що Ви думаєте?! Увесь Париж зайде сюди.

Писар звів спокійне лице і мовив:

- Але ж вони Вас побачили, пане голово.

Він мусив зникнути, щоб пропустити подружжя Шарбонель. Вони прийшли чередою, не подаючи одне одному руки, засапані, засмучені, ошелешені. Вони говорили водночас:

- Ми тільки-но побачили «Вісник»... Ах! Яка новина! Як засмутиться Ваша бідолашна матінка! А ми – в яке сумне становище ми потрапили!

Ці, наївніші за решту, одразу ж виклали свої дрібні справи. Ругон змусив їх замовкнути. Він зачинив двері на схований під замком гачок, бурмочучи, що тепер їх ще й виламають. Потім побачивши, що жоден з його друзів ніяк не вирішиться звільнити місце, він змирився і намагався завершити свою роботу поміж дев'яти осіб, які заповнили його кабінет. Переміщення паперів, врешті-решт, перевернуло кімнату сторчголов. На килимі валялося побоїсько документів, тож полковник і пан Бушар, котрі хотіли підійти до вікна, мусили вживати найбільших пересторог, щоб не розтоптати на своєму шляху якусь важливу справу. Усі стільці були завалені перев'язаними пакунками. Тільки пані Бушар змогла сісти у крісло, що залишилося вільним, і усміхалася на компліменти Дю Пуаза і Кана, доки пан д'Ескорай, не знайшовши бодай ослінчика, підсунув їй під ноги товсту синю теку, наштиговану листами. Шухляди письмового столу, які повитягали й поскидали в один куток, дозволили подружжю Шарбонель на мить присісти й перевести подих, а юний Огюст, втішений, що втрапив до цього шарварку, нишпорив усюди і ховався за горами коробок, поміж якими Делестан достоту зникав. До того ж, скидаючи газети з горішніх полиць бібліотеки, він здійняв стільки пилу, що пані Бушар трохи закашлялася.

- Даремно Ви залишаєтесь у цьому бруді, - мовив Ругон, зайнятий тим, що спорожнював коробки, до яких попросив Делестана не торкатися.

Але молода жінка, уся рожева від кашлю, запевнила його, що їй дуже добре, і що її капелюшок не боїться пилу. І усе збіговисько кинулося у співчуття. Справді, імператор геть не дбає про інтереси країни, адже оточує себе персонами, які так мало заслуговують на довіру. Франція зазнала втрати. Так, до речі, завжди бувало: великий розум має змагатися проти посередностей.

- Правителі невдячні, - проголосив Кан.

- Тим гірше для них! – вимовив полковник. – Б'ючи своїх слуг, вони б'ють самих себе.

Але Кан хотів залишити за собою останнє слово. Він обернувся до Ругона.

- Коли падає така людина, як Ви, то це скорботний день для всього суспільства.

Збіговисько було згодне:

- Так-так! Скорботний день для усіх!

Ругон підняв голову від таких грубих лестощів. Його сірі щоки спалахнули вогнем, усе його лице розпливлось у стримуваній усмішці втіхи. Він кокетував своєю силою, як жінка своїми чарами. Він любив отримувати вбивчі лестощі, в самі широкі груди, достатньо міцні, щоб не зламатися від жодного пожбуреного каменя. Втім, було очевидно, що його друзі знічуються одне перед одним: вони пасли одне одного поглядом, намагалися відсунути одне одного, не хотіли голосно говорити. Тепер великий муж здавався приборканим, надійшла година негайно вирвати з нього вирішальне слово. І полковник першим узяв на себе цю роль. Він повів Ругона до вікна, і той покійно пішов за ним, тримаючи коробку під пахвою.

- Ви поміркували про мене? – тихесенько запитався він з люб'язним усміхом.

- Безперечно. Ще чотири дні тому мені пообіцяли, що Вас буде призначено командором. Ось тільки наразі Ви маєте усвідомлювати, що я не спроможен щось стверджувати... Зізнаюсь, я побоююся, щоб мої друзі не отримали зворотний удар за мою немилість.

Губи полковника затремтіли від хвилювання. Він пробелькотів, що треба боротись, що він сам боротиметься. А тоді враз обернувся і покликав:

- Огюсте!

Хлопчак стояв рачки під столом і читав написи на течках, що дозволяло йому кидати палкі погляди на маленькі черевички пані Бушар. Він підбіг.

- Ось мій парубійко! – у півголоса продовжував полковник. – Ви ж знаєте, що найближчим часом я маю прилаштувати кудись це стерво. Я розраховую на Вас. Я досі вагаюсь між суддівством і бюрократією... Огюсте, потисни долоню, щоб твій добрий друг не забув про тебе.

Тим часом пані Бушар, від нетерплячості гризучи свою рукавичку, звелась і підійшла до вікна ліворуч, наказавши поглядом панові д'Ескораю слідувати за нею. Її чоловік уже був там – сперся ліктями на поручень і дивився на пейзаж. Навпроти під гарячим сонцем бриніло листя на високих каштанах парку Тюільрі, а Сена, від Королівського Мосту до Мосту Конкорд, котила сині води, всіяні блискітками світла.

Пані Бушар раптово обернулася і скрикнула:

- О! Пане Ругон! Ходіть, погляньте-но!

Ругон скорився їй і квапливо лишив полковника, а Дю Пуаза, котрий пішов слідом за молодою жінкою, тактовно відступив і повернувся до Кана, біля вікна посередині.

- Погляньте, цей корабель, навантажений цеглою, замало не перекинувся, - розповідала пані Бушар.

Ругон послужливо залишався там, проти сонця, доки пан д'Ескорай, вловивши погляд молодої жінки, не сказав йому:

- Пан Бушар хоче піти у відставку. Ми привели його, щоб Ви його урезонили.

Бушар на це пояснив, що його обурює несправедливість.

- Так, пане Ругон, я починав у міністерстві внутрішніх справ експедитором і дійшов до посади керівника відділу, нічим не завдячуючи ані фаворитизму, ані інтригам... Я керівник відділу з 1847 року. І що? Посада керівника департаменту вже п'ять разів була вакантною, чотири рази за республіки і один раз за імперії, але міністр ніколи не думав про мене, котрий має ієрархічні права... Тепер Вас вже тут не буде, щоб дотриматись обіцянки, яку Ви мені дали, тож ліпше я піду.

Ругон мусив його заспокоювати. Те місце і досі не віддали іншому, і якщо воно вислизне від нього і цього разу, то це усього лиш втрачена нагода – нагода, яка, безперечно, знову трапиться. Потім він узяв Бушара за руки і по-батьківськи хвалив його. Дім керівника відділу був першим, де його прийняли, коли він приїхав до Парижа. Саме там він зустрів полковника, двоюрідного брата керівника відділу. Згодом, коли пан Бушар у п'ятдесят чотири роки отримав спадщину від свого батька, і його враз почало гризти бажання одружитись, Ругон був свідком з боку пані Бушар, уродженої Адель Девінь, дуже гарно вихованої панянки із вельмишановної родини у Рамбуе. Керівник відділу хотів дівчину із провінції, бо шанував честь. Білява, тендітна і чарівна Адель, з дещо збляклою наївністю у блакитних очах, після чотирьох років шлюбу взялася за третього коханця.

- Не марнуйтеся цим, - казав Ругон, і досі стискаючи його долоні у своїх здоровенних руках. – Ви ж добре знаєте, що ми зробимо усе, що Ви забажаєте... Жюль невдовзі розповість Вам про стан справ.

Він відвів убік пана д'Ескорая і повідомив йому, що зранку написав листа його батькові, щоб заспокоїти старого. Молодий аудитор спокійненько залишатиметься на своїй посаді. Родина д'Ескорай була однією з найстаровинніших у Пласані і користувалася там загальною шаною і поклонінням. Тож Ругон, котрий давніше гунав розбитими черевиками коло палацу старого маркіза, батька Жюля, тішив свою гординю тим, що тепер протегує молодому чоловіку. Родина продовжувала побожно поклонятися Генріху V, однак дозволила своєму дитяті долучитися до імперії. Це було наслідком прókлятого часу.

Коло вікна, що посередині, відчиненому, аби відгородитись від решти, балакали Кан і Дю Пуаза, дивлячись в далечінь, на дахи Тюїльрі, що синіли в сонячній куряві. Вони промацували одне одного і вимовляли слова, розмежовані тривалою мовчанкою. Ругон занадто гарячкував. Він не мусив дратуватися через ту справу Родріґеза, яку так легко владнати. Блукаючи поглядом, Кан пробурмотів, буцімто говорячи до себе:

- Усі знають, що колись упадуть, але ніколи не знати, чи зможеш звестись.

Дю Пуаза удав, що не розчув. Значно пізніше він сказав:

- О! Це дуже міцний парубок.

Депутат на це рвучко обернувся і дуже швидко заговорив до нього, дивлячись в очі:

- Між нами кажучи, мені за нього лячно. Він бавиться з вогнем... Звісно, ми - його друзі, і мова не йде про те, щоб кинути його. Ось тільки мушу констатувати, що в усьому цьому він анітрішки про нас не подумав... От скажімо я – мені йдеться про велетенські інтереси, які він поставив під загрозу через свій вибрик. Тож якщо тепер я піду й постукаю в інші двері, він не зможе мені цим дорікнути, еге ж? Бо, зрештою, страждаю не лише я, а також і населення.

- Треба постукати в інші двері, - з усміхом повторив Дю Пуаза.

Але Кан, враз розлютившись, не стримав правди:

- Та хіба це можливо?!.. Той чортів хлопець розсварив нас із усіма. У тих, котрі пристали до його зграї, на лобі це написано.

Він заспокоївся, зітхнув і поглянув у бік Тріумфальної арки, яка сіруватими камінними блоками вигулькувала понад зеленим килимом Єлисейських Полів. Він лагідно продовжив:

- Що Ви хочете? Я по-дурному відданий.

Полковник вже якесь мить стовбичив позаду цих добродіїв.

- Відданість – це шлях честі, - промовив він військовим голосом.

Дю Пуаза і Кан розступилися, щоб звільнити місце для полковника, котрий вів далі:

- Сьогодні Ругон узяв на себе борг перед нами. Ругон більше собі не належить.

Ці слова мали колосальний успіх. Ні, звісно, Ругон більше собі не належить. Треба однозначно сказати йому це, щоб він зрозумів свої

обов'язки. Усі троє стишили голоси і змовлялися, розподіляючи свої сподівання. Іноді вони озиралися, кидали поглядом на простору кімнату, щоб побачити, чи котрийсь з друзів, бува, не привласнив собі великого мужа на занадто довгий час.

Тепер великий муж збирав теки, продовжуючи балачку з пані Бушар. Тим часом Шарбонелі почали сперечатися в куточку, де залишалися досі безмовні та знічені. Вони двічі намагалися заволодіти Ругоном, котрий дозволив полковнику і молодій жінці вкрати себе. Пан Шарбонель, врешті-решт, підштовхнув до нього пані Шарбонель.

- Сьогодні вранці, - пробелькотіла вона, - ми отримали листа від Вашої матінки...

Він не дав їй договорити. Він сам відвів Шарбонелів до вікна, що праворуч, і знову, без надмірної нетерплячості, полишив течки.

- Ми отримали листа від Вашої матінки, - повторила пані Шарбонель.

Вона вже збиралася прочитати того листа, але він забрав його і перебіг поглядом. Шарбонелі, колишні торговці олією із Пласана, були протеже пані Фелісите, як називали у тому містечку матір Ругона. Вона направила їх до нього з нагоди позову, який вони надіслали до Державної ради. Один з їхніх віддалених родичів, пан Шевасю, повірений у містечку Фавероль, центрі сусіднього департаменту, помер і залишив свій статок, п'ятсот тисяч франків, монахиям ордену Пресвятого Сімейства. Шарбонелі, котрі ніколи не очікували на спадщину, несподівано стали спадкоємцями після смерті брата пана Шевасю і почали волати про те, що його обкрутили. Релігійна громада попросила у Державної ради дозволу прийняти дар, тож вони кинули своє старе помешкання у Пласані і примчали до Парижа, де поселилися на вулиці Якова, в готелі «Перигор», щоб зблизька стежити за справою. Справа тяглася вже пів року.

- Ми так засмутилися, так засмутилися, - зітхала пані Шарбонель, доки Ругон читав листа. – Я нічого не хотіла чути про цей процес, але пан Шарбонель повторював, що з Вами ми виграємо усі гроші, що варто Вам сказати одне слівце, і п'ятсот тисяч франків будуть у нашій кишені... Чи не так, пане Шарбонель?

Колишній купець у відчаї закивав головою.

- Вся річ у сумі, - продовжувала жінка. – Вона варта того, щоб перевернути усе своє життя! Знаєте, пане Ругон, ще учора покоївка з готелю відмовилася замінити нам брудні рушники! А у мене ж у Пласані п'ять шифонерів з білизною!

Вона продовжувала гірко нарікати на Париж, який ненавиділа. Вони приїхали сюди на тиждень, і щотижня очікували, що повернуться, тому не подбали, аби їм щось переслали. Тепер цьому кінця-краю не видно, і вони уперто продовжували сидіти у своїй мебльованій кімнаті, харчуючись тим, що покоївка зволила їм принести, без білизни, майже без одягу. У них не було навіть щітки, і пані Шарбонель зачесувалася беззубим гребенем. Іноді вони сідали на свою валізку і плакали від втоми і шалу.

- І в тому готелі таке погане товариство! – буркотів пан Шарбонель, вибалушуючи очі від надміру цнотливості. – Поруч з нами є молодий чоловік. Ми чуємо таке...

Ругон згорнув листа.

- Моя матінка, - сказав він, - дає вам чудову пораду – набратись терпіння. І я можу лишень закликати вас знову заpastися мужністю... Ваша справа здається мені сприятливою. Але я мушу піти, і тому нічого не можу вам пообіцяти.

- Завтра ж ми їдемо з Парижа! – вигукнула пані Шарбонель у пориві відчаю.

Але тільки-но вона це скрикнула, як одразу ж глибоко зблідла. Пан Шарбонель мусив підтримати її. Якусь мить вони стояли безмовні, губи їхні тремтіли, вони дивилися одне на одного з нестримним бажанням розплакатися. Вони ослабли, їх здолала мука, ніби п'ятсот тисяч франків раптово провалилися перед ними.

Ругон чуйно продовжував:

- У вашій справі сильний суперник. Монсеньйор Рошар, єпископ Фавероля, особисто приїхав до Парижа, щоб підтримати клопотання сестер Пресвятого Сімейства. Без його втручання ви давно б виграли позов. На жаль, зараз духовенство дуже впливове... Але я залишаю тут друзів. І сподіваюсь, що зможу діяти, не висуваючись наперед. Ви так довго чекали, і якщо поїдете завтра...

- Ми залишаємось, ми залишаємось, - квапливо пробелькотіла пані Шарбонель. – Ах! Пане Ругон, ця спадщина дорого нам коштуватиме!

Ругон жваво повернувся до своїх паперів. Задоволеним поглядом він обводив кімнату і відчував полегшення, бо не бачив більше нікого, хто міг би знову відвести його до вікна. Уся згряя наситилася. За кілька хвилин він добряче просунувся у своїй роботі. Він тішився власною брутальною веселістю, кпив з людей, мстився за клопоти, у які вони його втягли. Протягом чверті години він був грізним зі своїми друзями, чії історії

тільки-но вислухав з такою люб'язністю. Він зайшов настільки далеко і виявився настільки суворим з гарненькою пані Бушар, що очі молодої жінки наповнилися слізьми, хоч вона і не припиняла усміхатись. Друзі сміялися, звичні до таких ударів обухом. Ніколи їхні справи не йшли так добре, як у ті години, коли Ругон тренував свої кулаки на їхніх шиях.

В цю мить у двері тактовно постукали.

- Ні-ні, не відчиняйте! – крикнув він Делестану, котрий пішов було до дверей. – За кого вони мене мають?! У мене вже голова репається.

Стукіт став настирливішим.

- А! Якби я залишився, то витурив би того Мерля під зад ногою! – прогарчав він крізь зуби.

Більше не стукали. Але несподівано в кутку кабінету відчинилися дверцята, впускаючи неохопну спідницю з блакитного шовку, що прослизнула боком. І ця спідниця, надмірно яскрава, надмірно оздоблена розетками зі стрічок, залишалася так хвильку, наполовину в кімнаті, і більше нічого не було видно. А назовні жваво говорив дуже мелодійний жіночий голос.

- Пане Ругон! – покликкала дама, нарешті показуючи своє лице.

Це була пані Корьор у капелюшку, прикрашеному копицею троянд. Розлючений Ругон ступив уперед, стискаючи кулаки, і, опустивши плечі й зігнувши спину, підійшов до нової гості, щоб потиснути їй руку.

- Я запитувала у Мерля, як йому тут ведеться, - мовила пані Корьор, пестячи ніжним поглядом здорового чортиська-писаря, який стояв, усміхаючись, перед нею. – А Ви, пане Ругон, Ви ним задоволені?

- Так, безперечно, - люб'язно відповів Ругон.

Мерль і далі блаженно усміхався, встромивши очі у повну шию пані Корьор. А вона виверталася і поправляла собі на скронях кучерики.

- Тож усе гаразд, мій хлопчику, - продовжувала вона. – Якщо я когось прилаштвую, то люблю, щоб усі були задоволені...А якщо Вам потрібна якась порада, то заходьте до мене завтра зранку – знаєте? – між восьмою і дев'ятою. Гаразд, будьте чемним.

Вона зайшла до кабінету, кажучи Ругонові:

- Що може бути краще за військових у відставці.

Вона вже його не відпускала і змусила пройти через усю кімнату – провела його дрібними кроками повз вікно, у протилежний кут. Вона сварила його за те, що він ніяк не відчиняв їй. Якби Мерль не погодився провести її через бічні дверцята, то вона мала б залишатись надворі? Але – Бог свідок! – їй так треба його побачити! Бо, зрештою, не може ж він піти ось так, не повідомивши їй, на якій стадії перебуває її клопотання. Вона витягла з кишені невеличкий записник – дуже багатий, в рожевій муаровій палітурці.

- Я побачила «Вісник» тільки після обіду, - сказала вона. – І одразу ж узяла фіакр... Ну ж бо, як там справа пані Летюрк, капітанської вдови, яка просить виділити їй тютюнову крамницю? Я пообіцяла їй результат на наступний тиждень... Як справа тієї панни – Ви з знаєте, Ерміни Бійкок, колишньої вихованки Сен-Дені, з якою її спокусник-офіцер погодився одружитись, якщо котрась чесна душа захоче сплатити належний посаг? Ми подумали про імператрицю... А усі наші дами – пані Шардон, пані Тестаньєр, пані Жалагьє – котрі чекають вже кілька місяців?

Ругон примирливо відповідав, пояснював затримки, опускався до найдрібніших подробиць. Утім, він дав зрозуміти пані Корьор, що відтепер вона має значно менше розраховувати на нього. Від цього вона впала у відчай. Вона була така щаслива зробити добрі послуги! Що вона робитиме з усіма цими добродійками? Вона дійшла до того, що заговорила про особисті справи, добре відомі Ругону. Вона повторювала, що походить з роду Мартіно – Мартіно з Кулонж, добра вандейська родина, у якій можна згадати сімох нотаріусів від батька до сина. Вона ніколи не давала вичерпних пояснень щодо свого прізвища Корьор. У двадцять чотири роки вона втекла з підмайстром-різником після цілого літа побачень під коморою. Її батько тяжко мучився пів року від удару, якого йому завдав цей скандал – бридоту, про яку в тих краях і досі торочать. Відтоді вона мешкала у Парижі і буцімто померла для своєї родини. Разів з десять вона писала своєму брату, котрий тепер очолював адвокатську контору, але не змогла отримати його відповідь. Вона звинувачувала у цьому мовчанні свою невістку, яка, за її словами, «зніюхалася з попами і водить за носа того телепня Мартіно». Одна з її ідефікс, як і у Дю Пуаза, була повернутись туди і показатися як устаткована і шанована жінка.

- Минулого тижня я знову написала, - пробурмотіла вона. – Присягаюся, вона кидає мої листи у пічку... Однак, якщо Мартіно помре, вона муситиме відчинити мені двері навстіж. У них немає дітей, і треба буде владнати справи, що становлять інтерес... Марто на п'ятнадцять років старший за мене і, як мені переказали, у нього подагра.

Потім вона раптово змінила голос і продовжувала:

- Загалом, не треба думати про усе це... В цю годину треба буде працювати заради Вас, чи не так, Ежене? І ми працюватимемо, ось побачите. Ви неодмінно маєте бути усім, щоб ми були бодай чимось... Пригадуєте 51-й рік?

Ругон усміхнувся. Вона по-материнськи потисла йому обидві руки, а він схилився до її вуха і прошепотів:

- Якщо побачите Жількена, перекажіть йому, щоб він поведився розумно. Хіба ж минулого тижня йому не прийшло попередження про опротестовані векселі, а він ще й дав на пошті моє ім'я, щоб я пішов по нього?!

Пані Корьор пообіцяла поговорити з Жількеном – одним зі своїх колишніх мешканців у ті часи, коли Ругон жив у готелі «Вано». Той хлопець за нагоди може бути безцінним, а може і скомпрометувати своїм гультяйством.

- У мене на вулиці фіакр, я тікаю, - вийшовши на середину кабінету, з усмішкою голосно мовила вона.

Проте, вона затрималася ще на кілька хвилин, бажаючи побачити, як уся згряя забереється водночас із нею. Щоб розпочати загальний відступ, вона запропонувала навіть підвезти когось разом із собою у фіакрі. Погодився полковник, і домовилися на тому, що малий Огюст сяде поруч з візником. Тож розпочалося велике потискання долонь. Ругон влаштувався коло широко відчинених дверей. Проходячи повз нього, кожен наділяв його останньою фразою глибокого співчуття. Кан, Дю Пуаза і полковник витягали шії і тихесенько кидали йому на вухо слівце, аби він їх не забував. Подружжя Шарбонелів було вже на першій сходинці, пані Корьор балакала з Мерлем вглибині передпокою, а тим часом пані Бушар, яку за кілька кроків ждали чоловік та пан д'Ескорай, ще затримувалася перед Ругоном, дуже чарівна, дуже лагідна, і запитувала, о котрій годині зможе його побачити на вулиці Марбьоф цілком одного, бо коли довкола люди, вона стає занадто дурною. Але полковник, почувши від неї це запитання, раптово повернувся, а за ним і решта, тож відбулося загальне повернення.

- Ми усі прийдемо Вас відвідати, - вигукнув полковник.

- Ви не повинні поховати себе, - сказали кілька голосів.

Кан жестом попросив тиші, а тоді зронив знамениту фразу:

- Ви не належите собі – Ви належите Вашим друзям і Франції.

Нарешті вони пішли. Ругон зміг зачинити двері. Він з полегшенням глибоко зітхнув. Делестан, про котрого він забув, вийшов з-поза купи коробок, де, мов у прихистку, саме завершив сортувати документи як

совістливий друг. Він трохи пишався своєю роботою. Він бо діяв, доки інші балакали. Тож він отримав зі щирою радістю дуже глибоку подяку від великого мужа. Тільки він зміг стати у нагоді, його розум схильний до порядку, і такий метод роботи його далеко заведе – Ругон знайшов ще безліч інших лесних слів, хоча й не можна було зрозуміти, чи він при цьому, бува, не насміхається. Потім він озирнувся і кинув оком в усі кутки.

- Ось усе й скінчено – завдяки Вам... Лишається тільки дати Мерлеві наказ повідносити усі ці пакунки до мене додому.

Він покликав писаря і вказав йому особисті документи. На усі рекомендації писар відповідав:

- Так, пане голово.

- Агов, тварюко! – врешті-решт крикнув роздратований Ругон. – Та не називайте мене більше головою, бо я вже ним не є.

Мерль вклонився, ступив крок до дверей і так і завмер, вагаючись, а тоді повернувся, кажучи:

- Там знизу дама на коні, просить пана... Вона сказала, сміючись, що залюбки заїхала б сюди верхи, якби сходи були достатньо широкими... Це тільки щоб потиснути панові руку.

Ругон вже стис кулак, гадаючи, що це жарт. Але Делестан вийшов на сходи, щоб подивитися з вікна, і прибіг дуже зворушений, бурмочучи:

- Панна Клоринда!

Ругон наказав відповісти, що зараз вийде. Коли вони з Делестаном узяли свої капелюхи, він підозріло глянув на нього, насупивши брови, вражений його хвилюванням.

- Стережіться жінок, - повторив він.

На порозі він востаннє оглянув кабінет. Через три і досі відчинені вікна лилося яскраве проміння, різко освітлюючи розкурочені коробки, розкидані шухляди, перев'язані пакунки, що копичилися посеред килима. Кабінет здавався таким великим, таким сумним. Вглибині каміна, де згоріли оберемки паперу, залишилася тільки купка чорного попелу. Коли він зачиняв двері, свічка, яку забули на краю столу, згасла, і гнот кришталево тріснув у тиші порожньої кімнати.

III

Після полудня, близько четвертої години, Ругон іноді зазирає на хвилину до графині Бальбі. Він йшов туди пішки, по-сусідськи. Графиня мешкала у невеликому особняку на проспекті Єлисейських Полів, за кілька кроків від вулиці Марбьоф. Вона, до речі, рідко бувала вдома, коли ж там випадково опинялася, то була вже у ліжку і просила їй вибачити. Попри це, на сходах невеликого особняка було повно гамору від галасливих відвідувачів, а двері салонів навідуш хрюскали. Її дочка Клоринда приймала у галереї – такій собі галереї живопису, що виходила широкими еркерами на проспект.

Протягом приблизно трьох місяців Ругон, через свою грубість цнотливого чоловіка, доволі кепсько відповідав на аванси цих дам, котрі підлаштувались, щоб бути представленими йому на балу в міністерстві закордонних справ. Він зустрічав їх повсюди: вони обидві усміхалися однаковими провокативними усмішками – матір завжди німа, дочка голосно говорила і встромляла свій погляд йому прями́сінько у вічі. Але він тримався непохитно, уникав їх, кліпав очима, щоб їх не бачити, відмовлявся від запрошень, які вони йому надсилали. Нарешті заморочений, переслідуваний навіть у власному домі, перед яким Клоринда вдавала, що проїздить верхи, він усе ж таки навів довідки, перш ніж ризикнути зайти до їх.

У італійській легатії про цих дам говорили дуже шанобливо: граф Бальбі дійсно існував, графиня зберегла високі зв'язки в Турині, а дочка минулого року замало не одружилася з дрібним німецьким принцом. Але у герцогині Санквірино, до якої звернувся після цього, він почув інакші історії. Там стверджували, що Клоринда народилася за два роки по смерті графа. До речі, про подружжя Бальбі ширилися дуже заплутані легенди: і чоловік, і жінка пройшли через безліч авантур, обидвоє пустилися берега, їхнє розлучення було проголошено у Франції, а примирення відбулося в Італії, і через це вони жили фактично як співмешканці. Молодий аташе посольства, дуже добре обізнаний з тим, що відбувалося при дворі короля Віктора-Емануїла, висловився ще ясніше: за його словами, якщо графиня і зберегла вплив, то виключно завдяки давнішньому зв'язку з дуже високопоставленою особою. Він дав зрозуміти, що вона залишилася б в Турині, якби не велетенський скандал, про який нічого не міг пояснити. Ругон, поступово переймаючись інтересом до цього розслідування, дійшов до префектури поліції, де не знайшов нічого достеменного. Досьє на цих двох іноземок повідомляли про них виключно як про жінок, котрі живуть на широку ногу, хоча за ними не знали певного статку. Вони казали, що володіють майном у П'ємонті. Насправді ж у їхніх розкошах іноді зяяли несподівані діри. В таких випадках вони раптово зникали, але невдовзі

вигулькували з новим блиском. Загалом, щодо них нічого не було відомо, і усі воліли нічого не знати. Вони відвідувати найвище товариство, їхній дім сприймали як нейтральну територію, де толерували ексцентричність Клоринди завдяки її титулу великосвітської іноземки. Ругон вирішився відвідати цих дам.

За третім візитом цікавість великого мужа посилилася. Він мав неповороткі почуття, яким потрібен був тривалий час, щоб прокинутись. Що спершу привабило його у Клоринді, так це саме родзинка невідомості – саме минуле життя, саме ідефікс щодо майбуття, котрі, як йому здавалося, він читав вглибині її великих очей юної богині. Йому переказали чимало огидних анекдотів: перша слабкість до кучера, а потім торг, укладений з банкіром, який заплатив за удавану незайманість панночки з невеликого особняка на Єлисейських Полях. Але у певні години вона здавалася йому такою дитиною, що він сумнівався, обіцяв собі витягнути з неї сповідь, повертався задля того, щоб почути слово від цієї дивної дівчини, чия жива загадка, врешті-решт, почала турбувати його не менше, аніж делікатна проблема великої політики. Досі він жив зі зневагою до жінок, і перша, на яку він напорвся, виявилася вочевидь найскладнішою махінерією, яку тільки можна уявити.

Наступного дня після того, як Клоринда примчала клусом на взятому на прокат коні, щоб із жестом співчуття потиснути Ругонові руку на порозі Державної ради, він зробив їй візит у відповідь, на якому вона, до речі, урочисто наполягала. Вона казала, що має показати йому дещо, спроможне вирвати його з похмурого настрою. Сміючись, він називав її «своїм гріхом». Він охоче забувався у неї, його це розважало і лоскотало, хоча розум його залишався насторожі, тим паче, що він і досі не зміг її розгадати, і просунувся у цьому не далі, ніж першого дня. Завернувши за ріг вулиці Марбьоф, він кинув оком на вулицю Колізея – на особняк Делестана, котрого він, як вважав, вже неодноразово заставав нерухомого за наполовину прочиненими віконницями кабінету, щоб вистежувати по той бік проспекту вікна Клоринди. Але віконниці були зачинені: Делестан ще зранку мав поїхати на свою зразкову ферму в далекій провінції.

Двері особняка Бальбі завжди були широко відчинені. Знизу сходів Ругон перестрів маленьку і погано зачесану чорняву жіночку, яка волочила подерту жовту сукню. Жіночка гризла помаранч достоту ніби яблуко.

- Антонія, Ваша пані вдома? – запитався він у неї.

Вона, з повним ротом, не відповіла і зі сміхом енергійно затрусила головою. Її губи були усі заквечані соком помаранча, і вона мружила свої маленькі очиці, подібні на її смаглявій шкірі до двох краплин чорнила.

Ругон піднявся нагору, вже звичний до розхлябаной прислуги цього дому. На сходах він зіткнувся зі здоровенним чортякою-лакеєм з пикою бандюги, з довгою чорною бородою, котрий спокійненько поглянув на нього, не поступившись йому місцем коло поручнів. На прогоні другого поверху він опинився один перед трьома відчиненими дверима. Ті, що ліворуч, вели до спальні Клоринди. Він цікаво зазирнув туди. Хоча була четверта година, спальня ще не була прибрана: ширма перед ліжком наполовину приховувала простирадла, що звисали долі, а на ширмі сушилися вчорашні нижні спідниці, знизу суцільно заляпані брудом. Перед вікном стояла на підлозі миска, повна мильної води, а домашній кіт – чорний котяра, спав, згорнувшись клубочком на купі одягу.

Клоринда зазвичай лишалася на третьому поверсі – у галереї, з якої робила по черзі майстерню, курильну кімнату, теплицю і літній салон. В міру того, як Ругон здіймався сходами, він чув, як посилюється гамір голосів, дзвінкий сміх, грюкіт меблів. Коли він був перед дверима, нарешті розрізнув, що це торохкотіло захрипле піаніно, а один голос виспівував. Він двічі постукав, але не отримав відповіді. Тож він вирішив зайти.

- А! Браво! Браво! От і він! – скрикнула Клоринда, плещучи в долоні.

А він, котрого зазвичай важко було спантеличити, мить сором'язливо стовбичив на порозі. Перед старим піаніно, люто грюкаючи по ньому, щоб витягнути з нього не такі кволі звуки, сидів шевальє Русконі, італійський легат, чорнявий красень і поважний дипломат у належні години. Посеред кімнати депутат Ля Рукет вальсував зі стільцем, закохано стискаючи в обіймах його спинку, настільки захоплений цим поривом, що вже усіяв паркет переверненими стільцями й ослінчиками. У яскравому світлі, що лилося крізь еркер, Клоринда стояла посеред столу навпроти молодого чоловіка, який замальовував її фізеном на білому полотні в образі Діани-мисливиці, з голими стегнами, з голими руками, з голими грудьми – цілком гола і цілком спокійна. Троє дуже серйозних добродіїв курили на канапі товсті сигари і, схрестивши ноги й нічого не кажучи, дивилися на неї.

- Зачекайте, не рухайтесь! – гукнув шевальє Русконі до Клоринди, яка ледь не зістрибнула зі столу. – Я сам усіх представляю.

І, в супроводі Ругона, він люб'язно казав, проминаючи Ля Рукета, котрий, засапаний, впав у крісло:

- Пан Ля Рукет, котрого Ви знаєте. Майбутній міністр.

Тоді наблизився до художника і продовжував:

- Пан Луїджі Поццо, мій секретар. Дипломат, художник, музикант і закоханий.

Він забув трьох панів на канапі. Але, озирнувшись, помітив їх і, полишивши грайливий тон, вклонився у їхній бік і пробурмотів церемонним голосом:

- Пан Брамбілья, пан Старедіно, пан Віскарді – усі троє політичні біженці.

Троє венеційців привіталися, не полишаючи сигар. Шевальє Русконі вже повертався до піаніно, аж тут Клоринда жваво покликала його і дорікнула йому тим, що він був поганим церемоніймейстером. У свою чергу, вказуючи на Ругона, вона сказала попросту, але з особливою, дуже лесною інтонацією:

- Пан Ежен Ругон.

Усі знову привіталися. Ругон, котрий на мить було злякався якогось компрометуючого жарту, був здивований тактом і раптовою гідністю цієї високої дівчини, наполовину голої у прозористому газовому костюмі. Він сів, запитав новини про графиню Бальбі, як робив зазвичай. Він удавав навіть за кожним візитом, що прийшов заради матері, що здавалося йому пристойнішим.

- Я був би дуже щасливий скласти їй свою шану, - додав він відповідно до формули, яку застосовував за таких обставин.

- Але ж мама тут! – вигукнула Клоринда, вказавши кінчиком свого золоченого лука в куток кімнати.

Дійсно, графиня була там – розсілася у кріслі поза меблями. Це викликала подив. Троє політичних біженців, скоріш за все, теж не знали про її присутність. Вони звелись і привітали її. Ругон підійшов до неї потиснути руку. Він стояв перед нею, а вона, і далі напівлежачи, відповідала «так» чи «ні» з незмінною усмішкою, котра ніколи не полишала її, навіть коли їй нездоровилося. Потім вона знову поринула у мовчання і відсторонено кидала погляди у напрямку проспекту, де котився потік екіпажів. Безсумнівно, вона сиділа тут, щоб дивитися на людей, що проминали поруч. Ругон залишив її.

Шевальє Русконі, поміж тим, знову сів за піаніно і підшукував мелодію, тихенько вистукуючи по клавішах і наспівуючи у півголоса італійські слова. Ля Рукет обмахувався своїм носовичком. Дуже поважна Клоринда повернулася у позу. А Ругон поміж неочікуваного спокою, що запанував довкола, тинявся туди-сюди дрібними кроками і дивився на стіни. Галерея на той час була загроможжена дивовижним румовищем речей: меблі,

секретер, скриня, кілька столів, які виштовхали на середину, так що поміж них утворився лабіринт вузьких стежин. По один бік доживали тепличні рослини – занедбані, накідані одна на одну, з обвислими зеленими пальмами, геть поточеними іржею. А по інший бік громадилася здоровенна купи всохлої глини, де ще можна було розпізнати подзьобані руки й ноги статуї, яку розпочала Клоринда, коли її одного чудового дня вхопила забаганка стати мисткинею. Тож у дуже просторій галереї залишився вільним тільки вузький клаптик перед одним з еркерів – такий собі порожній квадрат, перетворений на салоник за допомогою двох канап і трьох розпарованих крісел.

- Можете курити, - сказала Клоринда Ругону.

Він подякував: він ніколи не кував. А вона, не озираючись, гукнула:

- Шевальє, зробіть-но мені цигарку. Тютюн має бути перед Вами, на піаніно.

Доки шевальє скручував цигарку, відновилася тиша. Ругон, невдоволений тим, що застав тут стільки люду, збирався вже узяти свого капелюха. Утім, він повернувся перед очі Клоринди і, усміхаючись, звів голову.

- Хіба ж Ви не просили мене зайти, бо хотіли мені дещо показати? – запитав він.

Вона не відповіла одразу, дуже поважна, цілком поглинена позуванням. Він мусив наполягти:

- Що ж це таке? Що Ви хотіли мені показати?

- Себе! – відповіла вона.

Вона сказала це владним голосом, без жодного жесту, влаштувавшись на столі у позі богині. Ругон, і собі глибоко споважнівши, відступив на крок і повільно роздивився її. Вона була справді прекрасна: з чистим профілем, з вільною шиєю, що похилою лінією сполучалася з плечима. Головне, вона мала царственну красу – красу класичного погруддя. Її округлі руки, її округлі ноги зберігали блиск мармуру. Її ліве стегно, злегка виставлене вперед, трохи перехиляло її, піднята вгору права рука відкривала від пахви до п'ятки довгу лінію, міцну і пружну, заглиблену на талії і опуклу на стегні. Вона спиралася іншою рукою на лук з виразом спокійної сили античної мисливиці, несвідомої своєї оголеності, зневажливої до людського кохання, холодної, зверхньої, безсмертної.

- Дуже гарно, дуже гарно, - пробурмотів Ругон, не знаючи, що сказати.

Правда ж полягала у тому, що він вважав її нековирною у нерухомості статуї. Вона здавалася настільки переможною, настільки впевненою у своїй класичній вроді, що він, якби наважився на таке, критикував би її наче мармуровий твір, у якому певні надмірності колють буржуазні очі. Він волів би тоншу талію, не такі широкі стегна, груди, розташовані не так низько. Потім його заповонило бажання брутального чоловіка – бажання схопити її за литку. Він мусив відступити далі, щоб не поступитися цьому бажанню.

- Ви достатньо побачили? – запитала Клоринда, досі поважна і переконана.
– Зачекайте, ось й інше.

Враз вона вже не була Діаною. Вона впустила лук і стала Венерою. Закинувши руки за голову, обхопивши пальцями коси, наполовину випнувши бюст, здійнявши вгору пиптики грудей, вона усміхалася, наполовину розкривала уста, відводила погляд, і її лице немовби миттєво потонуло у сонячних променях. Вона здавалася меншою, з повнішими руками й ногами, уся позолочена бринінням жадання, і достоту було видно, як її атласною шкірою пробігають гарячі відблиски. Вона згорталася клубочком, пропонувала себе, робилася жаданою, уподоблювалася до покірної коханки, яка хоче, щоб її цілковито поглинули у зляганні.

Пан Брамбіля, пан Старедіно і пан Віскарді, не полишаючи похмурої скам'янілості заколотників, поважно заплодували.

- Brava! Brava! Brava!

Ля Рукет вибухнув ентузіазмом, а шевальє Русконі наблизився до столу, простягнув молодій жінці цигарку і так і залишився, мліючи поглядом, злегка погойдуючи головою, буцімто відміряв ритм свого захоплення.

Ругон нічого не сказав. Він так міцно переплів пальці, що вони хруснули. Легке тремтіння пробігло йому від потилиці до п'ят. Він більше не думав йти геть і стояв нерухомо. Але вона вже повернулася до свого великого вільного тіла, дуже голосно сміялася, курила цигарку, хвацьки закопилюючи губи. Вона розповідала, що смерть як хоче грати на сцені: вона змогла б відтворити усе – лють, ніжність, цноту, страх. Своєю поведінкою, грою фізіономії вона намічала персонажів. А тоді раптово запитала:

- Пане Ругон, хочете, я покажу Вас, коли Ви говорите у Палаті?

Вона надулася, випнула груди, сапала, розмахувала кулаками з такою кумедною, такою правдоподібною мімікою, що всі умлівали. Ругон

сміявся, мов дитина. Він вважав її чарівною, дуже витонченою і дуже хвилюючою.

- Clorinda, Clorinda, - пробурмотів Луїджі, постукуючи муштабелем по мольберту.

Вона так жваво рухалася, що він більше не міг працювати. Він полишив фюзен і зі старанним виглядом школяра розмазував на полотні тонким шаром фарбу. Він залишався серйозним посеред реготу, зводив палкі очі до дівчини, грізно позирав на чоловіків, з котрими вона жартувала. Саме йому спало на думку змалювати її одягненою в цей костюм Діани-мисливиці, про який після останнього балу в легації торочив увесь Париж. Він називався її кузеном, тому що вони народились у Флоренції на одній вулиці.

- Clorinda! – повторив він лютим тоном.

- Луїджі має рацію, - мовила вона. – Ви поводитесь нерозумно, панове. Ви здійняли галас!.. Працюймо, працюймо!

І вона знову завмерла в олімпійській позі. Вона знову перетворилася на мармур. Добродії залишилися на своїх місцях, нерухомі, ніби прицвяховані. Тільки Ля Рукет ризикнув тихесенько тарабанити кінчиками пальців по підлокітнику свого крісла. Ругон, відкинувшись, дивився на Клоринду і помалу замислювався, поринав у мрії, у яких ця дівчина безмежно вивищувалася. Яка усе ж таки це дивна махінерія – жінка. Йому ніколи не спадало на думку дослідити це. Він почав вбачати у цьому надзвичайні ускладнення. На мить інтуїція дуже чітко вказала йому на потужність цих голих плечей, здатних похитнути світ. Клоринда і далі розросталася перед його затуманеним поглядом, заступала йому все вікно своїм станом колосальної статуї. Але він кліпнув повіками і побачив її на столі далеко меншою за себе. Тож він усміхнувся. Якби йому забажалося, він міг би відшмагати її, немов дівчинку. Він сам подивувався тому, що на якусь хвилю злякався її.

Тим часом на протилежному краю галереї посилювався тихий звук голосу. Ругон за звичкою нашорошився, але почув лишень тихе шепотіння італійських слів. Це шевальє Русконі заслизнув поза меблі, сперся рукою на спинку крісла графині, шанобливо схилився до неї і, здавалося, переповідав їй якусь справу в усіх незчисленних подробицях. Графиня задовольнялася тим, що схвально кивала головою. Проте, одного разу вона затято зробила заперечний знак, і шевальє схилився ще нижче, заспокоював її своїм співочим голосом, що лився, наче пташине щебетання. Ругон, завдяки тому, що знав провансальську мову, врешті-решт перехопив кілька слів, від яких споважнів.

- Мамо! – раптово скрикнула Клоринда. – Ти показала шевальє депешу, що надійшла вчора увечері?

- Депешу?! – голосно повторив шевальє.

Графиня витягла із однієї з кишень пакунок листів, у яких довго порпалася. Нарешті вона віддала йому дуже зім'ятий шматок блакитного паперу. Тільки-но він перебіг його, як здивовано й розлючено махнув рукою.

- Як?! – вигукнув він по-французьки, забувши про решту присутніх. – Ви знаєте це ще від учора?! Але ж я вранці не мав жодних новин!

Клоринда вибухнула дзвінким сміхом, від чого він остаточно розізлився.

- І пані графиня змушує мене переповідати їй усю справу, буцімто нічогісінько не знає!.. Еге! Якщо резиденція легації вже тут, то я приходитиму щодня і вигрібатиму всі листи.

Графиня усміхнулася. Вона знову понишпорила у пакунку листів і взяла другий документ і змусила його прочитати. Цього разу шевальє виглядав дуже задоволеним. І тиха розмова відновилася. Він повернув собі шанобливу усмішку. Залишаючи графиню, він поцілував їй руку.

- Ну от, серйозні справи завершено, - у півголоса мовив він, знову сідаючи за піаніно.

І він вибив по черзі обома руками дуже популярний того року забіякуватий танок. Потім враз, поглянувши на годинник, він побіг по свого капелюха.

- Ви йдете? – запитала Клоринда?

Вона підкликала його жестом, сперлася йому на плече і дещо сказала йому на вухо. Він хитав головою, сміючись.

- Дуже сильно, дуже сильно, - пробурмотів він. – Я напишу туди про це.

Він вийшов, вклонившись. Луїджі помахом муштабеля змусив звестись Клоринду, котра присіла навпочіпки на столі. Безсумнівно, потік екіпажів, що котився проспектом, зрештою набрид графині, бо вона смикнула позад себе мотузку дзвінка, тільки-но її погляд загубив карету шевальє, яка потонула поміж ландо, котрі спускалися від Булонського лісу. На виклик прийшов здоровенний чортяка-лакей з пикою харцизника і залишив двері відчиненими. Графиня повисла на його руці, повільно перетнула кімнату посеред усіх добродіїв, які звелися і вклонилися їй. Усміхаючись як завжди, вона відповідала похитуванням голови. А на порозі вона озирнулася і сказала Клоринді:

- У мене знову мігрень, я трохи полежу.

- Фламінію! – крикнула дівчина лакею, котрий виносив її матір. – Покладіть їй на ноги гарячу грілку!

Троє політичних біженців більше не сідали. Якусь мить вони ще постояли рівним рядком, дожовуючи сигари, а тоді однаковим коректним і точним рухом викинули їх в куток, за купу глини. Вони проминули вервечкою повз Клоринду і пішли собі урочистою ходою.

- Господи! – мовив Ля Рукет, якраз розпочавши серйозну розмову з Ругоном. – Я добре знаю, що це питання з цукром дуже важливе. Йдеться про цілу галузь французької промисловості. Біда в тім, що, на мою думку, ніхто в Палаті не дослідив докорінно цю справу.

Ругон, котрий нудився від цього, у відповідь вже тільки хитав головою. Молодий депутат наблизився і продовжував, надаючи своєму ляльковому личку несподіваної поважності:

- От я маю дядька з цукром. У нього в Марселі один з найбагатших заводів... Гарзд! Я поїхав до нього на три місяці. Я робив нотатки. О! Багатенно нотаток! Я балакав з робітниками, зрештою, я входив в курс справ!.. Розумієте, я хотів виступити в Палаті...

Він позував перед Ругоном, завдавав собі невимовних мук, намагаючись затримати його за допомогою виключно тих тем, які, він був певен, мали неодмінно його зацікавити, і, до речі, бажаючи зарекомендувати себе перед ним як вагомому політичного мужа.

- І Ви не виступили? – увірвала його Клоринда, котра, здавалося, нетерпеливилася через присутність Ля Рукета.

- Ні, я не виступив, - продовжував він сповільненим голосом. – Я визнав за свій обов'язок не виступати... В останню мить я побоявся, що мої цифри виявляться недостатньо точними.

Ругон дивився йому межі очі і поважно промовляв:

- Вам відома кількість шматочків цукру, які щоденно споживають в «Англійському» кафе?

Ля Рукет на мить спантеличився і вибалушив очі, а тоді вибухнув сміхом.

- А! Дуже гарно! Дуже гарно! – вигукнув він. – Розумію, Ви жартуєте... Але ж це питання цукру. А я говорив про виробництво цукру... Дуже гарно! Ви дозволите мені повторити цей дотеп, чи не так?

Від радості він злегка підстрибнув у кріслі. У нього знову було рожевеньке личко, він розслабився, підшукував легковажні слова. Але Клоринда кинулася на нього в наступ з приводу його жінок. Позавчора вона бачила його у «Вар'єте» з якоюсь білявочкою, дуже бриденькою, кошлатенькою, мов пудельок. Спершу він заперечував. А потім діткнений тим, як вона жорстоко назвала його «песиком», він забувся і почав захищати ту даму – дуже пристойну особу, яка не така вже й погана. Він заговорив про її волосся, стан, ноги. Клоринда стала грізною. Ля Рукет зрештою вигукнув:

- Вона чекає на мене. Я йду до неї.

Коли за ним зачинилися двері, дівчина переможно заплескала в долоні, повторюючи:

- Нарешті він пішов! У добру путь!

Вона жваво зістрибнула зі столу, підбігла до Ругона і простягла йому обидві руки. Вона стала дуже лагідною, їй було так прикро, що він не застав її цілком одну. Ну й клопіт був, спровадити усіх цих людей! Справді, ті люди нічогісінько не розуміють! А той Ля Рукет зі своїм цукром – який же він смішний! Але тепер, принаймні, її вже не потривожать, і вони зможуть побалакати. Вона мусить стільки усього йому сказати! Не перестаючи говорити, вона відвела його до канапи. Він сів, не відпускаючи її рук, аж тут Луїджі уривчасто застукотів муштабелем, повторюючи ображеним тоном:

- Clorinda! Clorinda!

- Послухайте! Справді, портрет! – мовила вона, сміючись.

Вона вислизнула від Ругона, підбігла до художника і схилилася позад нього, буцімто гнучко пестила його. О! Як це гарно, те, що він зробив! Усе буде дуже добре. Але, дійсно, вона трохи стомилася. І вона попросила чверть години на відпочинок. Він, до речі, може поки що робити костюм – їй не треба позувати для костюма. Луїджі кидав блискучі погляди на Ругона і продовжував бурмотіти похмурі слова. Тоді вона дуже швидко заговорила до нього італійською, насупивши брови, але не перестаючи усміхатися. І він замовк і знову почав скупко водити пензлем.

- Я не брешу, - продовжувала вона, повернувшись на канапу поруч з Ругоном. – Моя ліва нога геть затерпла.

Вона поплескала себе по лівому стегну, як казала, щоб кров потекла. З-під газу проглядала рожева пляма її коліна. Проте, вона забула, що залишилася гола. Серйозна, вона схилилася до нього і черкала голим плечем об товсте сукно його пальта. Але враз вона торкнулася гудзика, і її груди глибоко

здригнулися. Вона поглянула на себе, густо почервоніла, прудко побігла по шматок чорного мережива і загорнулася в нього.

- Мені трішки холодно, - сказала вона, підкотивши навпроти Ругона крісло, в яке сіла.

З-під мережива проглядали тільки її голі долоні. Вона обкрутила шматину довкола шиї так, що зробила собі з неї велетенську краватку і увіпхала у неї підборіддя. Тепер, повністю сховавши бюст, вона стала уся чорна, а її обличчя зблідло й споважніло.

- Так що з Вами, кінець кінцем, трапилося? – запитала вона. – Розкажіть мені усе.

Зі щирою дочірньою цікавістю вона розпитувала його про немилість, у яку він потрапив. Вона, справжня іноземка, змушувала уже втретє повторювати їй подробиці, яких, як сама казала, не розуміла. Вона переривала його італійськими вигуками, а в її чорних очах він міг простежити усі емоції, викликані його розповіддю. Чому він посварився з імператором? Як він міг зректись такого високого становища? Хто ж ті вороги, які змушують його так боротись? А коли він вагався, коли вона звинувачувала його у тому, що він не хоче їй у чомусь зізнаватись, вона дивилася на нього з такою люблячою лагідністю, що він забувався і розповідав їй усю історію до кінця. Безсумнівно, невдовзі вона дізналася усе, що бажала дізнатись. Вона кинула ще кілька запитань, дуже віддалених від теми розмови, і які здивували Ругона своєю несподіваністю. А тоді, склавши долоні, вона замовкла. Вона заплющила очі. Вона зосереджено розмірковувала.

- То як? – з усмішкою запитав він.

- Нічого, - прошепотіла вона. – Мені від цього боляче.

Вона була зворушена. Він спробував знов узяти її за руки, але вона запхала їх під мережива, і мовчання продовжилося. Сплинуло більш як дві хвилини, перш ніж вона розплющила очі, кажучи:

- То у Вас є проекти?

Він пильно поглянув на неї. У ньому заворушився сумнів. Але в ту хвилину вона була настільки чарівною, так розкинулася у кріслі в розніженій позі, буцімто розбита скорботами свого «доброго друга», що його не зупинив холодок, який пробіг йому потилицею. Вона щедро лестила йому. Звісно, він не довго залишатиметься на узбіччі, одного дня він знову стане хазяїном. Вона була переконана, що він має плекати великі думки і є цілком певним у свої провідній зірці, бо це можна прочитати на

його чолі. Чому він не хоче довіритись їй? Вона уміє мовчати і буде така щаслива розділити його майбуття. Сп'янілий Ругон увесь час намагався спіймати її маленькі ручки, що занурювались у мережива, говорив і далі, увесь час говорив, аж доки не вибалакав усього – усі свої сподівання, усю свою переконаність. Вона його більше не підштовхувала, дала йому висповідатись, без жодного поруху, боячись його зупинити. Вона вивчала його, розбирала його тіло по кавалочку, досліджувала його череп, зважувала його плечі, вимірювала йому груди. Жодного сумніву, це солідний чоловік, і якою б вона не була сильною, він однією рукою закине її собі на спину і так і понесе, не зупиняючись – так високо, як вона захоче.

Вона підійнялася, розкрила обійми, і мереживо зісковзнуло з неї. І вона виникла, ще голіша, напинаючи груди, спускаючи прозору тканину уздовж плечей таким гнучким рухом закоханої кішки, що, здавалося, виринала із туніки. Це раптове видиво було достоту винагородою і обіцянкою, подарованою Ругону. А, може, мереживо саме зісковзнуло? Бо вона його миттю підхопила і зав'язала ще тугіше.

- Цить! – прошепотіла вона. – Луїджі свариться.

І вона підбігла до художника, вдруге схилилася, дуже швидко заговорила до нього, замало не припадаючи до його шії. І коли її, такої бринливої, вже не було поруч, Ругон із силою потер долоні, знервований, майже обурений. Вона викликала в усьому його естві надзвичайне збудження. Він почав сварити себе. Він і у двадцять років не був таким дурнем. Вона тільки-но висповідала його, наче дитя, – його, котрий протягом двох місяців намагався розбалакати її, але не витяг із неї нічого, крім дзвінкого сміху. А їй було достатньо на мить вирвати свої руки з його долонь. Він забувся настільки, що усе розповів, аби вона лиш йому їх повернула. Тепер усе ясно: вона завойовувала його, вона вирішувала, чи вартий він ще того, аби вона його спокусила.

Ругон усміхнувся як сильний чоловік. Він зламає її, коли забажає. Хіба ж не вона його спровокувала? На нього напосілися непорядні думки – справжній план спокушання, у якому він обводив її довкола пальця після того, як запанував над нею. Справді, не міг же він грати роль йолопа з цієї високою дівчиною, котра так показувала йому свої плечі. Утім, він уже не був цілком певен того, що мереживо не розв'язалося саме.

- А Ви вважаєте, що у мене сірі очі? – наблизившись, запитала Клоринда.

Він звівся, поглянув на неї зблизька, не схвилювавши прозорий спокій її очей. Але коли він простяг руку, вона ляснула по ній. Йому не треба мацати. Тепер вона була дуже холодна. Вона загорнулася у своє шмаття із сором'язливістю, яка тривожиться від найменшої дірочки. Даремно він

жартував, підколював її, вдавав, що застосує силу: вона закутувалася дедалі щільніше і скрикувала, якщо він торкався мережива. Вона, до речі, більше не хотіла сідати.

- Ліпше я трохи походжу, - сказала вона. – Так я ноги розімну.

Тоді він пішов за нею, вони крокували разом туди-сюди. Він, у свою чергу, намагався її висповідати. Зазвичай вона не відповідала на запитання. Її балаканина перестрибувала з одного на інше, переривалась вигуками, перемішувалася з історіями, які вона ніколи не завершувала. Коли він спритно розпитував її про двотижневу відсутність минулого місяця, її самої та її матері, вона почала сипати нескінченною низкою анекдотів про подорожі. Вона бувала повсюди – у Англії, Іспанії, Німеччині. Вона усе бачила. Потім полився дощ дрібних хлоп'якуватих спостережень щодо харчування, моди, погоди. Час від часу вона розпочинала оповідь, у якій виходила на сцену поруч зі знаменитими персонажами, яких називала на ім'я. Ругон нашорошувався, сподіваючись, що ось нарешті з неї вирветься зізнання. Але оповідь перетворювалася на дитвацтво або ж залишалася без розв'язки. І того дня він нічого не дізнався. Вона носила на лиці сміх і ховалася за ним, як за маскою. У своїй балакучій велемовності вона залишалась непроникненною. Ругон, оглушений дивовижними відомостями, суперечливими між собою, дійшов до того, що вже не знав, чи перед ним дванадцятирічне дівчатко, невинне до глупства, чи одна з непересічно досвідчених жінок, які повертаються до наївності завдяки витонченій майстерності.

Клоринда увірвала пригоду, яка колись трапилася з нею в іспанському містечку: залищання подорожнього, від котрого вона мусила прийняти ліжко, а він спав на стільці.

- Не треба повертатись до Тюільрі, - сказала вона без жодного переходу. – Змусьте жалкувати за Вами.

- Красно дякую, панно Макіавеллі, - сміючись, відповів він.

Вона засміялася гучніше за нього. Однак не припинила давати йому чудові поради. А коли він вкотре спробував схопити її руки, буцімто бавлячись, вона обурилася і вигукнула, що вже й пару хвилин не можна поговорити серйозно. О! Якби ж то вона була чоловіком! Тоді вона змогла б прокласти собі шлях! У чоловіків такі порожні голови!

- Ну ж бо, розкажіть мені історію Ваших друзів, - продовжувала вона, сідаючи на край столу, а Ругон залишився навстоячки перед нею.

Луїджі, котрий не зводив з них погляду, з ляскотом закрив коробку з фарбами.

- Я йду геть, - повідомив він.

Але Клоринда підбігла до нього, повернула його і заприсяглася, що от-от повернеться в позу. Напевне вона боялася залишатись одна з Ругоном. Луїджі поступився, і вона спробувала виграти час.

- Ви ж дозволите мені щось перекусити. Я така голодна! О! Тільки шматочок!

Вона відчинила двері і заволатала:

- Антонія! Антонія!

І віддала наказ італійською мовою. Вона знову сіла на край столу, аж тут зайшла Антонія і простягла на відкритих долонях кусні хліба з маслом. Служниця простягала їх, ніби на таці, з усмішкою тварини, яку лоскочуть – з усмішкою, що кривила червоний рот на чорному лиці. Потім вона пішла, витираючи руки об спідницю. Клоринда знову покликала її і попросила склянку води.

- Хочете, я поділюся з Вами? – запропонувала вона Ругону. – Масло – це так смачно. Іноді я додаю до нього цукор. Але не можна завжди бути ласункою.

Дійсно, вона нею не була. Якось вранці Ругон застав її за тим, що вона їла на сніданок холодний омлет, приготований напередодні. Він підозрював у ній жадібність – цей італійський гріх.

- Три хвилини, чи не так, Луїджі? – вигукнула вона, кусаючи першу канапку.

І повернувшись до Ругона, котрий і досі стояв перед нею, вона запитала:

- Послухайте, а, скажімо, Кан. Яка його історія? Як він став депутатом?

Ругон піддався на цей новий допит, сподіваючись силоміць витягнути з нею бодай якусь сповідь. Він знав, що вона дуже цікава до чужого життя, підслуховує усі пліткування і залишається увесь час насторожі щодо складних інтриг, посеред яких живе. Вона дуже переймалася великими статками.

- О! – відповів він, сміючись. – Кан народився депутатом. Він вже був у Палаті, коли ще мав молочні зубки. За Луї-Філіппа він уже засідав у правому центрі і з юнацькою пристрасною підтримував конституційну монархію. Після 48-го року він перейшов у лівий центр, до речі, і досі дуже запальний. Він у надзвичайно вишуканому стилі написав республіканський символі віри. Сьогодні він повернувся до правого центру і пристрасно захищає імперію... А щодо суті, то він – син єврейського

банкіра із Бордо, керує домнами коло Брезьюра, напрацював собі спеціалізацію на фінансових та промислових питаннях, живе досить посередньо, очікуючи на великий статок, який зробить одного дня, був підвищений до офіцерського чину 15 серпня минулого року...

Ругон пригадував, блукаючи поглядом.

- Здається, я нічого не забув... Ні, у нього немає дітей.

- Як?! Він одружений?! – вигукнула Клоринда.

Вона махнула рукою, аби сказати, що Кан її більше не цікавить. Ото ще хитрун: ніколи не показує свою дружину. Ругон пояснив їй, що пані Кан мешкає у Парижі дуже усамітнено. Не очікуючи на розпитування, він продовжував:

- Тепер хочете біографію Бежена?

- Ні-ні, - відповіла дівчина.

Але він усе ж продовжив:

- Він скінчив Політехнічну школу. Написав брошури, які ніхто не читає. Він керує склянню фабрикою у Сен-Флорані, за три милі від Бурж... Його відкопав префект департаменту Шер.

- Та замовкніть! – скрикнула вона.

- Достойний чоловік, гарно голосує, ніколи не говорить, дуже терплячий, чекає, доки про нього згадають, завжди тут і дивиться на вас, щоб його не забули... Я влаштував йому звання шевальє...

Вона мусила затулити йому долонею рота і обурено казала:

- І цей також одружений! Він не кумедний!.. Я бачила у Вас його дружину – ну й торба! Вона запросила мене відвідати їхню фабрику в Буржі.

За один раз вона прикінчила першу скибку. Потім випила великий ковток води. Сидячи на столі, вона звисла ноги і, трохи обважівши у стані й відкинувши назад шию, вона розгойдувала ними машинальним рухом, за ритмом якого стежив Ругон. За кожним розгойдуванням литки напиналися під прозорою тканиною.

- А Дю Пуаза? – помовчавши, запитала вона.

- Дю Пуаза був субпрефектом, - попросту відповів він.

Вона поглянула на нього, здивована такою короткою історією.

- Це я добре знаю, - мовила вона. – Що далі?

- Далі, він згодом стане префектом, і тоді його нагородять орденом.

Вона зрозуміла, що він не хоче більше розповідати. Вона, до речі, кинула ім'я Дю Пуаза недбало. Тепер вона перераховувала тих панів на пальцях і, почавши з великого, пробурмотіла:

- Пан д'Ескорай: він не серйозний – він любить усіх жінок... Пан Ля Рукет: непотрібний, я його занадто добре знаю... Пан де Комбело: ще один одружений...

Зупинившись на безіменному пальці, вона більше нікого не пригадувала, і Ругон мовив, пильно дивлячись на неї:

- Ви забули Делестана.
- Ви праві! – вигукнула вона. – Розкажіть мені ще й про цього!
- Це красень, - продовжував він, не зводячи з неї очей. – Він дуже багатий. Я завжди пророкував йому велике майбуття.

Він продовжував у такому ж дусі, розсипався похвальбами, подвоював цифри. Його зразкова ферма варта двох мільйонів. Делестан напевне одного дня стане міністром. Але вона продовжувала зневажливо кривити губи.

- Він доволі дурний, - врешті-решт пробурмотіла вона.

- Мати Божа! – з тонким усміхом кинув Ругон.

Здавалося, він радів слову, яке з неї вирвалося. Тож, як зазвичай з нею траплялося, вона раптово перескочила на інше і вимовила нове запитання, у свою чергу пильно дивлячись на нього:

- Ви маєте добряче знати пана де Марсі?

- Так-так, ми знайомі, - непохитно відповів він, буцімто його ще дужче потішило те, про що вона запитала.

Але він споважнів. Він був дуже шляхетним, дуже справедливим.

- Це чоловік надзвичайного розуму, - пояснював він. – Я маю за честь мати його за ворога... Він спробував усього. У двадцять вісім років він став полковником. Згодом його побачили очільником великого заводу. Потім він по черзі займався сільським господарством, фінансами, комерцією. Навіть запевняють, що він малював портрети і писав романи.

Клоринда, забувши про їжу, замріялася.

- Якось увечері я побалакала з ним, - у півголоса мовила вона. – Він дуже пристойний... Достоту королівської крові.

- На мою думку, - продовжував Ругон, - розум зіпсував його. Я іншої думки щодо сили. Я чув, як він висловлював каламбури за вкрай складних обставин. Загалом, він досяг успіху і править не менше за імператора. Усім цим байстрюкам щастить!.. Що в ньому особливого, так це його хватка, залізна рука, зухвала й рішуча, утім, дуже витончена і дуже вишукана.

Дівчина мимоволі опустила очі на великі руки Ругона. Він помітив це і продовжував, усміхаючись:

- О! У мене просто лапи, чи не так? Саме тому ми з де Марсі ніколи не могли порозумітись. Він галантно стинає голови, не заплямувавши білих рукавичок. А я луплю обухом.

Він стис кулаки – товсті кулаки з волохатими фалангами пальців, і розгойдував ними, щасливий, від того, що вони такі здоровенні. Клоринда узяла другу скибку і, досі замислена, встромила у неї зуби. Нарешті вона звела очі до Ругона.

- А Ви? – запитала вона.

- Ви хочете мою історію? – перепитав він. – Немає нічого легшого, щоб розповісти. Мій дід продавав городину. А я до тридцяти восьми років волочив пантофлі як дрібний адвокат у нетрях моєї провінції. Ще вчора я був ніким. Я, на відміну від нашого друга Кана, не підірвав собі плечі, підтримуючи правителів. Я, на відміну від Бежена, не закінчував Політехнічної школи. У мене нема гарного прізвища, як у малого д'Ескорая, ні гарної пики, так у того бідолашного Комбело. У мене немає таких вигідних родичів, як у Ля Рукета, котрий зобов'язаний депутатським місцем своїй сестрі – удові генерала Лоренца, тепер придворній дамі. Батько не залишив мені, як Делестану, п'ять мільйонів статку, зароблених на вині. Я не народився на сходинках трону, як де Марсі, і не зростав у спідницях освіченої жінки, під пестощами Талейрана. Ні, я нова людина, і маю тільки свої кулаки...

Він брив кулаком об кулак, голосно сміявся і переводив розмову на жарт. Але він випростався і, здавалося, трощив каміння між стисненими пальцями. Клоринда захоплювалася ним.

- У мене нічого немає, і тепер я стану тим, ким захочу, - продовжував він, забуваючись, говорячи сам до себе. – Я – сила. Та мені хочеться тільки плечима знизати, коли ті, інші, протестують у своїй відданості імперії! Та хіба вони її люблять? Хіба ж вони її відчують? Хіба ж вони не пристосувалися б до будь-якого правління? А я зростав разом з імперією: я

її зробив, і вона мене зробила... Я отримав звання шевальє Почесного легіону після 10 грудня, офіцера – у січні 52-го року, командора – 15 серпня 54-го року, вищого офіцера – три місяці тому. За Наполеона-президента я отримав на хвильку портфель міністра громадських робіт. Згодом імператор доручив мені місію в Англії. Потім я увійшов до Державної ради і Сенату...

- А завтра куди Ви увійдете? – запитала Клоринда зі сміхом, за яким намагалася приховати пекучу цікавість.

Він поглянув на неї і враз умовк.

- Ви дуже цікава, панно Макіавеллі, - сказав він.

Вона жвавіше загойдала ногами. Запала тиша. Ругон, бачачи, що вона знову заблукала в глибокій мрійливості, вирішив, що надійшла слушна мить висповідати її.

- Жінки... – розпочав він.

Але вона увірвала його. Очі її були каламутними, і, злегка усміхаючись до своїх думок, вона прошепотіла у півголоса:

- О! Жінки мають дещо інше.

Це було єдине зізнання. Вона доїла скибку, одним ковтком спорожнила склянку чистої води і заскочила на стіл стрибком, що свідчив про спритну вершницю.

- Агов! Луїджі! – гукнула вона.

Художник, який уже певний час нетерпляче гриз вуса, звівся і затупцяв довкола неї та Ругона. Він знову сів, зітхнув і узявся за палітру. Три хвилини милосердя, про які просила Клоринда, тривали чверть години. А вона тим часом стояла на столі, досі загорнена у шматок чорного мережива. Коли ж вона віднайшла позу, то розкрилася одним помахом руки. Вона знову стала мармуром – вона більше не мала сором'язливості.

Єлисейськими Полями котилося менше екіпажів. Призахідне сонце засипало проспект сонячним пилом, що притрушував дерева, буцімто це колеса здійняли хмари рудого світла. У скісних променях, що падали крізь еркер, плечі Клоринди вилискували золотим сяйвом. Небо потроху блідло.

- А одруження пана де Марсі з тією валахською принцесою залишається вирішеним? – за мить перепитала вона.

- Я так гадаю, - відповів Ругон. – Вона дуже багата. А Марсі завжди бракує грошей. До речі подекують, що він від неї божеволіє.

Тишу більше не порушували. Ругон сидів там, наче вдома, і гадки не мав йти геть. Він розмірковував, пригадуючи прогулянку кімнатою. Ця Клоринда – справді дуже спокуслива дівчина. Він думав про неї так, немовби вже давно залишив її. Впіривши очі у паркет, він спускався до наполовину висловлених думок, таких принадних, що від них його всередині лоскотало. Йому здавалося, що він вийшов із теплої ванни, і тіло його від цього приємно розслабилося. Його заповнював особливий різкий і від того достоту солодкий запах. Він міркував, як то було б добре вкластися на одній з цих канап і заснути тут, у цьому запаху.

Його раптово розбудив звук голосу. Високий стариган, чию появу він не помітив, цілував у лоб Клоринду, котра, усміхаючись, схилилася на краю столу.

- Доброго дня, моя лялечко, - говорив старий. – Яка ж ти гарна! Та ти показуєш усе, що маєш! Він стиха реготнув, а знічена Клоринда підбрала свій шмат чорного мережива.

- Ні-ні, - жваво продовжував він. – Це дуже гарно. Ну ж бо, ти можеш усе показати!.. Ах! Бідолашна моя дівчинко! Скільки я вже такого бачив!

Озирнувшись до Ругона, він назвав його «дорогим колегою» і потис йому руку, додавши:

- Це дівчисько стільки разів засинало у мене на колінах, коли було малим! А тепер у неї такі груденята, що очі сліпнуть!

Це був старий пан де Плугерн. Йому було сімдесят років. За Луї-Філіппа він був обраний до Парламенту від Фіністера і став одним з депутатів-легітимістів, які здійснили політичну прощу до Англії, де жив вигнанцем граф де Шамбор. Він подав у відставку після того, як його з одностумцями затаврував Парламент, чим вони були неабияк вражені. Згодом, після лютого 1848 року, він перейнявся несподіваною любов'ю до республіки, якій запекло аплодував на лавах Конституційних Зборів. Тепер, відколи імператор забезпечив йому заслужений відпочинок у Сенаті, він був бонапартистом. Але він завжди лишався шляхтичем. Його висока смиренність іноді дозволяла собі приперчити страву дрібною опозиційністю. Невдячність розважала його. Скептик до мозку кісток, він захищав релігію і родину. Він вважав, що має чинити так заради свого прізвища – одного із найславетніших у Бретані. У певні дні він вважав імперію аморальною і казав про це вголос. Він прожив життя у підозрілих авантюрах – неабиякий гульвіса, дуже вигадливий у витончених насолодах. Про його старість переповідали анекдоти, про які молодь могла тільки мріяти. Саме під час подорожі до Італії він познайомився з графінею Бальбі і залишався її коханцем протягом тридцяти років.

Протягом розставань, які тривали кілька років, вони сходилися на три ночі у тих містах, де випадково перестрівалися. Історія вимагає визнати, що Клоринда була його дочкою, але ні він, ні графиня про те достеменно не знали. Відколи дитина перетворилася на жінку, повненьку й жадану, він стверджував, що давніше вчашав до її батька. Він огортав її поглядом своїх досі жвавих очей і поводився з нею доволі фамільярно, як старий друг. Високий, сухий, кістлявий пан де Плуґерн був подібним до Вольтера, перед яким потайки вклонявся.

- Хрещений, ти не поглянеш на мій портрет? – вигукнула Клоринда.

Вона дружньо називала його хрещеним. Він став поза Луїджі і, як знавець, закліпав очима.

- Витончено! – пробурмотів він.

Ругон наблизився, навіть Клоринда зістрибнула зі столу, щоб побачити. Усі втрьох зомліли від захвату. Картина мала бути дуже точна. Художник вже вкрив усе полотно легкими рожевими, білими, жовтими мазками, що зберігали акварельну блідість. А фігура усміхалася з гарним виглядом ляльки – губи півмісяцем, круті брови, щоки, натерті ніжним карміном. Таку Діану можна було б приліпити на коробку з цукерками.

- О! Погляньте-но сюди, біля ока – ця маленька крапочка, - вигукнула Клоринда, у захваті плещучи в долоні. – Цей Луїджі – він нічого не забуває!

Ругон зазвичай нудився від живопису, однак був зачарований. В ту мить він розумів мистецтво. Дуже переконаним тоном він виніс рішення:

- Незрівнянно намальовано.

- І кольори дивовижні, - підхопив де Плуґерн. – Ці плечі – жива плоть... Дуже приємні, ці груди. Особливо та, що ліворуч, – свіжа, мов троянда. Га? Які руки! У цієї красунечки дивовижні руки! Мені страх як подобається опуклість над ліктем, зсередини. Це бездоганна натура.

І обернувся до художника:

- Пане Поццо, - додав він, - мої щирі вітання. Я вже бачив Вашу «Купальницю». Але цей портрет цінніший... Чому Ви не виставляєтесь? Я знав дипломата, котрий дивовижно грав на скрипці, але це не перешкоджало йому робити кар'єру.

Луїджі, якому це дуже лестило, вклонився. День тим часом згасав, і він, як сам казав, хотів завершити вухо, тож попросив Клоринду повернутись у позу ще на десять хвилин. Пан де Плуґерн і Ругон продовжували балакати

про живопис. Останній зізнався, що численні дослідження стали йому на заваді стежити за мистецьким рухом останніх років, але відстоював своє захоплення витворами прекрасного. Врешті-решт, він заявив, що колір залишає його байдужим, і що гарний малюнок його цілковито задовольняє – малюнок, здатний виховати і надихнути на великі думки. Щодо пана Плугерна, то він любив тільки стародавніх майстрів. Він відвідав усі музеї Європи і не розумів, як ще хтось може мати зухвалість, щоб наважитися малювати. Утім, минулого місяця він запросив для оздоблення малого салону художника, якого ніхто не знав і який має дійсно добрячий таланти.

- Він намалював мені дійсно надзвичайних амурчиків, квіточки, листячко, - розповідав старий. – Слово честі, ці квіти можна було б зірвати. Там є такі комахки, метелики, мушки, хрущі – можна подумати, що вони живі. Загалом, це дуже весело... Я люблю веселий живопис.

- Мистецтво створене не для того, щоб від нього нудьгувати, - підсумував Ругон.

В цю мить, доки вони дрібненько крокували бік у бік, пан де Плугерн розтоптав черевиком щось таке, що бахнуло з легеньким вибухом хлопавки.

- Що це таке? – скрикнув він.

Він підібрав чотки, що зісковзнули з крісла, на яке Клоринда, скоріш за все зранку витрусила те, що мала в кишенях. Одна зі скляних намистин, біля хрестика, була розтовчена, а самому срібному хресту, зовсім малесенькому, перекинулася і розплескалася одна з гілок. Старий погойдав чотками і мовив, регочучи:

- Красунечко, чому ти порозкидала свої цяцьки?

Але Клоринда збагровіла і зіскочила зі столу. Губи її надулися, очі затуманилися від люті, і вона квапливо вкривала собі плечі, белькочучи:

- Поганий! Поганий! Він розбив мої чотки!

Вона вирвала їх у нього. Вона плакала як дитина.

- Ну ось, ну ось, - примовляв де Плугерн, і далі регочучи. – Погляньте-но на мою богомолочку! Якось вранці вона замало на видряпала мені очі, бо я помітив у її алькові самшитову гілочку, від Вербної Неділі, і запитав у неї, що вона замітає цим віничком... Та не плач, товста дурепо! Я йому нічого не зламав, твоєму Боженьку.

- Зламав, зламав! – кричала вона. – Ви йому зробили боляче!

Вона вже не говорила до нього на «ти». Тремтливими руками вона зняла скляну намистину, а тоді, ще дужче ридаючи, спробувала полагодити хрестика. Вона утирала його кінчиками пальців, немовби побачила, як на металі виступають краплинки крові. Вона шепотіла:

- Це папа подарував мені його – вперше, коли я пішла з матусею його відвідати. Він мене добре знає, наш папа. Він називає мене своїм «прекрасним апостолом», тому що одного дня я йому сказала, що була б щаслива померти за нього... Ці чотки приносили мені щастя. Тепер у них не буде чесноти, вони приваблюватимуть диявола...

- Та годі, дай мені їх, - увірвав її де Плугерн. – Ти пошкодиш собі нігті, доки їх лагодитимеш... Срібло, воно таке – воно тверде, моя красунечко.

Він забрав у неї чотки і спробував делікатно, щоб не зламати, розпрямити гілочку хрестика. Клоринда більше не плакала, а зосереджено дивилася, дуже уважна. Ругон також з усмішкою витяг шию. Він був настільки страшним безбожником, що дівчина двічі замало не розірвала з ним стосунки через його недоречні жарти.

- До біса! – говорив у півголоса де Плугерн. – Він не м'якенький, твій Боженька. Я боюсь, що ще переламаю його навпіл... Ти, моя маленька, матимеш запасного Боженьку.

Він зробив нове зусилля. Хрестик остаточно переламався.

- А! Тим гірше! – скрикнув він. – Цього разу він таки зламався.

Ругон розсміявся. Клоринда, зі стемнілими очами, з перекривленим лицем, позадкувала і поглянула на них впритул, а тоді, стиснувши кулаки, люто відштовхнула їх, буцімто хотіла випхати їх за поріг. Втративши голову, вона лаяла їх італійською мовою.

- Вона б'є нас! Вона б'є нас! – весело повторював де Плугерн.

- Ось плоди забобонів. – крізь зуби мовив Ругон.

Старий припинив жартувати, його міна раптово споважніла. І оскільки великий муж продовжував кидати дошкульні фрази про огидний вплив попівства, про жалюгідне виховання католицького жіноцтва і про занепад Італії, залишеної на відкуп священникам, він заявив сухим голосом:

- Релігія забезпечує велич держави.

- Якщо тільки не підточить її, наче виразка, - відпарував Ругон. – Ось сама історія. Якщо імператор не примусить єпископів шанувати себе, то невдовзі вони повиснуть йому на руках.

Тоді де Плутерн у свою чергу розсердився. Він захищав Рим. Він заговорив про переконання усього свого життя. Без релігії люди перетворюються на худобу. Він дійшов до того, що урочисто став на захист родини. Наша доба перетворюється на жахіття: ніколи ще гріх не панував настільки безкарно, ніколи ще невірство не спричиняло такого збурення у нашій свідомості.

- Не говоріть мені про вашу імперію! – зрештою вигукнув він. – Це байстра революції... О! Ми знаємо, ваша імперія мріє про пониження Церкви. Але ми тут, і ми не дамо зарізати себе, наче баранів... Спробуйте-но, мій любий пане Ругоне, зізнатися у своїх доктринах перед Сенатом.

- Ах! Не відповідайте йому більше, - мовила Клоринда. – Якщо Ви його і далі будете під'юджувати, він наплює на Христа. Він проклятий.

Ошелешений Ругон скорився. Запала тиша. Дівчина шукала на паркеті дрібний уламок, що відколовся від хрестика, а коли знайшла його, ретельно загорнула разом з чотками у шматок газети. Вона заспокоювалася.

- Послухай-но, моя красунечко! – враз продовжив де Плутерн. – Я ще не сказав тобі, чому прийшов сюди. У мене сьогодні ввечері є ложа у Пале Руаяль, і я вас забираю.

- Ох цей хрещений! – вигукнула Клоринда, знову густо рожевіючи від задоволення. – Ходімо, розбудимо маму.

Вона поцілувала його «за все», як сказала сама. Усміхаючись, вона озирнулася до Ругона, простягла йому руку і сказала, незрівнянно склавши губки:

- Ви ж на мене не сердитесь?! Більше не зліть мене своїми поганськими ідеями... Я дурію, якщо мене підколюють на релігії. Я здатна скомпрометувати своїх найліпших друзів.

Луїджі тим часом запхав свого мольберта в куток, зрозумівши, що того дня не зможе завершити вуха. Він узяв капелюха, підійшов до дівчини і торкнувся її плеча, аби попередити, що йде. Вона провела його на сходи і, вийшовши із галереї, сама зачинила двері. Але вони прощалися так галасливо, що було чути легкий крик Клоринди, котрий загубився а приглушеному сміху. Повернувшись, вона мовила:

- Я піду роздягнусь, якщо тільки хрещений не схоче повезти мене ось так до Пале Руаяль.

На цю думку вони утрюх розвеселилися. Спадали сутінки. Коли Ругон виходив, Клоринда спустилася разом з ним, на мить залишивши де Плутерна одного, щоб повернутись уже в сукні. На сходах було цілком

темно. Вона ступала першою, не кажучи ні слова, і так повільно, що він відчував ковзання прозорої туніки на своїх колінах. Вони дійшли до дверей її кімнати, і вона зайшла. Перш ніж озирнутись, вона ступила два кроки. Він пішов за нею. Два вікна освітлювали розсіяним білим пилом незастелене ліжко, забуту миску і кота, що й досі спав на купі одягу.

- Ви на мене не сердитесь? – повторила вона тихо-тихо і простягла йому руки.

Він заприсягся, що ні. Він узяв її руки і піднявся до ліктів, лагідно перебираючи чорне мереживо, так щоб його товсті пальці ковзали, нічого не роздерши. Вона злегка підняла руки, буцімто бажала полегшити йому цю роботу. Вони стояли у затінку ширми і зовсім не бачили облич одне одного. А він посеред цієї кімнати, трохи задихаючись від спертого повітря, віднаходив грубий і майже солодкий запах, що вже раніше сп'янив його. Але тільки-но він піднявся вище ліктів, його руки стали брутальними, і він відчув, що Клоринда тікає від нього. Він почув, як вона гукнула до дверей, які залишила за собою відчиненими:

- Антонія! Лампу! І дай мені сіру сукню!

Опинившись на проспекті Єлисейських Полів, Ругон мить постояв спантеличений, дихав свіжим повітрям, що віяло від височин за Тріумфальною Аркою. На порожньому проспекті, без жодного екіпажа, по одному запалювалися газові ліхтарі і з раптовим спалахом прорізали темряву шлейфами яскравих блискавок. Він тер обличчя долонями, і йому здавалося, ніби він пережив апоплексичний удар.

- О, ні! – сказав він вголос. – Це вже занадто дурне!

IV

Кортеж з нагоди хрестин принца мав рушити від Лувру, від Павільйону Годинника, о п'ятій годині. Маршрут проходив через центральну алею парку Тюїльрі, площу Конкорд, вулицю Ріволі, площу Мерії, міст Арколь, вулицю Арколь і площу Парві.

Від четвертої години на мосту Арколь утворився велетенський натовп. Тут, у цьому яру, пробитому річкою посеред міста, міг зібратися простолюди. Це було раптове розширення горизонту з мисом острова Святого Людовика вдалині, перегороджене чорною лінією мосту Луї-Філіппа. Ліворуч вузький рукав губився поміж тиснявою низьких споруд, а праворуч широкий рукав простягався у безмеж повинню бузкового диму, посеред якого виднілася бліда пляма дерев у Винному порту. Далі обабіч,

від набережної Святого Павла до набережної Чинбарів, від набережної Наполеона до набережної Годинника, довгими смугами простягалися тротуари, а навпроти мосту слалася рівниною площа Мерії. І в цьому безмежжі небо – чисте і тепле червене небо – майоріло велетенською, незміримою блакитною завісою.

Ще о пів на четверту було людно повсюди. Уздовж тротуарів вишикувалися безкінечні вервечки цікавих, що тислися до парапетів. Море людських голів дедалі повноводнішим потоком заповнювало площу Мерії. А навпроти, у старих будинках набережної Наполеона, у чорній порожнечі широко відчинених вікон, купчилися людські обличчя. Навіть у нетрях похмурих вуличок, що вибігали до ріки – на вулицях Голубки, Святого Ландрі, Глатиньї – мерехтіли жіночі очіпки, а їхні стрічки тріпотіли на вітрі. На переповненому мосту Богоматері вишикувався ряд глядачів, які сперлися ліктями на камінь, немов на поручні колосальної трибуни. По той бік, ген там, на мосту Луї-Філіппа кишили метушливі чорні цяточки, а у найвіддаленіших шибках на мисі острова Сіте – тонесенькі рисочки, що рівномірно прорізали жовті й сірі фасади громаддя будинків – час від часу спалахували ясні плями суконь. Чоловіки стояли навіть на дахах, поміж коминами. На набережній Турнель люди, яких не було видно, дивилися в біноклі з висот своїх терас. А широко розлиті скісні промені сонця здавалися не чим іншим, як бринінням цього натовпу. Над шумовинням голів котився зворушений сміх. Яскраві парасольки, напнені, мов дзеркала, сяяли круглими світилами поміж багатоманіття спідниць і пальт.

Проте звідусіль – з набережних, з мостів, з вікон – перш за все виднілася на обрії – на голій стіні семиповерхового будинку на острові Святого Людовика – намальована у профіль фреска велетенського сірого сурдута із зігненим у лікті лівим рукавом, так ніби одяг зберіг опуклості й поставу тіла, котре вже зникло. Ця монументальна реклама на тлі сонця, понад мурашинням натовпу, справляла надзвичайний вплив.

А посеред натовпу для проходу кортежа було влаштовано подвійну живу загорожу. Праворуч вишикувалася національна гвардія, ліворуч – солдати-піхотинці. Ця подвійна шереха губилася уздовж вулиці Арколь, прикрашеної прапорами і багатими тканинами, що звішувалися з вікон і тріпотіли на стінах чорних будинків. Міст залишався порожнім і був єдиною смужкою голої землі у товчії, що заповнила найменші закутки. Пустельний, легкий, з єдиною залізною аркою, що вигиналася ніби спроквола, цей міст справляв дивне враження. Але знизу, на берегах ріки, відновилася тиснява. Причепурені буржуа порозстиляли свої носовички і повсідалися поруч з дружинами, чекаючи і відпочиваючи після тривалої післяобідньої безцільної прогулянки. За мостом, посеред широкого темно-блакитного полотна ріки, від вітру вкритого дрібними брижами на місці

поєднання двох рукавів, гребла команда веслярів у червоному човні, намагаючись утриматися на рівні Фруктового порту. А біля набережної Жевр стояла велика пральня з почорнілими від води дошками, звідки долунали жіночий сміх і виляски праників. Усе це нагромадження люду, ці триста чи чотириста тисяч голів, час від часу зводилися і поглядали на башти собору Паризької Богоматері, що стриміли боком квадратною масою понад будинками набережної Наполеона. Позолочені призахідним сонцем башти, кольору іржі на тлі чистого неба, бриніли в повітрі, здригаючись від дивовижного передзвону.

Дві чи три фальшиві сигнали тривоги вже спричинили у натовпі чималу шттовханину.

- Запевняю Вас, вони пройдуть не раніше, ніж пів на шосту, - казав здоровенний чортисько, сидячи перед кафе на набережній Жевр у товаристві пана і пані Шарбонель.

Це був Жількен, Теодор Жількен, колишній квартирант пані Мелані Корьор і нестерпний приятель Ругона. Того дня він був з голови до ніг одягнений у жовте сукно – у костюм за двадцять дев'ять франків, зім'ятий, поплямований, подертий на швах. На ньому були порепані черевики, світло-коричневі рукавички і широкий солом'яний капелюх без стрічки. Натягнувши рукавички, Жількен почувався пристойно вдягненим. Від полудня він вигулював Шарбонелів, з якими познайомився одного вечора в домі Ругона – на кухні.

- Ви усе побачите, мої малята, - повторював він, утираючи руками довгі вуса, що чорніли, ніби наклепані, на його обличчі п'яниці. – Ви віддали себе у мої руки, еге ж? Гаразд! Дозвольте мені керувати й управляти нашим маленьким святом.

Жількен уже випив три чарки коньяку і три кухлі пива. Понад дві години він тримав тут Шарбонелів під тим приводом, що треба прийти першими. Це було знайоме йому невеличке кафе, де, як він казав, їм буде найліпше. Він звертався до кельнера на «ти». Подружжя змирилося і слухало його, дуже здивоване багатством і розмаїтістю його мови. Пані Шарбонель попросила тільки склянку солодкої води, пан Шарбонель узяв чарку ганусівки, як іноді йому випадало в його комерційному клубі, у Пласані. А Жількен тим часом розповідав їм про хрестини, буцімто провів цілий ранок в палаці Тюільрі і отримав там усі відомості.

- Імператриця дуже задоволена, - говорив він. – У неї були чудові пологи. О! Вона дівка, що треба! Ось, побачите, яка вона статурна... А от імператор позавчора повернувся із Нанта, куди їздив через повінь... Га? Ну й лихо з тими повенями!

Пані Шарбонель відсунула стілець. Вона трохи побоювалася натовпу, що котився перед нею, дедалі щільніший.

- Скільки люду! – пробурмотіла вона.
- Та до біса! – вигукнув Жількен. – У Парижі більш як триста тисяч іноземців. Уже тиждень спеціальні поїзди для туристів звозять сюди усю провінцію... Погляньте, он там нормандці, а онде гасконці, а ондечки із Франш-Комте. О! Я їх одразу унюхав! Я добряче поволочився світом.

Потім він повідомив, що суди залишилися без роботи, що Біржа зачинилася, що всі установи дали своїм службовцям відпустку. Уся столиця святкує ці христини. Він завершив тим, що наводив цифри і підраховував, скільки коштуватимуть церемонія і свято. Законодавчі збори проголосували за чотириста тисяч франків, але ж це якась дешиця, бо конюх із Тюільрі напередодні запевнив його, що тільки один кортеж коштуватиме майже двісті тисяч франків. Якщо імператорові доведеться додати лише мільйон, узятий з його персонального бюджету, то він ще має вважати себе щасливим. На один тільки христильний одяг для немовляти пішло сто тисяч франків.

- Сто тисяч франків! – повторила ошелешена пані Шарбонель. – Та з чого він зроблений, той одяг? І що вони на нього вдягнуть потім?

Жількен люб'язно реготнув. Там таке дороге мереживо! Він колись подорожував заради мережив. І він продовжував підрахунки: п'ятдесят тисяч франків було виділено на підтримку батьків законних дітей, котрі народилися у той самий день, що й маленький принц, і чиїми хрещеними батьками імператор та імператриця забажали стати. Вісімдесят п'ять тисяч франків мали бути витрачені на придбання медалей для авторів кантат, які проспівують у театрах. Зрештою, він навів подробиці про сто двадцять тисяч пам'ятних медалей, розданих учням колежів та початкових шкіл, дітям у сиротинцях, унтер-офіцерам і солдатам армії, розквартированої в Парижі. У нього була одна така медалька, і він її показав. Вона була завбільшки з монету у десять су: з одного боку профілі імператора та імператриці, з іншого – принца-спадкоємця і дата хрестин – 14 червня 1856 року.

- Не хотіли б Ви мені її відступити? – запитав пан Шарбонель.

Жількен погодився. Але коли дядечко, знічуючись через ціну, дав йому двадцятифранкову монету, він великодушно відмовився і сказав, що воно має коштувати менше десяти су. Пані Шарбонель тим часом розглядала профілі імператорського подружжя. Вона розчулилася.

- Вони виглядають такими добрими, - сказала вона. – Ось вони тут, рядочком, як чесні люди... Погляньте-но, пане Шарбонель, якщо подивитися звідси, то виглядає, наче дві голови на одній подушці.

Тоді Жількен перейшов до імператриці і замилювався її добродійністю. На дев'ятому місяці вагітності вона присвячувала по пів дня створенню виховного дому для бідних дівчат, на самому краю передмістя Святого Антонія. Вона нещодавно відмовилася від вісімдесяти тисяч франків, зібраних простолюдом по п'ять су на подарунок маленькому принцу, і ця сума, за її побажанням, мала піти на професійне навчання сотні сиріток. Жількен, вже трохи під мухою, грізно розплющував очі й підшукував ніжні тонації та вирази, у яких поєднував шанобливість підданого із пристрасним захопленням чоловіка. Він проголосив, що радо пожертвує своїм життям, складе його до ніг цієї шляхетної жінки. Але довкола нього ніхто не обурився. Гамір натовпу долітав здалеку, ніби луна цього славослів'я, і переростав у нескінченне волення. А дзвони собору Паризької Богоматері видзвонюючи на всю силу, котили над будівлями оглушливі вибухи безмежних радощів.

- Може, вже час підшукати нам місце? – сором'язливо запитав пан Шарбонель, знудившись сидіти.

Пані Шарбонель звелася і обкрутила свою жовту шаль довкруз шії.

- Безперечно, - пробурмотіла вона. – Ви хотіли прийти першими, аж ось ми сидимо тут і пропускаємо всіх поперед себе.

Але Жількен обурився. Він лаявся і грюкав кулаком по крихитному цинковому столику. Та хіба він не знає свій Париж? І доки присоромлена пані Жількен поверталася на стілець, він гукав кельнерові кафе:

- Жюль! Абсенту і сигар!

А тоді, намочивши довгі вуса у абсенті, він розлючено покликав його.

- Ти що, з мене насміхаєшся? Ану забери цю мікстуру і принеси мені іншу пляшку, ту, що з п'ятниці!.. Я, мій старенький, їжджу по наливки. Теодора не обмакітриш.

Він заспокоївся, коли кельнер, який, здавалося, боявся його, приніс потрібну пляшку. Тоді він почав дружньо ляскати по плечах подружжя Шарбонель, називаючи їх татусем і матусею.

- Що таке, матусю?! Вам ноженята сверблять? Та годі! До цього вечора Ви ще матимете час їх оббити!..

- Ну ж бо, до дідька, мій товстий татусю! Хіба ж нам тут не добре, у цьому кафе? Ми сидимо, дивимося, як інші йдуть... Кажу ж вам, ми маємо час. Замовте ще щось.

- Дякуємо, ми маємо все, що нам треба, - заявив пан Шарбонель.

Жількен запалив сигару. Він розвалився на стільці, запахав пальці під пахви свого жилета, випнув груди і розгойдувався на стільці. Очі його сповнилися блаженства. Враз йому сяйнула ідея.

- Ви ж не знаєте? – скрикнув він. – Так от, завтра вранці, о сьомій, я прийду по вас і відведу подивитись на усеньке свято. Га? Оце буде мило.

Глибоко стривожені Шарбонелі презирнулися. Але він пояснив програму від початку до кінця. У нього був голос дресирувальника ведмедів, який зазиває глядачів. Зранку – сніданок у Пале Руаяль і прогулянка містом. Після обіду, на еспланаді Інвалідів, – військові паради, змагання з призами, триста повітряних кульок, до яких підв'язані пакуночки з цукерками, і велика куля, з якої посиплеться драже. Увечері – смачні страви у винарні на набережній Дебіллі, яку він добре знає, феєрверк, у якому головна картина представлятиме хрещальню, і моціон під ілюмінаціями. Він розповідав їм про вогняний хрест, встановлений на палаці Почесного Легіону, про казковий палац на площі Конкорд, для якого знадобилося дев'ятсот п'ятдесят тисяч кольорових склянок, про башту Святого Якова, на якій статуя, на самому вершечку, здаватиметься запаленим смолоскипом. Шарбонелі і досі вагалися. Тож він схилився і стишив голос:

- А на зворотному шляху ми зупинимося у молочарні на вулиці Сени, де є дивовижний сирний суп.

Шарбонелі вже не наважувалися відмовлятися. Їхні круглі очі висловлювали водночас цікавість і дитячий страх. Вони відчували, буцімто перетворилися на іграшку цього грізного чоловіка. Пані Шарбонель обмежилася тим, що пробурмотіла:

- Ах! Цей Париж! Цей Париж!.. Зрештою, якщо ми вже тут, то треба усе побачити. Але якби ж то Ви знали, пане Жількен, як ми спокійненько жили у Пласані! У мене там стільки закуток, що й не злічити, а яке варення, які п'яні вишні, які квашені огірочки!

- Та не бійся, матусю! – гукнув Жількен, звеселівши настільки, що почав звертатися до неї на «ти». – Ти виграєш свій суд і запросиш мене до себе, га? Ми усі поїдемо туди обжиратися твоїми закутками.

Він налив собі нову склянку абсенту. Він був цілком п'яний. Якусь мить він пестив Шарбонелів розчуленим поглядом. Він хотів, щоб усі жили із

серцем на долоні. Враз він скочив, замахав довгими руками і закричав: «Сюди! Агов! Осьде!» Це пані Мелані Корьор, у блискучій сіро-блакитній шовковій сукні, прямувала протилежним тротуаром. Вона озирнулася і, здавалося, була геть не рада побачити Жількена. Усе ж вона перетнула шосе, розгойдуючи стегнами, немов принцеса. Опинившись перед столиком, вона змусила довго благати себе погодитись на частування.

- Ну ж бо, чарочку вишнівки, - умовляв Жількен. – Ви ж її любите... Пригадуєте, на вулиці Вано? Якими ж потішниками були ми тоді! Ах! Що то за тварюка був той Корьор!

Врешті-решт, вона сіла, аж тут натовпом пронеслося оглушливе волаання. Гаволовів ніби вітром здуло і понесло геть. Довкола лунав тупіт, ніби отара розбігалася на всі боки. Шарбонелі інстинктивно звелись, щоб і собі кинутись навздогін. Але важка рука Жількена прибила їх до стільців. Він був багряним.

- Та, до дідька, не рухайтесь! Чекайте на команду... Бачите ж, усі ці телепні тільки носи собі розтовчуть. Зараз лише п'ята, еге ж? Це приїхав кардинал-легат. Я вважаю за образу, що папа не приїхав особисто. На мою думку, або ти хрещений, або не хрещений!.. Присягаюся, пискля пронесуть не раніш як за пів години.

Від сп'яніння він помалу втратив останню шанобливість. Він розсівся верхи на стільці, кутив у носа чесній компанії, підморгував жінкам і з провокативним виглядом позирав на чоловіків. За кілька кроків, на мосту Паризької Богоматері, утворився корок з екіпажів. Коні іржали від нетерплячки, із дверцят визирали розшиті золотом і поцяцьковані орденами однострої вищих посадовців та офіцерів.

- Ото ще барахла назвозили! – буркнув Жількен, зверхньо усміхаючись.

Аж ось на набережну Чинбарів викотилася карета, і він, скочивши, замало не перекинув столика і закричав:

- Гляньте! Ругон!

Звівшись, він привітав його помахами руки, не знімаючи рукавички. Побоюючись, що його не побачили, він схопив свого солом'яного капелюха і замахав ним. Ругон, в костюмі сенатора, що привертав неабияку увагу, увібгався в куток карети. Тоді Жількен покликав його, склавши долоню в рурку. На протилежному тротуарі натовп гаволовів озирався, щоб побачити, до кого верещить той здоровенний чортяка у засмальцьованому жовтому костюмі. Нарешті кучер зміг підбатожити коней, і карета закотилася на міст Паризької Богоматері.

- Та замовкніть! – стишуючи голос, мовила пані Корьор, схопивши Жількена за руку.

Він не одразу погодився сісти. Він спинався навшпиньки, щоб простежити за каретою посеред інших екіпажів. І він кинув останню фразу навздогін колесам, що тікали від нього:

- Ах, зрадця! Це через те, що зараз у нього на пальті золото! Але ж однак, мій товстунчику, ти не раз і не двічі позичав у Теодора черевики!

Довкола нього, за десятком столиків невеличкого кафе, буржуа та їхні дами вибалушували очі. Зокрема родина за сусіднім столиком – батько, мати, троє дітей – слухали його з глибоким зацікавленням. А він надимався, щасливий, що знайшов публіку. Він поволеньки обвів поглядом відвідувачів і, сідаючи, дуже голосно сказав:

- Ругон! Це я його зробив!

Пані Корьор спробувала було його увірвати, але він покликав її за свідка. Ось вона має усе знати! Бо це відбувалося в її домі, на вулиці Вано, в готелі «Вано». Вона ж, напевно, не заперечуватиме, що він безліч разів позичав йому черевики, коли йому треба було йти до шляхетних осіб, аби намоторити купу гешефтів, у яких ніхто нічого не міг допетрати. У ті часи Ругон мав тільки пару старих подертих пантофлів, яких і ганчірник не схотів би. Схиляючись з переможним виглядом до сусіднього столика, він долучав родину до розмови, волаючи:

- До дідька! Вона не може сказати «ні». Це вона купила йому в Парижі першу пару нових черевиків.

Пані Корьор відсунула стільця, удаючи, що не належить до товариства Жількена. Шарбонелі геть зблідли, почувши, у який спосіб говорять про чоловіка, котрий мав покласти їм до кишені п'ятсот тисяч франків. Але Жількен розпалився: він розповідав з нескінченними подробицями про початки Ругона. Він казав, що є філософом. Тепер він сміявся, по черзі звертався до усіх відвідувачів, курив, харкав, пив, пояснював, що звик до людської невдячності, що йому достатньо мати повагу до самого себе. І він усе повторював, що зробив Ругона. У ті часи він мандрував за парфумами, але комерція не пішла через республіку. Вони разом подихали від голоду під одним мостом. Тоді він підштовхнув Ругона до думки, щоб йому прислали із Пласана оливкову олію від виробника. І вони розпочали кампанію, кожен по собі ганяв паризькою бруківкою до десятої вечора зі слоїками олії по кишенях. Ругон був невдахою, утім, іноді приносив кругленькі замовлення від великих персон, до яких заходив на прийоми. Ах! Той гульвіса Ругон! Багато в чому дурніший за гуску, але ж який

меткий! А як він потім кинув Теодора задля політики! Тут Жількен трохи стишив голос і закліпав очима, бо, зрештою, він також був у тій зграї. Він бігав по зачуханих генделиках і там верещав «Хай живе республіка!» Матір Божа! Таки треба було стати республіканцем, щоб зібрати довкола себе людиськ. Імперія має поставити за його здоров'я товсту свічку. І що? Імперія навіть не подякувала йому. А Ругон і його кліка ум'яли пирога, а його викинули за двері, мов шолудивого собаку. Але так ліпше, бо він воліє залишатися вільним. Ось тільки він жалкує через те, що не пішов до самого кінця із республіканцями, аби пострілами рушниць змести усе це кодро.

- Це так само, як і той малий Дю Пуаза, котрий вдає, що вже не упізнає мене! – наприкінці сказав він. – Я тому недомірку скільки разів товк морду!.. Дю Пуаза! Префект! Я бачив його у самій сорочці з довготелесою Амелі, бачив, як вона лящем викидала його за поріг, коли він не був чемним.

Він на хвилюку замовк, враз розчулившись, очі йому змокрили від сп'яніння. А тоді він продовжив, по колу звертаючись до відвідувачів:

- Зрештою, ви тільки-но побачили Ругона... Я не менший за нього. Ми однолітки. І я тішу себе тим, що у мене не така злодійська макітра, як у нього. І що? Хіба ж я виглядав би гірше, ніж той товстенний кабанюка у кареті, із золотими махінеріями повсюди?

Але в цю мить на площі Мерії здійнявся такий галас, що відвідувачі й не подумали відповідати йому. Натовп знову здійнявся, довкола тільки й мерехтіли чоловічі ноги, а жінки, щоб ліпше було бігти, задирали спідниці до колін і виставляли білі панчохи. Галас наближався і ширився усе чіткішим вереском, і Жількен крикнув:

- Готово! Це пискля!.. Швидко платіть, татусю Шарбонель, і бігом за мною.

Пані Корьор вхопилася за поділ його жовтого сукняного пальта, щоб не загубити його. За ними бігла засапана пані Шарбонель. Дорогою ледь не втратили пана Шарбонеля. Жількен рішуче кинувся у саму гущавину і, енергійно штовхаючись ліктями, проорював борозну. Він маневрував з такою владністю, що перед ним розступалися найщільніші ряди. Він дістався до парапета набережної і розташував там свою компанію. Одним рухом він попіднімав дам і, незважаючи на їхні перелякані верески, всадовив їх на парпет, звівши ноги до ріки. Він і пан Шарбонель залишилися стояти позад них.

- Га, мої кицьки, ви у перших ложах, - сказав він, щоб заспокоїти їх. – Та не бійтесь! Ми триматимемо вас за талію.

Він обхопив обома руками гарні округлості пані Корьор, і вона усміхнулась до нього. На цього парубійка неможливо сердитись. Проте, вони нічого не бачили. З боку Мерії плюскотіло шумовиння голів – живе море під час припливу. Вдалині капелюхи, якими розгойдували невидимі руки, здіймали над натовпом широку чорну хвилю, що перекочувалася усе ближче й ближче. Потім першими заворушилися будинки, розташовані навпроти – на набережній Наполеона: у вікнах люди спиналися навшпиньки, штовхалися, їхні обличчя сяяли, а простягнені руки вказували на щось ліворуч, з боку вулиці Ріволі. Протягом трьох безкінечних хвилин міст ще залишався порожнім. Дзвони собору Паризької Богоматері, ніби перейнявшись радісним шалом, вигравали ще дужче.

Враз посеред стривоженої метушні на порожньому мосту залунали сурми. Прокотилося і згасло велетенське зітхання. Поза сурмами й оркестром, що слідував за ними, з'явився генерал на коні, в супроводі цілого командування. Потім, після ескадрону карабінерів, драгуни й гусари викотили святкові повози. Спочатку їх було восьмеро, з упряжжю по шість коней. У перших їхали придворні дами, камергери, офіцери особистої охорони імператора й імператриці і камеристки великої герцогині баденської, уповноваженої представляти хрещену матір. Жількен, не відпускаючи пані Корьор, пояснював, дихаючи їй у спину, що хрещена матір, королева Швеції, як і хрещений батько, не потрудилася завдати собі клопоту. Коли проминали сьомий і восьмий повози, він називав поважних персонажів з такою фамільярністю, що була очевидна його глибока обізнаність з придворними справами. Он ті дві дами – це принцеса Матильда і принцеса Марі з роду Бонапартів. Ці троє добродіїв – це король Жером, принц Наполеон і принц Швеції, а з ними велика герцогиня баденська. Кортєж просувався повільно. Зброєносці, ад'ютанти і шевальє з почесної варти міцно напинали вудила, щоб стримати коней і вести їх ступою.

- А де ж малюк? – нетерпляче запитала пані Шарбонель.

- До дідька! Не запхали ж його під лаву, - регочучи, відповів Жількен. – Зачекайте, він з'явиться.

Він ще закоханіше стис пані Корьор, а вона йому не перечила, адже, як сказала сама, боялася впасти. Переможений захватом, з блискучими очима, він ще й прошепотів:

- Однак це дуже гарно! Он як вони порозсідалися, ті сучки, по своїх шовкових коробках... Подумати лишень, і я до всього цього причетний!

Він надувся: кортеж, натовп, увесь обрій належали йому. Але за коротким затишшям, спричиненим появою перших повозів, надійшов нестримний гамір. Тепер уже на самій набережній над шумовинням голів злітали капелюхи. Посеред мосту пройшли шість імператорських егерів у зелених лівреях і круглих шапках, з яких звисали жолуді-позлітки. Нарешті показала карета імператриці: її тягли восьмеро коней, на ній були чотири дуже коштовні ліхтарі, розміщені на кожному куті, і уся дзеркальна, простора, округла, збагачена золотими рампами, зведена на золоті колеса, вона нагадувала велетенську кришталеву скриньку. В середині було чітко видно в хмарині білосніжних мережив рожеву плямку принца-спадкоємця, якого тримала на колінах гувернантка Дітей Франції – монарших дітей. Поруч з нею сиділа годувальниця – красуня-бургундка з пишними грудьми. Потім на певній відстані, після гурту піших конюхів та кінних зброєносців, котилася карета імператора, також запряжена вісьмома кіньми, така ж пишна, і з неї вітали підданих імператор та імператриця. Коло дверцят обох карет маршали покійно визбиравали на свої вишиті однострої куряву з-під коліс.

- От якби міст обвалився! – регочучи, мовив Жількен, якому були до смаку пекельні фантазії.

Перелякана пані Корьор змусила його замовкнути. Але він уперся і казав, що ці залізні мости ніколи не бувають міцними. І коли обидва екіпажі були посеред мосту, він стверджував, що побачив, як витанцьовує перекриття мосту. Ото, до біса, булькнуть! І татусь, і матуся, і дитячко – усі нап'ються як слід! Екіпажі котилися повільно й беззвучно. Перекриття мосту було настільки легким і утворювало такий довгий плавний вигин, що вони немовби зависли над широкою порожнечою ріки, а знизу віддзеркалювалися в блакитній гладіні, мов химерні золоті рибки, що плавають поміж двома потоками. Трохи стомлені імператор та імператриця притулили голови до оксамитової оббивки, щасливі з того, що на мить утекли від натовпу і більше не мусять його вітати. Гувернантка Дітей Франції і собі скористалася порожніми тротуарами, щоб підсадити маленького принца, котрий замало не скотився з її колін, а годувальниця, нахилившись, потішала його усмішками. Увесь кортеж купався у сонці: однострої, пишні убори, кінська упряж палали, а карети, немов охоплені полум'ям, сяяли, наче світила, і розкидали відблиски дзеркальних дверцят, що витанцьовували на чорних будинках набережної Наполеона. А вдалині, понад мостом, стриміла, немов на тлі картини, монументальна реклама, намальована на стіні семиповерхового будинку на острові Святого Людовика – гігантський сірий сурдут без тіла, і сонячні промені вигравали на ньому апофеоз.

Жількен помітив сурдут в ту мить, коли він височів над обома каретами, і крикнув:

- Погляньте! Он там і дядечко!

Довкола нього натовпом пробіг сміх. Пан Шарбонель не зрозумів дотепу, тож забажав пояснень. Але його вже не розчули у оглушливому «Віват!» трьохсот тисяч осіб, які душилися і плескали в долоні. Коли маленький принц виїхав на середину мосту, і коли поза ним з'явилися імператор з імператрицею, у цьому широкому відкритому просторі, де ніщо не перешкоджало їх побачити, цікавих охопило надзвичайне хвилювання. Це був саме той цілком нервовий народний ентузіазм, що перекочує голови з кінця в кінець міста, наче від поривів вітру. Чоловіки спиналися навшпиньки і садовили ошелешених малюків собі на шию, жінки плакали і белькотіли ніжні слова щодо «дорогого дитятка», поділяючи у своїх словах, що линули із самого серця, міщанську радість імператорського подружжя. З площі Мерії продовжував вилітати ураган криків. На набережних, по обидва боки, як вгору, так і вниз за течією, доки сягав погляд, гойдався ліс простягнених рук, що розмахували й вітали. У вікнах майоріли хустинки, тіла перехилялися, паленіли обличчя з чорними дірами широко відкритих ротів. На самому споді, у вікнах острова Святого Людовика, завширшки як вузька чорна лінія, вигравали зайчики білих спалахів – ознак життя, якого не було видно. Тим часом команда веслярів у червоних човнах, стоячи посеред Сени, що зносила їх за течією, волали на всю горлянку, а пралі, висунувшись наполовину із шибок своєї баржі, з голими руками, розхристані, одурілі, хотіли, щоб і їх почули, і тому люто виляскували праниками, ледь не ламаючи їх.

- Усе, скінчилося, ходімо звідси, - сказав Жількен.

Але Шарбонелі хотіли додивитись до кінця. Хвіст кортежу – ескадрони особистої охорони імператора, кірасири і карабінери – заглиблювалися у вулицю Арколь. А потім почалася небачена мішанина: подвійна шереха національної гвардії і солдатів-піхотинців розірвалася у кількох місцях, жінки почали кричати.

- Забираймося звідси, - повторив Жількен. – Нас тут розтопчуть.

Спустивши дам на тротуар, він, незважаючи на юрмище, перевів їх через шосе. Пані Корьор і Шарбонелі мали на думці рухатись уздовж парапета, щоб потрапити на міст Паризької Богоматері і піти поглянути на те, що відбувалось на площі Парві. Але він не слухав їх і потяг за собою. Коли вони знов опинилися перед невеличким кафе, він раптово заштовхав їх туди і всадовив за столик, який вони нещодавно залишили.

- Ото ще дурні курки! – кричав він до них. – Чи ви гадаєте, що я хочу, аби мені поламали лапи у цій зграї йолопів?.. До дідька, зайдімо, випиймо дещо. Тут нам буде ліпше, ніж посеред гурми. Га? Досить вже з нас того свята! Воно вже стає дурним... Ну ж бо, що ви, матусенько, візьмете?

Шарбонелі, на яких він позирав грізним оком, висловили несміливі заперечення. Вони дуже хотіли б побачити вихід із церкви. Тоді він пояснив їм, що треба дати цікавим розійтись, і за чверть години він їх проведе, якщо, однак, не буде забагато люду. Доки він вдруге просив у Жюля сигари і пиво, пані Корьор обачно втекла.

- Ну от, ось так, перепочиньте, - сказала вона Шарбонелям. – Ви мене там знайдете.

Вона перейшла міст Паризької Богоматері і попростувала вулицями острова Сіте. Але штовханина була такою, що їй знадобилася чверть години, аби дістатись до вулиці Константин. Вона мусила наважитись пройти навпрошки через вулицю Однорога і вулицю Трьох Пляшок. Нарешті вона вийшла на площу Парві, залишивши на душнику якогось підозрілого будинку цілий волан своєї сіро-блакитної сукні. Площа була всяяна піском і квітами і обставлена щоглами, на яких майоріли корогви з імператорським гербом. Перед церквою колосальний портал у вигляді намету задрапував голий камінь завісами з червоного оксамиту із золотими торочками й китицями.

Там пані Корьор зупинила шереха солдатів, які стримували натовп. Посеред просторого квадрата, що залишився порожнім, уздовж екіпажів, що вишикувалися у п'ять рядів, дрібними кроками походжали лакеї, а урочисті візники залишалися на своїх сидіннях, тримаючи в руках віжки. Вона крутила головою навсербіч, намагаючись знайти шпарину, крізь яку могла б зайти, аж тут помітила Дю Пуаза, котрий спокійненько курив сигару на розі площі, поміж лакеями.

- Ви не могли б мене провести? – запитала вона у нього, коли їй вдалось підкликати його, вимахуючи носовичком.

Він поговорив з одним із офіцерів і довів її до церкви.

- Якщо Ви мені повірите, то залишайтеся тут, разом зі мною, - сказав він. – Там всередині така тиснява, що подихнути можна. Я задихався, тож вийшов... Погляньте, ось полковник і пан Бушар – вони змирилися з тим, що не знайдуть собі місця.

Дійсно, наші панове були тут, ліворуч, з боку вулиці Клуатру. Пан Бушар повідомляв, що тільки-но довірив свою дружину панові д'Ескораю, який

мав чудове крісло для дами. Щодо полковника, то він шкодував про те, що не може пояснити церемонію своєму синові Огюсту.

- Я хотів показати йому славетну хрещальню, - розповідав він. – Як ви знаєте, це особиста хрещальня Святого Людовика – хрещальня з дамаскованої міді з черню, у найгарнішому перському стилі – старожитність з часів хрестових походів, яка прислужилася на хрестинах трьох наших королів.

- Ви бачили хрестильні дари? – запитав пан Бушар у Дю Пуаза.

- Так, - відповів той. – Це пані Лоренц несла очіпок немовляти.

Він мусив навести подробиці. Йшлося про очіпок для таїнства хрещення. Жоден з наших панів не знав про таке, тож усі скрикнули від подиву. Дю Пуаза перерахував усі дари до хрещення принца-спадкоємця: очіпок, свічка, сільничка, а ще дари від хрещеної матері та хрещеного батька – чаша, крижмо, глек. І усі ці предмети несли придворні дами. Була ще і мантія маленького принца – прекрасна, дивовижна – її розклали на кріслі поруч з хрестильнею.

- Як?! То немає і найменшого місця? – вигукнула пані Корьор, запалившись від цих подробиць лихоманкою цікавості.

І тоді вони перерахували їй усіх найвищих достойників, усіх посадовців, усі делегації, що проминули повз них. Це була нескінченна хода: дипломатичний корпус, Законодавчі збори, Сенат, Державна рада, Імператорський двір, Касаційний суд, Адміністративний суд, комерційні суди, суди першої інстанції, не рахуючи міністрів, префектів, мерів та їхніх заступників, академіків, найвищих офіцерів, аж до делегатів від юдаїстської консисторії та протестантської консисторії. А ще були й інші, і кінця-краю їм не було.

- Господи! Як же це має бути гарно! – вирвалось у пані Корьор разом із зітханням.

Дю Пуаза знизав плечима. Він був у нестерпному гуморі. Увесь цей люд його «дістав». Здавалося, він дратується через тривалість церемонії. Коли вони вже, нарешті, завершать? Вони проспівали *Veni Creator*, вони обкурилися ладаном, ходили туди-сюди, віталися. Тепер вже мають хрестити малого. Терплячіші пан Бушар і полковник роздивлялися завішані корогами вікна, що виходили на площу. А тоді вони позадирали голови від раптового передзвону, що сколихнув башти. Усі злегка здригнулися, стривожені сусідством з велетенською церквою, вершечок якої, у небі, вони не могли розгледіти. Огюст тим часом прослизнув до церковного ганку. Пані Корьор поквапилася за ним. Але коли вона дійшла

до відчиненої навстіж центральної брами, враз скам'яніла на бруківці від надзвичайного видовища.

Між двома широкими завісами безмежно розкривалась глибинь церкви, ніби надлюдське видиво міфічного капища. Ніжно-блакитні склепіння були всіяні зорями. І довкола цих небес вікна у стелі сяяли містичними світилами, розпалюючи яскраві вогники, немов жарини коштовних каменів. Повсюди з високих колон спадали полотнища червоного оксамиту, які глушили слабеньке світло, що розпливалося навою. І у цих червоних сутінках палало всередині єдине сліпуче вогнище свічок – гора із тисяч свічок, встромлених так близько одна до одної, що достоту утворювали цілісне сонце, яке палахкотіло дощем блискавок. А у центрі середохрестя, якраз посередині, полум'янів вівтар. Ліворуч і праворуч здіймалися престоли. Широка оксамитова сіль, підбита горностаєм, розкривалася над найвищим престолом, наче гігантський птах з білосніжним животом і пурпуровими крилами. Церква вщент була заповнена багатим натовпом, що зблискував золотом і сяяв мерехтінням коштовних прикрас. Біля вівтаря, вглибині, був клір: єпископи з патерицями і в митрах були такими величними, з такою пишнотою, яка відкриває прямий шлях до неба. Довкола естради із царственною помпою розмістилися рядами принци, принцеси і найвищі достойники. Обабіч у трансепті здіймалися амфітеатри: дипломатичний корпус і Сенат праворуч, Законодавчі збори і Державна рада – ліворуч. А різноманітні делегації купчилися у інших місцях нави, і дами нагорі, на краях трибун, вирізнялися яскравими контрастними плямами світлих тканин. У повітрі плавав густий червонястий туман. Вглибині, праворуч та ліворуч, обличчя нашаровувалися кількома поверхами і ще зберігали рожевуваті тони розмальованої порцеляни. Костюми, атлас, оксамит, шовк сяяли матовим блиском, ніби от-от мали загорітись. Враз цілі ряди спалахували. Безмежна церква запалювалася багаттям нечуваних розкошів.

Пані Корьор пробачила, як на середину хорів вийшов церемоніймейстер і тричі люто вигукнув:

- Хай живе принц-спадкоємець! Хай живе принц-спадкоємець! Хай живе принц-спадкоємець!

Поміж незміримих волянь, від яких задрижало склепіння, пані Корьор помітила на краю естради імператора, котрий стояв, вивищуючись над натовпом. Вдягнений у чорне, від вирізнявся на палючому золоті, яке позад нього сяяло на єпископах. Він показав народові принца-спадкоємця – пакуночок білих мережив, який він підняв на саму гору, витягнувши руки.

Але несподівано швейцар порухом руки відсунув пані Корьор. Вона відступила на пару кроків, і перед нею, перед її очима, вже була тільки надбрамна завіса. Видиво зникло. Вона втрапила на світло денне і стояла цілковито ошелешена: їй здавалося, ніби вона побачила якусь старовинну картину, на кшталт тих, що висять у Луврі – обпалену часом, побагровілу і позолочену, зі старовинними персонажами, яких не перестрінеш на вулиці.

- Не стійте тут, - сказав їй Дю Пуаза і відвів її до полковника і пана Бушара.

Тепер наші панове балакали про повені. У долинах Рони та Луари вони завдали жахливих збитків. Тисячі родин опинилися без даху над головою. Повсюди збирали благодійні внески, але їх не вистачало, щоб зарадити таким злигодням. Але імператор виявив гідні подиву мужність і щедрість: у Ліоні бачили, як він переходив убрід вкриті водою нижні квартали міста, а в Турі він протягом трьох годин мандрував човном посеред затоплених вулиць. І повсюди він сіяв незчисленну милостиню.

- Послухайте-но! – увірвав полковник.

У церкві захрипотіли органи. Спів широкою хвилею викотився крізь розчахнену браму, і завіси над нею тріпотіли від цього велетенського подиху.

- Це Те Деум, - сказав пан Бушар.

Дю Пуаза полегшено зітхнув. То вони нарешті завершують! Але пан Бушар пояснив йому, що не було ще підписано церковні книги. Потім кардинал-легат мав дати папське благословення. Утім, люди почали невдовзі виходити. Ругон з'явився одним із перших, ведучи попід руку дуже просто вдягнену худу жінку з жовтим лицем. Їх супроводжував суддя в костюмі голови апеляційного суду.

- Хто це? – запитала пані Корьор.

Дю Пуаза назвав обох осіб. Пан Белен-д'Оршер познайомився з Ругоном незадовго до державного перевороту і відтоді засвідчував йому особливу повагу, хоча й не намагався встановити поміж ними постійні стосунки. Панна Вероніка, його сестра, мешкала разом з ним в особняку на вулиці Гарансьєр і виходила з дому лиш для того, щоб відвідати малі меси у церкві Святого Сульпіція.

- Погляньте, - сказав полковник, стишивши голос, - ось жінка, яка потрібна Ругону.

- Безперечно, - погодився пан Бушар. – Пристойні статки, хороша родина, жінка з досвідом, яка може дати лад. Кращої йому не знайти.

Але Дю Пуаза заперечно вигукнув. Ця панна перезріла, наче слива, яку забули в коморі. Їй принаймні тридцять шість років, а виглядає вона не менш як на сорок. Ото ж гарно покласти собі в ліжко таке помело! Богомолка з прилизаним волоссям! І таке витерте личко, таке зблякле, буцімто її пів року замочували у священій воді.

- Ви ще молодий, - поважно проголосив керівник департаменту. – Ругон має одружитися з розумом... От я одружився з кохання, але не усім таке вдається.

- Га? Та начхати мені на ту дівку, - підсумував Дю Пуаза. – Це мордяка Белен-д'Оршера мене лякає. У того парубійка щелепа, як у бульдога... Погляньте лишень, яка важезна пика і який шорсткий ліс із волосся на голові, де немає жодної сивої волосинки, незважаючи на п'ятдесят років! Хіба можна знати, що у нього на думці?! Скажіть-но мені, навіщо він продовжує пхати свою сестру до рук Ругона, якщо Ругона тепер повалено?

Пан Бушар і полковник зберігали мовчання і обмінялися стривоженим поглядом. «Бульдог», як назвав його колишній префект, хоче сам по собі зжертви Ругона? Але пані Корьор поволі проказала:

- Дуже добре мати при собі суддю.

Ругон тим часом провів панну Вероніку до екіпажа, і вже там, до того, як вона сіла досередини, уклонився їй. Якраз в цю мить красуня Клоринда виходила з церкви попід руку з Делестаном. Вона споважніла і вогняним поглядом обвела ту високу жовту дівчину, за якою Ругон, хоч і був у сенаторському фракту, галантно зачиняв дверцята. Доки екіпаж віддалявся, вона пішла простісінько до нього, полишивши руку Делестана, проте віднайшовши притаманний їй сміх великої дитини. Уся згряя попростувала за нею.

- Я загубила маму, - весело гукнула вона йому. – У мене в цьому натовпі украли маму... Ви запропонуєте мені куточок у Вашому екіпажі, еге ж?

Делестан збирався було запропонувати їй відвезти її додому, тож виглядав дуже невдоволеним. Вона була у помаранчевій шовковій сукні, до якої був прищипнений настільки яскравий букетик квітів, що лакеї озиралися на неї. Ругон покірно вклонився, але вони майже десять хвилин мусили чекати карету. Усі залишилися поруч, навіть Делестан, чий екіпаж був у першому ряду, за пару кроків. Церква і далі потроху спорожнявалася. Кан з Беженом проходили поруч і підбігли, щоб долучитись до зграї. Великий муж мляво потискав долоні і виглядав набурмосеним, тож Кан запитав у нього зі стривоженою жвавистю:

- Вам недобре?

- Ні, - відповів той. - Це через усе те світло там, усередині, воно мене стомило.

Він замовк, а тоді продовжив у півголоса:

- Це дуже велично... Ніколи ще я не бачив подібної радості на людському лиці.

Він говорив про імператора. Широким жестом, з повільною величністю, він розкрив руки, буцімто нагадував собі про сцену у церкві, і більше нічого не додав. Його друзі довкола нього також замовкли. Вони утворили у закапелку площі невеличке зібрання. Перед ними дедалі розросталася хода суддів у мантиях, офіцерів у парадній формі, посадовців у одностроях – натовп з галунами, позументами, орденами топтав квіти, якими була усіяна площа, посеред викрикувань лакеїв і раптового торохкотіння екіпажів. Слава Імперії в її апогеї купалася в багрянці призахідного сонця, а башти собору Паризької Богоматері – такі рожеві, такі лункі – здавалося, підносили у недосяжну височінь, на саму вершину миру й величі, майбутнє царювання дитини, охрещеної під її склепінням. Але наше товариство було невдоволене і відчувало лишень безмежну заздрість від пишної церемонії, від баламкання дзвонів, від тріпотіння корогв, від ентузіазму цілого міста і від благоденства усіх офіційних персон. Лице Ругона було дуже блідим: він вперше відчув холод своєї немилості і подумки ревнував імператора.

- Прощайте, я йду, бо це вже нестерпно, - мовив Дю Пуаза, потиснувши іншим долоні.

- Та що з Вами сьогодні? – запитав у нього полковник. – Ви справді лютий.

Префект, йдучи геть, спокійно відповів:

- Ото ще! Чому б то я був веселий?!.. Сьогодні зранку я прочитав у «Віснику» про призначення того йолопа Кампенона префектом у департаменті, який мені обіцяли.

Усі перезирнулися. Дю Пуаза був правий: він зайвий на цьому святі. Від дня народження принца Ругон обіцяв їм цілу зливу подарунків до хрестин: Кан мав отримати свою концесію, полковник – командорський хрест, пані Корьор – п'ять чи шість тютюнових крамниць, про які просила. І ось вони стоять тут, жалюгідною купкою, у закапелку площі, з порожніми руками. Тож вони звели до Ругона такі зневірені погляди, сповнені таких докорів, що той грізно стелував плечима. Його карета нарешті підкотилася, він рвучко, заштовхнув Клоринду досередини і зачинився, нічого не кажучи, лиш з усієї сили хряснув дверцятами.

- Он Марсі на ганку, - пробурмотів Кан, тягнучи за собою Бежена. – Як він чудово виглядає, той покидьок!.. Та озирніться. Йому буде достатньо не відповісти на наше вітання.

Делестан поквапився сісти до екіпажа, щоб наздогнати карету. Пан Бушар ждав свою жінку, а коли церква спорожніла, був глибоко здивований і пішов собі разом з полковником, котрий також стомився шукати свого сина Огюста. Що ж до пані Корьор, то вона тільки-но погодилася пройтись попід ручку з лейтенантом драгунів, своїм земляком, який певною мірою завдячував їй тим, що має погони.

Тим часом в кареті Клоринда зачаровано говорила про церемонію, а Ругон, з приспанним лицем, відкинувся на сидінні і слухав її. Вона бачила великодні святкування у Римі, і вони не були грандіознішими. Вона пояснювала, що для неї релігія – це можливість зазирнути до раю, де Бог-Отець сидить на своєму престолі, подібний до сонця, серед почту янголів, що вишикувалися довкруг нього широким колом прекрасних юних парубків, одягнених в золото. Потім враз вона перервала свою розповідь і запитала:

- Ви прийдете сьогодні увечері на бенкет, який місто влаштовує на честь Їхніх Величностей? Він буде надзвичайним.

Її було запрошено. У неї буде рожевий убір, весь усіяний незабудками. Її має супроводжувати пан де Плугерн, бо її матінка через мігрені більше не хоче виходити з дому ввечері. Вона знову зупинилась і раптово запитала про інше:

- А хто той суддя, з яким Ви тільки-но були?

Ругон задер підборіддя і відтарабанив на одному подиху:

- Пан Белен-д'Оршер, п'ятдесят років, зі шляхти мантиї, був заступником голови суду у Монбрізоні, королівським прокурором у Орлеані, державним обвинувачем в Руані, був членом надзвичайної комісії у 1852 році, потім переїхав до Парижа радником апеляційного суду, зрештою, тепер є головою цього суду... А! Забув! Він схвалив декрет від 22 січня 1852 року про конфіскацію майна Орлеанської династії... Ви задоволені?

Клоринда розсміялася. Та він з неї кепкує, бо вона хотіла зібрати відомості. Проте, кожному дозволено розпитувати про людей, з якими можеш зустрітись. Вона навіть не розкрила рота про панну Белен-д'Оршер. Вона знову заговорила про бенкет у мерії: Святкова галерея буде прикрашена з небаченими розкошами, а протягом вечері оркестр награватиме різні мелодії. Ах! Франція – це велика країна! Ніде – ні в Англії, ні у Німеччині, ні в Італії, ні в Іспанії – вона не бачила таких запаморочливих балів, таких

неймовірних гулянь. Тепер, казала вона, і її лице світилося захватом, вибір зроблено: вона хоче бути Француженкою.

- О! Солдати! – вигукнула вона. – Погляньте-но, солдати!

Карета прокотилася вулицею Сіте, а біля мосту Паризької Богоматері її перепинив полк, що марширував набережною. Це були солдати-піхотинці – маленькі солдатики, що крокували, наче барани, трохи розрізнені деревами посеред тротуару. Вони поверталися після того, як відстояли у почесній варті. Їхні лица були цілком засліплені пекучим післяполудневим сонцем, ноги їхні були білі, а спини гнулися під вагою наплічників і рушниць. Вони були настільки змучені від штовханини натовпу, що від того у них залишився вираз спантеличеного отупіння.

- Я обожаю французьку армію, - сказала радісна Клоринда, перехилиючись, щоб ліпше їх розгледіти.

Ругон буцімто прокинувся і собі поглянув. Це була сила Імперії, що проминала в куряві проспекту. Міст був поступово перегачений справжньою навалою екіпажів, але візники шанобливо зупинялися, а особи у пишних костюмах вистромляли голови із дверцят і, з примарною усмішкою на лиці, розчуленим поглядом огортали солдатиків, одурілих від довгого стояння на чатах. Рушниці проти сонця утворювали святкову ілюмінацію.

- А он ті, останні, бачите? – продовжувала Клоринда. – Ціла шереха хлопців, у яких ще немає бороди. Які ж вони милі, га?!

Шаліючи від ніжності, вона із глибини карети обома руками слала солдатам поцілунки. Вона трохи сховалася, щоб її не було видно. Це була сама радість, саме кохання до збройних сил, якими вона ласувала наодинці. Ругон батьківськи усміхнувся: він також вперше скуштував радість від цього дня.

- Що таке? – перепитав він, коли карета змогла нарешті завернути за ріг набережної.

На тротуарі та проїжджій частині утворилося чимале скупчення. Карета мала знову зупинитися. Якийсь голос у натовпі сказав:

- Це п'яничка образив солдатів. Поліцейські вже заклапали його.

В цю мить натовп розступився, і Ругон помітив п'яного, мов чіп, Жількена, якого тримали за комір двоє поліцейських. Крізь його розідраний одяг із жовтого сукна то тут, то там визирала гола шкіра. Але він залишався бравим хлопцем, з обвислими вусами на червоному лиці. Він звертався на «ти» до поліцейських і називав їх «ягнятками». Він пояснював їм, що після

полудня спокійнісінько сидів у кафе, у компанії дуже багатих добродіїв. Можете піти запитати у театрі «Пале Руаяль», куди пан і пані Шарбонель пішли подивитись, як гратимуть оперетку «Цукерки на хрестини»: вони ж, напевно, не заперечуватимуть, що знайомі з ним.

- Та облиште мене, мої жартунчики! – закричав він, раптово випроставшись. – До дідька! Те кафе тут, зовсім поруч! Ходіть зі мною туди, якщо мені не вірите!.. Солдати мене зневажили, зрозумійте ви! Там був один коротун, який сміявся з мене. Тож я відправив його носа висякати. Але ображати французьку армію – ніколи!.. Запитайте-но у імператора про Теодора. І побачите, що він вам скаже!.. Та до бісової мами! Вам добряче перепаде!

Звеселілий натовп реготав. Проте, двоє незворушних поліцейських не ослабили хватку і повільно підштовхували Жількена до вулиці Святого Мартина, де здалеку виднівся червоний ліхтар відділку поліції. Ругон поквапом відкинувся вглиб карети. Але враз Жількен звів голову і помітив його. Тоді, геть захмелілий, він став обачним дотепником. Він поглянув на нього, підморгнув і заговорив сам до себе:

- Досить! Діточки мої, можна було б влаштувати шкандаль, але ми так не зробимо, бо маємо гідність... Га? Ви чули? Ви не злапали б Теодора, якби він волочився з принцесками, як один знайомий мені громадянин. Усе ж таки ми працювали з бомондом. І ще й делікатненько, і пишаємося цим, але не просимо купу грошей. Ми знаємо, чого варті. Це втіха для малих світу цього... До дідька лисого! То друзі – вже не друзі?..

Він розчулювався, голос його уривався від гикавки. Ругон помахом руки непомітно покликав заціпненого у солідне пальто чоловіка, якого упізнав поруч зі своєю каретою, тихесенько заговорив до нього і дав йому адресу Жількена – 17-й будинок на вулиці Віржині, у кварталі Гренель. Чоловік підійшов до поліцейських, буцімто хотів допомогти їм підтримати пияка, котрий почав відбиватись. Натовп був глибоко здивований, побачивши, що поліцейські звернули ліворуч, а тоді вкинули Жількена до фіакра, і візник, за їхнім наказом, поїхав уздовж набережної Чинбарів. Велетенська розтріпана голова Жількена, лускаючи від переможного реготу, востаннє вигулькнула з-за дверцят і проревіла:

- Хай живе Республіка!

Коли збіговисько розсіялося, набережні знову стали спокійними і широкими. Париж, стомлений від ентузіазму, всівся до столу: триста тисяч гаволовів, які доти товклися тут, заповнили ресторани край води і кварталу Тампль. Порожніми тротуарами волочилися тільки розгублені провінціали, не знаючи, де перекусити. Знизу, по обидва борти баржі,

пралі відчайдушними ударами завершували вибивати білизна. Промінь сонця ще золотив башти собору Паризької Богоматері, тепер німі понад будинками, що повністю зчорніли від тіні. І в легкому тумані, що здіймався від Сени, там, на мисі острова Святого Людовика, на тлі сірої мішанини фасадів було видно вже тільки гігантський сурдут – монументальну рекламу, причеплену за невидимі цвяхи до небокраю, наче буржуазне манаття Титана, якому блискавкою випалило тіло.

V

Одного ранку, близько одинадцятої, Клоринда прийшла до помешкання Ругона, на вулиці Марбьоф. Вона поверталася з Булонського лісу, і коло воріт слуга тримав її коня. Вона пішла прямісінько у садок, звернула ліворуч і стала перед широко відчиненим вікном кабінету, де працював великий муж.

- Га? Я Вас застукала! – неочікувано гукнула вона.

Ругон жваво звів голову. Клоринда сміялась, залита гарячим червневим сонцем. У амазонці з товстого синього сукна вона здавалася ще вищою. Довгий шлейф вона закинула собі на руку, а дуже тісний корсаж з жилетом і вузькими круглими басками здавався живою шкірою, що обтягала, ніби рукавичка, її плечі, груди і стегна. І манжети, і комірці у неї були із полотна, а під комірцем вона зав'язала тонку краватку з блакитного шовку-фуляру. На скручене у вузол волосся вона дуже зухвало вдягла чоловічий капелюх, довкола якого пурхала хмаринка блідо-блакитного серпанку, уся притрушена золотим сонячним пилом.

- Як?! Це Ви?! – підбігши, скрикнув Ругон. – Та заходьте!

- Ні-ні, - відповіла вона. – Не турбуйтеся, я тільки хочу сказати Вам пару слів... Мама вже чекає мене на обід.

Це уже втретє вона приходила так до Ругона, всупереч всім умовностям пристойності. Але вона вдавала, що залишається в садку. До речі, два перші рази вона також була в амазонці, і цей костюм надавав їй хлоп'ячої свободи, але довга спідниця, як їй мало здаватись, гарантувала їй достатній захист.

- Знаєте, я прийшла як жебрачка, - продовжувала вона. – Це щодо лотерейних білетів... Ми організували лотерею на користь бідних дівчат.

- Гаразд, заходьте, - повторив Ругон. – Ви мені усе поясните.

Клоринда залишила в руках батіжок – дуже тонкий батіжок з коротким срібним держакон. Вона засміялася, злегка похльоскуючи по своїй спідниці.

- Та що пояснювати?! Цим усе пояснено! Ви візьмете у мене білети. Я прийшла виключно за цим... Я вже три дні Вас шукаю, але ніяк не могла Вас злапати, а лотерею розігрують завтра.

Вона витягла з кишені невеличкий гаманець і запитала:

- Скільки білетів Ви хочете?

- Жодного, якщо Ви не зайдете! – вигукнув він.

І додав жартівливим тоном:

- До дідька! Хіба роблять гешефти через вікно?! Я ж не буду давати Вам гроші, мов бідачці!

- Мені це байдуже, давайте вже.

Але він тримався непорушно. Мить вона мовчки дивилась на нього, а тоді продовжила:

- Якщо я зайду, то Ви візьмете десяток?.. Вони по десять франків.

Вона не одразу вирішилася. Спершу вона обвела швидким поглядом сад. У алеї стояв навколішки садівник і висаджував кошик гераній. Вона злегка усміхнулася і попрямувала до невеликого ганку на три сходинки, до якого відчинялися скляні двері кабінету. Ругон уже простягав їй руку. Завівши її на середину кімнати, він запитав:

- То Ви боїтесь, що я Вас з'їм? Ви ж знаєте, що я – найпокірніший із Ваших рабів... Чого Ви тут боїтесь?

Вона і далі злегка похльоскувала по спідниці кінчиком батіжка.

- Я? Я нічого не боюсь, - відповіла вона із незрівнянним апломбом емансипованої дівчини.

Вона поклала батіжок на канапу і знову попорпалася у гаманці.

- Ви ж їх візьмете десять, чи не так?

- Якщо хочете, я візьму двадцять, - відповів він. – Але, благаю, сідайте, трішки побалакаємо... Ви ж, звісно, не втечете одразу ж?

- Тож один білет за хвилину, еге?.. Якщо я залишуся чверть години – це буде п'ятнадцять білетів, якщо я залишуся двадцять хвилин – це буде

двадцять. Так ми можемо влаштуватись і до вечора, я згодна... Домовились?

Він розвеселився від такої угоди. Клоринда зрештою сіла у крісло, одразу ж біля вікна, що залишилося відчиненим. Ругон, щоб не налякати її, повернувся за письмовий стіл. Спершу вони балакали про будинок. Вона кидала поглядом за вікно і говорила, що сад трохи замалий, але гарненький – з центральною галявиною, з купами крислатих дерев. Він навів детальний план місцевості: знизу, на першому поверсі, розташований його кабінет, великий салон, малий салон і дуже гарна їдальня, на другому та на третьому поверхах є сім кімнат. Хоча усе це відносно невелике, але для нього занадто просторе. Коли імператор подарував йому цей особняк, він збирався одружитись з овдовілою придворною дамою, яку обрала сама Її Величність. Але та пані померла. Відтак, він залишиться парубком.

- Чому? – запитала вона, дивлячись йому прями́сінько в очі.
- Тому! – відповів він. – Мені і так вистачає справ. У моєму віці вже не потребують жінки.

Але вона стелула плечима і сказала попросту:

- Не ставайте у позу!

Вони дійшли до того, що вели поміж себе дуже вільні розмови. Вона хотіла, щоб він мав хітливий темперамент. А він боронився і розповідав їй про свою молодість, про довгі роки, прожиті в порожніх кімнатах, куди, як він казав, сміючись, не зазирали навіть пралі. Тоді вона з дитячою цікавістю узялася розпитувати про його коханок: він же мусив мати бодай кількох. Скажімо, він не може заперечувати щодо пані, відомої на увесь Париж, котра після того, як залишила його, облаштувалась у провінції. Він тільки знизав плечима. Спідниці його аж ніяк не обходять. Коли кров припливає йому до голови, він – до біса! – стає як і решта чоловіків: він пробив би стіну плечем, щоб зайти до спальні. Він не любить точити лясина на порозі. А коли усьому кінець, він цілковито заспокоюється.

- Ні й ні! Жодних жінок! – повторював він, а очі його вже розпалювалися від вільної пози Клоринди. – Вони займають забагато місця.

Дівчина відкинулася у кріслі і дивно усміхалася. Її обличчя розімліло, а груди поволі тріпотіли. Вона перебільшувала італійський акцент, голос її виспівував.

- Та облиште, мій любий, Ви нас обохнюєте, - сказала вона. – Хочете, закладемося, що протягом року Ви одружитесь?

Вона справді дратувала його, настільки була певною у перемозі. Вже певний час вона спокійно пропонувала себе Ругону. Вона більше не переймалася тим, щоб приховати свою повільну спокусу, цю спритну працю, якою вона його обкрутила, перш ніж взяти в облогу його жадання. Тепер вона вважала його достатньо підкореним, щоб вступити в цю авантюру з відкритим заборолом. Між ними повсякчас зав'язувалася справжня дуель. Хоча вона і досі не вимовили вголос умови змагання, але на їхніх устах, у їхніх очах були дуже відверті зізнання. Коли вони дивились одне на одного, то не могли стримати усмішки: вони провокували одне одного. Клоринда визначала свою ціну, йшла до своєї мети з небаченою зухвалістю, впевнена у тому, що завжди поступається лиш тим, чим хоче поступитись. Сп'яніли Ругон, заповнений азартом, полишив усі докори сумління і мріяв лишень про те, щоб зробити цю вродливу дівчину своєї коханкою, а потім кинути її, аби довести їй свою вищість. Їхнє марнославство змагалось дужче за їхні почуття.

- У наших краях, - продовжувала вона майже стиха, - кохання – це велика справа. Дванадцятирічні дівчиська мають закоханих... Я перетворилась на парубійка тому, що подорожувала. Але якби ж то Ви знали маму, коли вона була молодою! Вона не виходила з кімнати. Вона була така вродлива, що люди приїздили здалека, щоб побачити її. Один граф навмисно залишався пів року в Мілані, але не зміг побачити і кінчика її коси. Річ у тім, що італійки не такі, як французенки, які повсюди балакають і бігають: вони залишаються в обіймах чоловіка, якого обрали... А я подорожувала, і тому не знаю, чи пригадаю усе це. Утім, мені здається, що я прагла б сильно – о, дуже-дуже сильно! – померти від цього...

Її повіки помалу стулялися, її лице тонуло у пристрасному екстазі. Доки вона говорила, Ругон встав з-за столу, руки його тремтіли, ніби його притягувала найвища сила. Але коли він наблизився, вона широко розплющила очі і, як завжди, спокійно поглянула на нього. Усміхнувшись, вона вказала на годинник і продовжувала:

- Вже десять білетів.
- Як то, десять білетів? – не розуміючи, пробелькотів він.

Він оговтувався, а вона лунко сміялась. Їй подобалося ось так доводити його до божевілля, а потім за допомогою єдиного слова вона тікала від нього, коли він був от-от готовий розкрити обійми – здавалось, її це неабияк розважає. Ругон враз дуже зблід і розлючено подивився на неї, від чого її веселість подвоїлася.

- Ну ж бо, я піду, - сказала вона. – Ви недостатньо галантний для дам... Ні, серйозно, мама чекає мене на обід.

Але він набрав звичного батьківського вигляду. Тільки в його сірих очах під важкими повіками залишилося полум'я. Коли ж вона відвернулася, він огорнув її усю шаленим поглядом чоловіка, якого довели до межі і який постановив покінчити з цим. Проте, він сказав, що вона могла б подарувати йому ще п'ять хвилин. Та робота, за якою вона його застала, така нудна – це звіт для Сенату щодо петицій! Він заговорив з нею про імператрицю, перед якою вона справді схилялася, мов перед богинею. Імператриця вже тиждень була у Біариці. Тож дівчина знову відкинулася у кріслі, і балачкам не було кінця-краю. Вона знає Біариц: колись вона провела там сезон – тоді цей пляж ще не був модним. Вона була у відчаї від того, що не може повернутись туди, доки там залишається імператорський двір. Вона завершила тим, що розповіла про засідання Академії, куди напередодні відвів її пан де Плугерн. Там приймали письменника, з якого вона багато жартувала, бо він був лисий. Вона, до речі, жахалася книжок. Якщо вона примушувала себе узятись до читання, то мусила потім лягати до ліжка через нервові кризи. Вона не розуміла того, що читала. Вона була глибоко вражена, коли ж Ругон повідомив їй, що письменник, якого вчора прийняли до Академії, є ворогом імператора, і що його промова кишла огидними натяками.

- Утім, він виглядав добрим чоловіком, - заявила вона.

Ругон, у свою чергу, напався на книжки. Нещодавно з'явився роман, який його особливо обурило: витвір найзіпсутішої фантазії, де удавано переймаються точністю істини, але читача затягують в буйство істеричної жінки. Це слово «істерія», здавалось, йому сподобалося, бо він тричі повторив його. Клоринда запитала у нього про зміст, але він відмовився його наводити, враз перейнявшись глибокою сором'язливістю.

- Усе можна сказати, - продовжував він. – Ось тільки є різні способи усе сказати... Скажімо, в державних установах частенько доводиться стикатись з найделікатнішими сюжетами. До прикладу, я читав звіт про певних жінок. Ви ж мене розумієте? І що? В ньому було наведено дуже точні подробиці у чистому, простому і правдивому стилі. Загалом, усе залишалось цнотливим!.. А романісти наших днів вдаються до розбещеного стилю, до такого способу розповідати про речі, що вони перед вами оживають. Вони це називають мистецтвом. Але ж це непристойність – от і все!

Він вимовив ще й слово «порнографія», дійшов до того, що назвав маркіза де Сада, якого, до речі, ніколи не читав. Утім, не припиняючи говорити, він з небаченою вправністю маневрував так, щоб опинитись за кріслом Клоринди непомітно для неї. А вона, блукаючи поглядом, пробурмотіла:

- О! Я! Романи! Я ніколи не розгорнула жодного. Уся ця брехня – це таке дурне!.. Ви ж не знаєте «Циганки Леонори»¹? Ось це мило. Я читала його італійською, коли була маленькою. Там розповідається про дівчину, яка наприкінці одружиться із сенйором. Спочатку її захопили розбійники...

Але вона почула позад себе легке скрипотіння і жваво звела голову, боцімто її нагло розбудили.

- Що Ви там робите? – запитала вона.

- Опускаю віконницю, - відповів Ругон. – Сонце має заважати Вам.

Справді, вона опинилась у сонячній доріжці, і танцівливі порошоки золотили блискучим пушком напнене сукно її амазонки.

- Будьте ласкаві, облиште ту віконницю! – вигукнула вона. – Я люблю сонце! Так! Я ніби купаюсь у ванні.

Дуже стурбована Клоринда наполовину звелась і кинула погляд у садок, щоб побачити, чи садівник досі там. Віднайшовши його по інший бік клумби, навпочіпки, так що було видно тільки зігнену спину в синій блузі, вона сіла, заспокоєна і усміхнена. Ругон простежив за напрямком її погляду і полишив віконницю, а вона тим часом жартувала з нього. Тож він, як той сич, шукає сутінки. Але він не образився і почав крокувати посеред кабінету, не виявляючи найменшого розчарування. Його велике тіло рухалось уповільнено, наче ведмідь, який унюхав підступ.

Опинившись на протилежному кінці кімнати, поруч з широкою канапою, над якою висіла велика фотографія, він покликав її:

- Підійдіть сюди, погляньте. Ви ще не бачили мій останній портрет?

Вона ще більше витяглась у кріслі і відповіла, не припиняючи усміхатись:

- Я дуже добре бачу її звідси... Ви, до речі, мені вже її показували.

Він не здавався. Він підійшов до іншого вікна і зачинив на ньому віконницю, а тоді вигадав ще кілька приводів, щоб привабити її у цей закуток із затишними сутінками, де, як він казав, було так гарно. Вона стереглась цієї грубої пастки і вже навіть не відповідала, а задовольнялась тим, що заперечно хитала головою. Побачивши, що вона зрозуміла, він повернувся і став перед нею, схрестивши руки і припинивши хитрування, натомість провокував її, дивлячись в очі.

¹ Золя підкреслює неосвіченість Клоринди: Леонора – персонаж дуже популярної опери Верді «Трубадур», але вона - герцогиня, а циганку звали Азучена. Ця опера вперше була поставлена в Італії

- Я забув!.. Я хотів показати Вам Монарха – мого нового коня. Ви ж знаєте, що я зробив обмін... Ви скажете мені свою думку про нього – Ви ж бо любите коней.

Вона знову відмовилася. Але він наполягав: до стайні два кроки, знадобиться не більше п'яти хвилин. Вона і далі казала «ні», тож із нього вирвалося у півголоса, з майже зневажливим відтінком:

- А! Ви зовсім не смілива!

Це був наче удар батогом. Вона звелася поважна, трохи бліда.

- Ходімо подивимось Монарха, - попросту мовила вона.

Вона вже закинула шлейф амазонки на ліву руку. Вона встромила погляд йому прямісінько у вічі. Якусь мить вони настільки глибоко вдивлялись одне в одного, що могли навзаєм прочитати думки. Виклик було проголошено і прийнято без жодних церемоній. Вона першою спустилася з ганку, а він машинально заціпував домашній сурдут, в який тоді був одягнений. Проте, ще не зробивши і трьох кроків алеєю, вона зупинилася.

- Зачекайте, - мовила вона.

І повернулася до кабінету. Вийшовши, вона злегка крутила кінчиками пальців свій батіжок, який забула за подушками на канапі. Ругон скося позирнув на батіжок, а тоді поволі звів очі на Клоринду. Тепер вона усміхалася. Вона знову крокувала першою.

Стайні були праворуч, вглибині саду. Коли вони проминали повз садівника, той саме навстоячки складав свій реманент і готувався піти геть. Ругон витяг годинника: була одинадцята година п'ять хвилин – конюх мав обідати. Під пекучим сонцем, простоволосий, він ішов слідом за Клориндою, яка спокійнісінько простувала, хльоскаючи батіжком крислаті дерева то праворуч, то ліворуч. Вони не обмінялися жодним словом. Вона навіть не озиралася. Дійшовши до стайні, вона дала Ругону відчинити двері і зайшла перед нього. Двері штовхнули дуже сильно, тому вони з ляскотом зачинилися, але дівчина не припинила усміхатись. У неї було невинне дитяче личко – прекрасне і довірливе.

Це була невеличка і цілком звичайна стайня з чотирма дубовими стійлами. Хоча камінну підлогу вимили зранку, від неї ширився міцний запах. Тут було спекотно і волого, як у ванній. Світло плинуло крізь два круглі віконця і прорізало двома блідими променями тінь на стелі, хоча й не могло освітлити темні кутки при землі. Клоринда, засліплена яскравим світлом надворі, спершу нічого не розрізняла, але вона чекала і не

відчиняла двері, щоб не здавалося, нібито їй лячно. Тільки два стійла були зайняті. Коні, сапаючи, повернули голови.

- Це он той, чи не так? – запитала вона, коли її очі звикли до сутінків.
– Він мені здається дуже добрим.

Вона злегка поплескала по крупу коня. Потім вона прослизнула у стійло і погладила увесь його бік, не виявляючи найменшого побоювання. Вона, як сама сказала, хотіла побачити його морду. Вона зайшла вглиб стійла, і Ругон почув, як вона міцно цілує ніздрі коня. Ці поцілунки довели його до відчаю.

- Повертайтеся, благаю Вас, - гукнув він. – Якщо він кине́ться убік, то розтопче Вас.

Але вона засміялася і поцілувала коня ще міцніше, говорячи до нього дуже ніжні слова, а у тварини, буцімто вона ласувала цим дощем неочікуваних пестошів, шовковою шкірою пробігало тремтіння. Нарешті Клоринда вийшла. Вона казала, що обожнює коней і дуже добре знається на них, що ніколи ще вони не завдали їй шкоди, навіть якщо вона з них кпила. Вона знала, як треба їх брати. Ці тварини дуже бояться лоскоту. Цей один видається добрим хлопцем. Вона опустила́сь навпочіпки позад нього, обома руками підняла йому ногу і оглянула підкову. Кінь залишався покірним.

Ругон, стоячи позаду, дивився, як вона достоту лежить перед ним. Коли вона перехилилась уперед, її стегна надимали велетенський оберемок сукняних спідниць. Він більше нічого не казав, кров приплинула йому до горла, і його раптово здолала несміливість брутальних осіб. Утім, він усе ж таки схилився. І тут вона відчула доторк під пахвами, але настільки легесенький, що продовжувала вивчати підкову. Ругон, важко дихаючи, враз простяг руки далі. Вона ані трохи не здригнулась, немов чекала цього. Вона випустила копито і сказала, не обертаючись:

- Та що з Вами? Що Вас бере?

Він хотів було схопити її за стан, але отримав щигля по пальцях, а вона тим часом додала:

- Ні, будь ласка, не бавтесь руками! Бо я – наче кінь: я боюсь лоскоту... Який Ви кумедний!

Вона сміялася, буцімто не розуміла. Коли подих Ругона обпалив їй потилицю, вона звелась з гнучкою потужністю, немов сталева пружина. Вона втекла і сперлася до стіни, навпроти стійла. Він кинувся за нею, простягнувши руки вперед, намагаючись вхопити її за те, що діставав. Але

вона зробила собі щит зі шлейфа амазонки, який тримала на лівій руці, а у її піднятій правій руці бринів батіжок. Губи йому тремтіли, він не міг вимовити і слова. А вона, почуваячись цілком невимушено, і далі балакала.

- Бачите, Ви не зможете мене торкнутись! – говорила вона. – В юності я брала уроки фехтування. Я вже шкодую, що не продовжила тренування... Бережіть собі пальці. Ось, що я Вам казала!

Здавалось, вона грається. Вона біла не сильно, а лише розважалася тим, що залишала смужки на його шкірі щоразу, коли він навмання простягав руки. Вона так майстерно відбивала напади, що він не міг досягнути навіть її одягу. Спершу він хотів схопити її за плечі, але, отримавши два удари батіжком, спробував напасти на талію, але знову отримав відсіч і зрадницьки опустився до її колін, проте, не настільки швидко, щоб уникнути зливи дрібних ударів, під якими мусив звестись. Це був справжній град, і праворуч, і ліворуч, він якого лунали тихі виляски.

Скоцюрбившись, відчуваючи опіки на шкірі, Ругон на мить відступив. Тепер він був геть червоний, його скронями котились краплини поту. Міцний запах стайні сп'янив його, а сутінки, гарячі від тваринних випарів, підштовхували його ризикнути усім. Тоді гра змінилася. Раптовими нападами він почав навпростець кидатись на Клоринду. А вона, не припиняючи сміятись і теревенити, більше не затримувала хльоскання батіжком на дружньому поплескуванні, а біла різкими ударами – по одному щоразу і дедалі дужче. Зараз вона була дуже вродлива: спідниця огорнула її ноги, крижі гнучко здригались під тісним корсажем, ніби чорно-синя спритна гадюка. Коли вона хльоскала, здійнявши руку вгору, лінії її трохи відхилених грудей була незрівнянно прекрасною.

- Ну ж бо, коли вже кінець? – сміючись, запитувала вона. – Ви, мій любий, першим стомитесь.

Але це були останні слова, які вона вимовила. Збожеволівши, страшний Ругон з багряним лицем кинувся на неї із сапанням бугая, що зірвався з цепу. Та і у неї, щасливої, що може бити цього чоловіка, в очах запалало полум'я жорстокості. Також німа, вона відійшла від стіни і велично вийшла на середину стайні. Вона крутилася, все частіше сипала ударами, тримала його на відстані, влучала йому в ноги, в руки, в живіт, у плечі, а він, одурілий і здоровенний, витанцьовував, наче тварин під батогом дресирувальника. Вона біла згори, немовби зросла, горда, з блідими щоками, тримаючи на вустах нервовий усміх. Проте вона не помітила, що він штовхав її вглибину, до відчинених дверей, що вели до іншого приміщення, де складали запаси соломи та сіна. І коли вона захищала батіжок, яким Ругон удавано хотів заволодіти, він, незважаючи на удари,

схопив її за стегна і повалив через поріг на соломку з такою навалою, що сам упав поруч з нею. Вона не зронила жодного крику. Навідмаш, з усіх сил, вона вперіщила його батіжком по обличчю, від вуха до вуха.

- Сучка! – скрикнув він.

Він сипав бридкими словами, брудно лаявся, кашляв, задихаючись. Він говорив до неї на «ти», він казав їй, що вона переспала з усіма – з банкіром, з Поццо, а тоді запитав:

- Чому ж Ви не хочете зі мною?

Вона не потрудилась відповісти. Вона стояла, нерухома, з цілком блідим лицем, зі зверхнім спокоєм статуї.

- Чому Ви не хочете? – повторив він. – Ви ж дозволили мені тримати Вас за голі руки... Скажіть мені лишень, чому Ви не хочете?

Вона стояла поважна, з відсутніми очима, недосяжна для образ.

- Тому що, - нарешті відповіла вона.

Помовчавши, вона продовжувала, дивлячись на нього:

- Одружіться зі мною... А потім усе, що захочете.

Він вимушено реготнув дурним і образливим сміхом, супроводжуючи його заперечним погойдуванням головою.

- Тоді ніколи! – крикнула вона. – Чуєте? Ніколи! Ніколи!

Вони не додали жодного слова і повернулись до стайні. Коні з глибини стійл повернули голови і засапали гучніше, стривожені шумом боротьби, який чули позад себе. Сонце тільки-но зазирнуло до двох круглих віконець, і два жовті промені заляпали сутінки сліпучим пилом. А камінні плити у тих місцях, де на них падали промені, куріли і видихали вдвічі міцніший запах. Тим часом повністю утихомирена Клоринда, з батіжком під пахвою, знову прослизнула до Монарха. Вона залишила на його ніздрях два поцілунки, примовляючи:

- Прощай, мій товстунчику! Принаймні ти чемний!

Розбитий і присоромлений Ругон тепер відчував безмежний спокій. Останній удар батіжка буцімто задовольнив його плоть, хоча руки і досі тремтіли. Він зав'язав собі краватку і обмацав жакет, щоб перевірити, чи він як слід застібнутий. Потім він упіймав себе на тому, що ретельно знімає з Клориндиної амазонки поодинокі соломинки, що причепились до неї. Тепер він побоювався, що його знайдуть разом з нею, і тому

напружував вухо. А вона, так ніби поміж ними не відбулось нічого надзвичайного, без жодного страху дозволяла йому крутитись довкола своєї спідниці. Вона попросила його відчинити двері, і він скорився.

Вони дуже повільно пройшлись садком. Ругон, відчуваючи легку печію на лівій щоці, утирався носовичком. Тільки-но Клоринда ступила на поріг, як її погляд одразу ж звернувся до годинника.

- Маємо тридцять два білети, - усміхнувшись, сказала вона.

Він здивовано поглянув на неї, і вона, засміявшись гучніше, продовжувала:

- Відправляйте мене швидше – стрілка крутиться. Ось почалась тридцять третя хвилина... Тримайте, я кладу білети Вам на стіл.

Він без вагань дав триста двадцять франків. Його пальці лиш трішки здригалися, коли він відраховував золоті монети – це було покарання, яке він наклав на себе. А вона, захоплена тим, у який спосіб він випустив подібну суму, наблизилася з чарівним порухом, нібито забувалася. Вона підставила йому щоку. І коли він по-батьківськи залишив на ній поцілунок, вона пішла геть з радісним виглядом, кажучи:

- Дякую від імені бідних дівчат... Мені залишається прилаштувати усього лиш сім білетів. Їх візьме хрещений.

Залишившись наодинці, Ругон машинально сів за письмовий стіл. Він повернувся до перерваної роботи і протягом кількох хвилин писав, дуже уважно звіряючись з розкладеними перед ним документами. Потім він зупинився з пером в руці і з поважним лицем дивився крізь відчинене вікно у сад, нічого не бачачи. Він і досі віднаходив на тлі вікна тонкий силует Клоринди, який розгойдувався, згинався і розгинався з млявою хітливостю синюватої гадючки. Вона здіймалась на ганок, заходила до будинку і посеред кабінету спиралася на живий хвіст своєї сукні, стегна її бриніли, а руки простягалися аж до нього безкінечним ковзанням пружних зміїних кілець. Поступово її єство заповнювало всю кімнату, розкидалось повсюди – на килимі, на кріслах, по стінах, і все це мовчазно, пристрасно. Від неї ширився міцний запах.

Тоді Ругон рвучко відкидав перо, розлючено вставав з-за столу і стискав пальці так, що вони хрупотіли. То тепер вона вже заважатиме йому працювати? Чи не збожеволів він, бува, щоб бачити те, чого не існує – і це він, котрий має таку міцну голову?! Він пригадував одну жінку, колись давно, як він був студентом: поруч з нею він писав цілі ночі, навіть не чуючи її тихого подиху. Він підняв віконницю на іншому вікні і відчинив його, а щоб влаштувати протягом, брутально штовхнув двері на протилежному боці кімнати, так ніби боявся задихнутись. Роздратованими

рухами, буцімто відганяючи кусючу осу, він узявся вимахувати носовичком, щоб прогнати запах Клоринди. І коли більше не відчував його поруч із собою, він гучно зітхнув і втер собі лице хустинкою, стираючи печію, яку вселила у нього ця висока дівчина.

Він однак не міг скінчити сторінку, над якою почав працювати. Він повільно крокував кабінетом з краю в край. Поглянувши на своє відображення у дзеркалі, він побачив червоний слід на лівій щоці. Він наблизився і роздивився себе. Батіжок лишень злегка подряпав шкіру. Він зможе пояснити це першим-ліпшим випадком. Але хоча на шкірі заледве лишилась тоненька рожева пружка від садна, він знову відчував у глибинах своєї плоті нестерпну печію від удару, що розкрояв йому лице. Від підбіг до туалетного куточка, влаштованого за ширмою. Він вмочив голову в миску з водою, і це принесло йому велику полегшу. Він побоювався, що через цей удар батіжка ще дужче жадатиме Клоринду. Він боявся, що постійно думатиме про неї, доки не загоїться невеличке садно на його щоці. Жар, що пік його у цьому місці, ширився усім тілом.

- Ні, я не хочу! – сказав він вголос, повертаючись до кабінету. – Зрештою, це дурість!

Він сів на канапу і стис кулаки. Зайшов слуга і повідомив, що обід холоне, проте не зміг вирвати його із цієї зосередженості борця, який змагається з власною плоттю. Його важке лице надималось від внутрішніх зусиль: його бичача шия лускала, м'язи напружувалися, буцімто він без жодного крику душив у своїй утробі якогось звіра, що жер його. Ця битва тривала більше десяти хвилин. Він не пригадував, щоб іще колись витрачав стільки сил. І він вийшов із цього змагання блідий, з потилицею, мокрою від поту.

Протягом двох днів Ругон нікого не приймав. Він заглибився у важливу роботу. Він зорів цілісіньку ніч. Слуга ще тричі заставав його напівлежачи на канапі, ніби одурілого, зі страшним лицем. Увечері другого дня він одягнувся, щоб піти на вечерю до Делестана. Але замість того, щоб перетнути Єлисейські Поля, він пішов вгору проспектом і зайшов до особняка графині Бальбі. Була тільки шоста година.

- Панни немає тут! – повідомила дрібненька покоївка Антонія, зупинивши його на сходах зі сміхом чорненької кізочки.

Він заговорив голосніше, щоб його почули, вагався, чи йти йому геть, як враз нагорі з'явилася Клоринда і перехилилась через поручні.

- Та заходьте! – гукнула вона. – Яка ж ця дівка дурна! Вона ніколи не розуміє наказів, які їй дають.

На другому поверсі вона завела його до тісної кімнатки, поруч зі своєю спальнею. Це була туалетна кімната зі шпалерами у ніжно-блакитних галузках, яку вона умеблювала припертим до стіни великим письмовим столом з обдертим лаком, шкіряним кріслом і стелажем для документів. Папери валялись, притрушені товстим шаром пилу. Здавалось, що ти опинився у конторі нечистого на руку судового виконавця. Вона мала піти до спальні по стільця.

- Я Вас ждала, - гукнула вона із сусідньої кімнати.

Принісши стільця, вона пояснила, що займалася листуванням. Вона вказала на письмовому столі широкі аркуші жовтуватого паперу, списані крупним округлим почерком. Ругон сів, і тільки тоді вона помітила, що він у фракку.

- Ви прийшли просити моєї руки? – весело запитала вона.

- Саме так! – відповів він.

А потім продовжив, усміхаючись:

- Але не для себе – для одного зі своїх друзів.

Вона поглянула на нього, вагаючись і не зрозумівши, чи він жартує. Вона була незачесана, брудна, аби-як одягнена у халат, але попри усе вродлива потужною красою античної статуї, запханої до крамниці тандитниці. Обсмоктуючи палець, на який тільки-но ляпнула краплину чорнила, вона зосереджено розглядала тоненький шрам, ще помітний на лівій щоці Ругона. Нарешті вона повторила у півголоса, з розгубленим виглядом:

- Я була певна, що Ви прийдете. Але я ждала Вас раніше.

І додала голосно, враз пригадавши і продовжуючи розмову:

- Тож це для одного з Ваших друзів – без сумніву, для Вашого найдорожчого друга.

Задзвенів її чудовий сміх. Тепер вона була переконана, що Ругон говорив про себе самого. Їй кортіло торкнутися пальцем шрама і переконатись, що це вона його залишила, і що цей чоловік відтепер належить їй. Але Ругон узяв її долоні і тихенько сів у шкіряне крісло.

- Хочете погомоніти? – запитав він. – Ми обидвоє – добрі приятелі, га? Вас це влаштовує?... Так от, від позавчора я багато розмірковував. Я увесь час думав про Вас... Я уявляв собі, що ми одружилися, що ми живемо разом вже три місяці. Ви і не здогадаєтесь, за яким заняттям я бачив нас обох, чи не так?

Вона не відповідала і, незважаючи на притаманну їй самовпевненість, трохи знітилася.

- Я бачив нас біля каміну. Ви узяли лопатку, я схопив лещата, і ми добивали одне одного.

Це видалося їй настільки кумедним, що вона, божевільно регочучи, повалилась на канапу.

- Ні, не смійтесь, це серйозно, - продовжував він. – Не варто поєднувати наші життя, щоб потім вбивати одне одного кулаками. Присягаюся, так і буде. Ляпаси, тоді розлучення... Запам'ятайте гарненько: ніколи не слід намагатися поєднати двох вольових людей.

- Що ж тоді? – запитала вона, глибоко споважнівши.

- Тоді, я гадаю, ми вчинимо дуже мудро, якщо потиснемо руки і залишимо поміж нами щиру дружбу.

Вона промовчала і довгим темним поглядом встромила свої зіниці прямісінько йому у вічі. Грізна зморшка перетягла її чоло ображеної богині. Її уста злегка здригалися і німо белькотіли зневажливі слова.

- Ви дозволите? – перепитала вона.

Вона перетягла крісло до письмового столу і узялася складати листи. Вона користувалась, наче в бюрократичній установі, великими сірими конвертами і запечатувала їх воском. Вона запалила свічку і дивилась, як палахкотить віск. Ругон спокійно чекав, доки вона скінчить.

- І заради цього Ви прийшли? – зрештою продовжила вона, не полишаючи своєї роботи.

Він, у свою чергу, не відповів. Він хотів подивитись їй в лице. Коли вона вирішилася повернути своє крісло, він усміхнувся до неї, намагаючись перестріти її очі, потім поцілував їй руку, буцімто бажав обеззброїти її. Вона зберігала зверхню холодність.

- Ви ж добре знаєте, - сказав він, - що я прийшов просити Вас одружитися з одним зі своїх друзів.

Він говорив довго. Він її дуже любить – значно сильніше, ніж вона думає. Найдужче він її любить саме тому, що вона розумна і сильна. Йому дорого коштує відмовитися від неї. Але він жертвує своєю пристрасстю задля щастя обох. Він бажав, щоб вона була королевою у своєму домі. Він бачить її одруженою з дуже багатим чоловіком, яким вона крутитиме, як забажає. І вона царюватиме, їй не потрібно буде зрікатись своєї особистості. Хіба ж це не ліпше, аніж паралізувати одне одного? Вони такі

люди, що можуть в очі сказати цю істину одне одному. Кінець кінцем, він назвав її своєю дитиною. Вона – його розбещена дочка, створіння, котре тішить його своїм інтригуючим розумом, і він відчуватиме справжню скорботу, якщо вона скінчить зле.

- Це все? – перепитала вона, коли він замовк.

Вона слухала його з глибокою увагою. Звівши до нього погляд, вона продовжила:

- Якщо Ви одружуєте мене задля того, щоб отримати мене, то попереджаю Вас – Ви прорахувались... Я ж сказала: ніколи!

- Що за думки! – вигукнув він, злегка почервонівши.

Він закашлявся, схопив з письмового столу ніж для паперу і узявся вивчати його колодочку, аби вона не побачила його хвилювання. Але вона більше не переймалася ним і розмірковувала.

- І хто ж буде моїм чоловіком? – пробурмотіла вона.

- Здогадайтесь!

Вона віднайшла слабку усмішку, постукала по столу пальцями і знизала плечима. Вона чудово знала, хто це.

- Він такий дурний! – у півголоса мовила вона.

Ругон захищав Делестана. Це дуже пристойний чоловік, вона зробить з ним усе, що забажає. Він навів подробиці щодо його здоров'я, його маєтку, його звичок. Він, до речі, зобов'язувався прислужитись їм – йому та їй, використати увесь свій вплив, якщо ще колись повернеться до влади. Можливо, Делестан і не має видатного інтелекту, але він за будь-яких обставин знайде вихід.

- О! Він виконає цю програму, в цьому я з Вами погоджуюсь, - зі щирим сміхом сказала вона.

А тоді, знову помовчавши:

- Господи! Я не кажу «ні», можливо, Ви і маєте рацію... Делестан не викликає у мене відрази.

Вимовляючи останні слова, вона дивилась на нього. Їй здавалось, що вона неодноразово помічала, як він ревнує до Делестана. Але вона не побачила, щоб на його лиці здригнулася бодай одна зморщечка. У нього справді занадто грубезні кулачища, здатні вбити жадання за два дні. Навпаки, він виглядав задоволеним успіхом свого клопотання. Він знову розпочав

перераховувати їй переваги подібного шлюбу, буцімто залагоджував, як спритний адвокат, дуже вигідну для неї справу. Він узяв її за руки, зі щирою приязню поплескував по них і з виглядом щасливого співучасника повторював:

- Мені це сяйнуло сьогодні вночі. Я одразу ж подумав: «Ось ми і врятовані!» Я ж бо не хочу, щоб Ви залишилися старою дівкою. Ви – єдина жінка, котра, як на мене, заслуговує на чоловіка. Делестан владнає справу. З Делестаном ми збережемо наші щирі посиденьки.

Ще й весело додав:

- Я свідомий того, що Ви мене винагородите, долучивши мене до надзвичайних подій.
- Делестан ознайомлений з Вашими проектами? – запитала вона.

На мить він здивовано умовк, так ніби вона зронила слово, якого він від неї не очікував, а тоді спокійно відповів:

- Ні, немає у тому потреби. Ми пояснимо йому це згодом.

Ще хвилину тому вона узялася запечатувати конверти. Вона клала на віск широку печатку без ініціалів, перевертала конверт і повільно, крупним почерком, писала адресу. Доки вона відкидала листи праворуч, Ругон намагався прочитати написи. Це були переважно імена дуже відомих італійських політиків. Вона мусила зауважити його нетактовність і мовила, зводячись і забираючи із собою листування, щоб його віднесли на пошту:

- Коли у матусі мігрені, я пишу туди.

Залишившись на самоті, Ругон почав крокувати кімнатою. На стелажі він прочитав, наче у кабінеті ділового чоловіка: «Квитанції», «Архів листування», «Справи». Він усміхнувся, побачивши, що на столі, поміж паперами, валяється поношений корсет, що тріснув на талії. А ще там було мило в мушлі для чорнильниці, долі були розкидані клапти блакитного атласу – напевно, шмаття, яке лишилося після лагодження спідниці і яке забули підмести. Двері до спальні залишилися прочинені, і він цікаво зазирнув туди. Але віконниці були затулені, і там було настільки темно, що він розрізнув лишень широку тінь від завіс над ліжком. Повернулася Клоринда.

- Я йду, - повідомив він. – Сьогодні я вечеряю з нашим добродієм. Чи даєте Ви мені свободу діяти?

Вона не відповіла. Вона повернулася дуже похмура, буцімто на сходах знову все обміркувала. Він вже узявся за перила. Але вона повернула його і штовхнула двері. Це її мрія йшла геть – надія, над якою вона так уміло

працювала і яку ще годину тому вважала очевидністю. На її щоках достоту грала печія від смертельної образи. Їй здавалося, що її відшмагали.

- Тож це серйозно? – перепитала вона, ставши спиною до світла, щоб він не помітив червіні на її обличчі.

Він утретє взявся за свої аргументи, вона залишалась німа. Вона побоювалася, що розпочавши суперечку, впаде у божевільну лють, від якої їй уже тріскотіло в потилиці. Вона боялась, що поб'є його. Від такого руйнування життя, яке вже облаштувала для себе, вона втрачала чітке бачення речей і задкувала до дверей спальні, от-от готова зайти туди і потягнути за собою Ругона, крикнути йому: «Ось! Бери мене, я тобі вірю, а потім я стану твоєю жінкою, тільки якщо ти сам захочеш.» Ругон усе продовжував говорити, аж тут раптово зрозумів і замовк, дуже блідий. Вони дивились одне на одного. Мить вони злегка тремтіли від вагання. Він знову бачив поруч широке ліжко з широкою тінню від завіс. А вона вже прораховувала наслідки своєї щедрості. Для обох сторін це було лишень хвилиenne забуття.

- Ви хочете цього шлюбу? – поволі запитала вона.

Він не вагався і відповів, підвищуючи голос:

- Так.

- Гаразд, робіть це.

Вони удвох дрібними кроками повернулися до дверей і, цілком спокійні, вийшли на сходи. У Ругона тільки залишилось на скронях кілька краплинок поту, яким він заплатив за свою останню перемогу. Клоринда ж випросталася, впевнена у своїй силі. Мить вони постояли віч-на-віч, німі, не маючи, що сказати одне одному, хоча й не в змозі розлучитись. І коли вже він ішов, потиснувши їй руку, вона затримала його, раптово обхопивши його долоню, і незлостиво сказала йому:

- Ви упевнені, що сильніший за мене... Ви помиляєтесь... Одного дня Ви можете пожалкувати.

Вона йому більше не погрожувала. Вона сперлась на поручні і дивилась, як він іде сходами. Він спустився додолу, звів голову, і вони усміхнулися одне одному. В ній не було дитячої мстивості, вона вже мріяла розчавити його своїм переможним тріумфом. Повернувшись до кабінету, вона з подивом зауважила, що у півголоса говорить до себе:

- А! Нехай і так! Усі дороги ведуть до Риму.

Вже увечері Ругон розпочав облогу Делестанового серця. Він переказав йому вигадані слова, дуже лесні, які панна Бальбі вимовила щодо нього під час бенкету в Мерії, у день хрестин. Відтоді він невтомно торочив колишньому адвокату про надзвичайну вроду цієї дівчини. Він, котрий давніше застерігав його супроти жінок, намагався вручити його одній з них, зі зв'язаними руками й ногами. Спершу це були її ручки – такі прекрасні, потім він уславлював її стан, говорив про нього з провокативною грубістю. Цілковито розпалений Делестан, із серцем, і до того переповненим Клориндою, невдовзі загорівся божевільною пристрастю. Коли ж Ругон запевнив його, що ніколи й гадки не мав про неї, той зізнався, що пів року як закоханий у неї, але мовчав про це, адже боявся стати йому впоперек дороги. Тепер він щовечора ходив на вулицю Марбьоф, аби погомоніти про неї. Довкола нього утворилася така собі змова: варто було йому зійтися з кимось, як одразу ж він чув піднесені вихвалання тієї, котру обожнював. Навіть Шарбонелі якось зранку перепинили його посеред площі Конкорд і довго зачудовувалися «цією вродливою панною, разом з якою його повсюди бачать.»

Клоринда, зі свого боку, знаходила витончені усмішки. Вона переробила план свого існування і за кілька днів призвичаїлася до нової ролі. З геніальною тактикою, вона не спокушала колишнього адвоката кавалерійською зухвалістю, яку нещодавно випробувала на Ругоні. Вона перевтілилася, стала розніженою, афішувала обурення невинності, казала, що насправді така нервова, що навіть від занадто ніжного потиску руки може розридатись. Коли Делестан розповів Ругону про те, як вона зомліла в його руках, бо він наважився поцілувати її долоню, той витлумачив це як доказ найвищої чистоти духу. Проте, справи просувались занадто повільно, і одного липневого вечора Клоринда віддалася у забутті пансіонерки. Делестан розгубився через таку перемогу, тим паче, був переконаний у тому, що підступно скористався непритомністю дівчини: вона залишалася достоту неживою і, здавалося, нічого не пригадувала. Коли він наважився вибачитись, або ж коли він спробував стати фамільярним, вона дивилась на нього настільки невинно, що він починав белькотіти, катований докорами сумління і жаданням. Тож після цієї авантюри він не на жарт замислився про одруження. Він бачив у цьому засіб, за допомогою якого виправить свій огидний вчинок, а ще більше – спосіб законно заволодіти вкраденим щастям – тим хвилиним щастям, спомин про який палив його і яке він втратив надію будь-коли віднайти іншим шляхом.

Проте, Делестан вагався ще цілий тиждень. Він прийшов до Ругона за порадою. І коли той зрозумів, що сталося, то мить сидів, опустивши голову, глибоко замислений про всю незбагненність жінки, про тривалий спротив, який чинила йому Клоринда, і про її раптове падіння в обійми

цього йолопа. Він не бачив глибинних причин такої подвійної поведінки. Якусь мить, відчуваючи біль у тілі, захоплений потребою в брутальності, він заледве не розповів усе впереміш з лайкою. До речі Делестан, у відповідь на звернені до нього солоні запитання, заперечував, як галантний чоловік, будь-які стосунки. Цього було досить, щоб Ругон отямився. Тож він дуже вправно остаточно переконав колишнього адвоката. Він не радив йому цей шлюб – він підштовхував до нього шляхом рефлексій, що майже не торкались предмету. Що ж до бридких історій, які можуть ширитися про панну Бальбі, то вони його дивують і він у них не вірить: він сам збирав відомості і не дізнався нічого, окрім такого, що тільки робить їй честь. Зрештою, не слід обговорювати жінку, яку кохаєш. Таким було його останнє слово.

За півтора місяці, на ганку церкви Святої Магдалини, де тільки-но з небаченою помпезністю було укладено цей шлюб, Ругон відповів одному депутату, який дивувався з вибору Делестана:

- Що Ви хочете?! Я сто разів попереджав його... Ця жінка мала обкрутити його.

Наприкінці зими, коли Делестан з дружиною повернулися з подорожі до Італії, то дізналися, що Ругон от-от одружиться з панною Белен-д'Оршер. Вони пішли відвідати його, і Клоринда із найщирішою доброзичливістю привітала його. А він добродушно вдавав, що робить це заради своїх друзів. Його вже три місяці переслідують, доводять йому, що чоловік з його становищем повинен одружитись. Він засміявся і додав, що коли увечері приймає у себе найближче товариство, то не має у себе в домі жінки бодай б для того, щоб налити чаю.

- Тож це трапилося з Вами раптово, Ви про те і гадки не мали, - усміхаючись, мовила Клоринда. – Треба було одружитися водночас із нами. Так ми разом поїхали б до Італії.

І далі жартуючи, вона розпитувала його. Безсумнівно, ця чудова думка трапилася його приятелю Дю Пуаза? Він запрягся, що ні, і розповів, як той, навпаки, був категорично проти цього шлюбу: колишній субпрефект ненавидить Белен-д'Оршера. Але решта – Кан, Бежен, пані Корьор, Шарбонелі – не вмовкають про чесноти панни Вероніки: як їх послухати, то вона мала принести в його дім благопристойність, достаток і немислиму принадність. Він завершив, перевірши розмову на комічність:

- Загалом, ця особа навмисне створена для мене. Я не міг від неї відмовитись.

А тоді додав з тонким натяком:

- Якщо на осінь буде війна, треба подбати про альянси.

Клоринда жваво схвалила його. Вона також і собі розсипалась у щедрих похвалах панні Белен-д'Оршер, яку, однак, бачила усього лиш раз. Делестан досі задовольнявся тим, що хитав головою, не зводячи очей з дружини, а тепер і собі кинувся у захоплені розмірковування про шлюб. Він розпочав було оповідь про власне щастя, але Клоринда звелась і нагадала про інший візит, який вони мусять зробити. Коли Ругон проводив їх, вона його затримала, пропустивши свого чоловіка наперед.

- Я ж казала Вам, що протягом року Ви одружитесь, - тихесенько видихнула вона йому на вухо.

VI

Надійшло літо. Ругон жив у цілковитому спокої. Пані Ругон за три місяці надала поважності будинку на вулиці Марбьоф, де колись панував дух авантюриництва. Тепер у кімнатах, трохи прохолодних і дуже чистих, пахло чесним життям: меблі були методично розставлені, крізь завіси сіялася лише тонесенька смужка світла, килими приглушували шум і додавали майже релігійної суворості, наче у монастирській вітальні. Навіть здавалось, що так і було віддавна, що ти потрапив у старовинне помешкання, сповнене патріархального запаху. Ця висока негарна жінка здійснювала постійний нагляд і додавала до цієї усамітненості лагідність своїх безшумних кроків. Вона вела родинне господарство настільки тактовно і невимушено, що, здавалося, зістарілась у цьому місці після двадцяти років шлюбу.

Ругон усміхався у відповідь на компліменти. Він уперто казав, що одружився за порадою і за вибором друзів. Він втішений своєю дружиною. Він уже віддавна бажав буржуазного інтер'єру, який був би матеріальним доказом його бездоганності. Це остаточно вирвало його із підозрілого минулого і зарахувало поміж чесних людей. Він залишився справжнім провінціалом і зберіг у собі як ідеал деякі затишні вітальні Пласана, де на кріслах цілий рік залишають білі полотняні чохли. Коли він заходив у дім Делестана, де Клоринда з витонченістю облаштувала екстравагантні розкоші, то, злегка знизуючи плечима, засвідчував свою зневагу. Ніщо не здавалося йому таким сміховинним, як викидання грошей на вулицю. Ні, він не скупий, але він зазвичай повторював, що знає втіху, крашу за усе, що можна купити. Тож він переклав на свою дружину клопоти про їхній статок. Доти він жив, не рахуючи. Відтепер вона виділяла гроші з прискіпливою сумлінністю, яку вже додала до управління господарством.

Протягом перших місяців Ругон зачинявся, усамітнювався і готувався до битв, про які мріяв. В ньому була любов до влади задля влади, що виросла з апетитів до марнославства, багатства і почестей. Він був зашкарублим невігласом, непересічно посереднім в усьому, що не стосувалося маніпуляції людьми, і ставав справді видатною особистістю виключно заради потреби домінувати. Тоді він любив свою наполегливість і обожнював свій інтелект. Бути понад натовпом, у якому він бачив лише телепнів і шахраїв, керувати людом за допомогою ломаки – тільки це розвивало під його товстою шкурою спритний і надзвичайно енергійний розум. Він вірив тільки у себе самого, мав переконаність, що замінювала йому аргументи, підкорював усе постійному розширенню своєї особи. Не маючи жодного пороку, він потайки влаштовував оргії всемогутності. Він отримав від батька широчезні плечі і обвисле лице, а від матері, тієї грізної Фелісите, котра управляла Пласаном, - багаття сили волі, пристрасть до сили, що зневажає дрібні засоби і дрібні радощі. Безперечно, він був найбільшим з Ругонів.

І коли він опинився самий, без заняття, після стількох років активного життя, то спершу поринув у солодке відчуття сну. Йому здавалося, що він не спав, починаючи від гарячих днів 1851 року. Він погодився на свою немилість як на відпустку, зароблену під час тривалої служби. Він розраховував пів року залишатись у стороні, щоб обрати, поміж тим, найкращу ділянку, а тоді з власної волі вступити у велику битву. Проте, за кілька тижнів він уже втомився від спочинку. Ніколи ще він так ясно не усвідомлював свою міць. І тепер, коли він її більше не застосовував, і голова, і тіло заважали йому. Цілісінькі дні він тинявся своїм невеличким садком і позіхав від вуха до вуха, наче лев у клітці, котрий що є сили потягується затерпим тілом. Розпочалося нестерпне для нього існування, і він старанно приховував гнітючу нудьгу: він був добродушним дядечком і казав, що неабияк задоволений, що опинився поза усім цим «брудом». Ось тільки його важкі повіки іноді здіймалися, вистежували події, але одразу ж падали, ховаючи полум'я очей, варто лишень було комусь поглянути на нього. Його тримала на ногах саме непопулярність, котра, це він достоту відчував, оточила його звідусіль. Його падіння багато кого сповнило радістю. Не минало і дня, щоб якась газета не напалася на нього: він втілював державний переворот і переслідування опонентів – усе те насильство, про яке говорили натяками. Імператора навіть почали вітати з тим, що він позбувся служачки, який його компрометував. В Тюільрі ворожість була ще більшою: переможний де Марсі засипав його добірними слівцями, які великосвітські дами переносили із салону до салону. Ця ненависть утішала його і посилювала його зневагу до людського стада. Його не забули, його ненавидять, і це здавалося йому хорошим. Він один проти усіх – саме таку мрію він плекав: він один відганяє батоном решту

ненажер. Він упивався образами, він вивищувався у марнославстві своєї самотності.

Поміж тим, неробство нестерпно тисло на його м'язи борця. Якби він наважився, то схопив би сапу і перенівечив шмат свого саду. Він узявся за тривалу роботу – порівняльне дослідження англійської конституції та імператорської конституції 1852 року: йшлося про те, аби з урахуванням історії та політичних норів обох народів довести, що у Франції свобода є настільки ж широкою, як і в Англії. Коли він зібрав документи, коли досьє було повним, він мусив зробити чимале зусилля, щоб узятися за перо. Він залюбки виступив би у парламенті, але укладати, писати текст, добирати фрази здавалось йому надзвичайно тяжким завданням, до того ж, без нагальної потреби. Стиль завжди ставав йому на заваді, тому він глибоко зневажав його. Він зупинився на другій сторінці. Цей рукопис, до речі, так і залишився валятися на його письмовому столі, хоча він додавав до нього пару десятків рядків на тиждень. Щоразу, коли його запитували про цю роботу, він відповідав, детально пояснюючи свій замисел і надаючи своєму твору надзвичайного значення. Це було крайнє виправдання, за яким він ховав жахливу порожнечу своїх днів.

Спливали місяці, він усміхався з дедалі умиротворенішою добродушністю. Жоден крик відчаю, які він глушив у собі, не виявлявся на його лиці. Він відповідав на скарги свого найближчого оточення такими міркуваннями, які переконували всіх у його безмежному щасті. Хіба ж він не щасливий? Він обожноє свою дослідницьку роботу, він працює задля власного задоволення – він воліє це, а не гарячкову метушню політичних справ. Оскільки імператор його не потребує, то правильно робить, що залишає його в спокої у своєму кутку. Він згадував про імператора виключно з найглибшою відданістю. Утім, частенько він заявляв, що цілком готовий і лише чекає на знак свого хазяїна, щоб узяти «ярмо влади», хоча й додавав, що не намагатиметься зробити жодного кроку, щоб спричинити цей знак. Дійсно, здавалось, він ревно дбає про те, щоб залишатися осторонь. У мовчанні перших років Імперії, посеред дивного оніміння, в якому перемішалися страх і втома, він вчував початок прихованого пробудження. Він розраховував, як на останню надію, на якусь катастрофу, яка раптово зробить його незамінним. Він – людина складних ситуацій, «чоловік з важкими лапами», як сказав пан де Марсі.

Щонеділі і щочетверга дім на вулиці Марбьоф був відчинений для найближчого товариства. Воно збиралося побалакати у великому червоному салоні до половини на одинадцять – саме в цей час Ругон безжалісно викидав своїх друзів за поріг: він казав, що тривале зоріння руйнує мозок. Пані Ругон рівно о десятій сама подавала чай як господиня,

уважна до найменших дрібниць. Там стояли тільки дві тарілки з коржиками, яких ніхто не торкався.

В липні, у четвер, наступний після тогорічних загальних виборів, уся згря зібралась у салоні ще о восьмій годині. Наші дами – пані Бушар, пані Шарбонель, пані Корьор – сиділи біля відчиненого вікна і вдихали одинокі повіви вітру, що долинали із невеличкою садка. Вони утворили коло, у центрі якого пан д'Ескорай переказував свої пікантні пласанські пригоди, які трапилися з ним дорогою до Монако, куди він заїхав на пів дня під приводом полювання на землях свого приятеля. Пані Ругон, вся у чорному, наполовину сховалася за фіранкою і не слухала його. Вона кілька разів тихесенько зводилася і зникала більш як на чверть години. З дамами був ще й пан Шарбонель: він чипів на краєчку крісла, вражений тим, що пристойний молодий чоловік може зізнаватись у таких авантюрах. Клоринда стояла вглибині кімнати і пропускала повз вуха розмову про урожай, що зав'язалася між її чоловіком і Беженом. Вдягнена у світло-бежеву сукню, переобтяжену світло-жовтими стрічками, вона злегка вистукувала віялом по своїй лівій долоні і впритул дивилась на яскраву скляну кулю єдиної лампи, що освітлювала салон. У жовтому світлі, за картярським столиком, полковник і пан Бушар грали в пікет, а Ругон примостився на краю зеленого сукна і розкладав пасьянс, безкінечно перевертаючи карти з поважним та методичним виразом. У четвер і в неділю це була його улюблена розвага – заняття, яке він дарував своїм пальцям і своїм думкам.

- Ну як, складається? – наблизившись, з усмішкою запитала Клоринда.
- Але воно завжди складається, - спокійно відповів він.

Вона стояла навпроти нього по інший бік столу, доки він розкладав колоду на вісім купок.

Коли він витяг усі карти, по парі, вона продовжувала:

- Ви праві, Вам вдасться... Про що Ви замислилися?

Але він повільно звів очі, буцімто здивований її запитанням.

- Про завтрашню погоду, - нарешті відповів він.

І знов узявся розкладати карти. Делестан і Бежен припинили балачку. У салоні видзвонював тільки кришталевий сміх вродливої пані Бушар. Клоринда підійшла до вікна, мить постояла коло нього, дивлячись, як насувається ніч. А тоді, не озираючись, запитала:

- Чи є новини від нашого бідолашного Кана?

- Я отримав листа, - відповів Ругон. – Я чекаю на нього сьогодні увечері.

Вони заговорили про лихі пригоди Кана. Він мав необачність під час останнього засідання досить жваво розкритикувати поданий урядом законопроект: той законопроект створював у сусідньому департаменті небезпечну конкуренцію і загрожував зруйнувати домни у Брезьюрі. Він був переконаний, що не переступив межі необхідної самооборони, аж тут, повернувшись у рідні краї, де ретельно готувався до виборів, дізнався з вуст самого префекта, що вже не є офіційним кандидатом: він більше не подобається, і міністр нещодавно обрав замість нього адвоката із сусіднього містечка – небачено посередню людину. Це був удар обухом.

Ругон наводив подробиці, аж тут зайшов Кан у супроводі Дю Пуаза. Обидвоє приїхали семигодинним потягом і встигли тільки повечеряти.

- Ну як, що Ви про це думаєте? – запитав Кан посеред салону, коли його обступили усі інші. – Ось я тепер і революціонер!

Дю Пуаза з виснаженим виглядом кинувся у крісло.

- Гарна кампанія! – волав він. – Яка бридота! Це щоб віднадити усіх чесних людей!

Але Кан мусив розповісти всю історію з подробицями. Коли він приїхав туди, то, як сказав, ще під час найперших візитів відчув зніченість поміж своїми найліпшими друзями. Що ж до префекта, пана де Лангледа, то це чоловік з розбещеним норовом, і він звинуватив його у найтісніших стосунках з дружиною того адвоката – нового депутата. Утім, той Ланглед повідомив йому про його немилість в дуже люб'язний спосіб – викурюючи сигару за десертом, під час обіду, влаштованого у префектурі. І він переказав розмову від початку до кінця. Найгірше те, що вже було надруковано його афіші та бюлетені. В першу мить він настільки задихався від люті, що однак хотів висуватись.

- Ах! Якби Ви нам не написали, - сказав Дю Пуаза, обернувшись до Ругона, - то ми дали б уряду добрячий урок!

Ругон знизав плечима. Він відповів недбало, тасуючи карти:

- Ви пролетіли б і були б назавжди скомпрометовані. Що б Ви виграли?
- Я вже й не знаю, з чого Ви збудовані! – скрикнув Дю Пуаза, раптово скочивши на ноги і шалено розмахуючи руками. – Але заявляю, що той Марсі починає допікати мені по саме нікуди. Це ж у Вас він хотів влучити, б'ючи нашого друга Кана... Ви читали циркуляри, які

нашкрядала та персону? А! Ну й гарні у нас будуть вибори! Він їх зробить, стріляючи своїми фразами... Та не усміхайтесь! Якби Ви були у міністерстві внутрішніх справ, то вели б справу на широку ногу, але не так.

Ругон продовжував усміхатись, дивлячись на нього, тож він додав з більшим шалом:

- Ми були там і все бачили... Там є бідолашний хлопчина, мій давній приятель, він наважився висунутись кандидатом від республіканців. Ви й не уявляєте, як його кинули. Префект, мери, жандарми – уся кліка напалася на нього: його афіші дерли, його бюлетені викидали у вигрібні ями, а кількох бідолашних чортяк, які узялися роздавати його брошурки, заарештували. Навіть його тітонька, як-не-як, шляхетна жіночка, благала його не ступати до неї ногою, бо він її, бачте, компрометує. А що було в газетах! Його там називали розбійником. Добрі жіночки тепер хрестяться, коли він проходить селищем.

Він гучно зітхнув і продовжував, знову впавши у крісло:

- Байдуже, хоч Марсі й отримав більшість в усіх департаментах, однак Париж призначив п'ятьох депутатів від опозиції... Це вже пробудження. Нехай імператор залишає владу в руках цього довготелесого красунчика-міністра і своїх ліжкових префектів, котрі, щоб любенько спати з жіночками, відсилають їхніх чоловіків до парламенту, але за п'ять років Імперія похитнеться, і їй загрожуватиме руїна... Але я втішений виборами в Парижі. Я вважаю, що за нас помстилися.
- Тож якби Ви були префектом?... – миролюбиво, як і досі, запитав Ругон з такою тонкою іронією, що від неї заледве скривилися кутики його товстих губ.

Дю Пуаза виставив свої криві білі зуби. Його хирляві кулачки, мов у хворобливої дитини, стисли підлокітники крісла, буцімто він хотів їх відламати.

- О! – пробурмотів він. – Якби я був префектом...

Але не договорив і відкинувся на спинку, кажучи:

- Ні, зрештою, від цього нудить! Я, до речі, завжди був республіканцем!

Тим часом дами коло вікна замовкли і повернули обличчя досередини салону, щоб послухати. Пан д'Ескорай тримав у руці широке віяло, нічого

не говорив, лиш обмахував вродливу пані Бушар, котра геть обм'якла, а скроні їй зволожилися від гарячих подихів із саду. Полковник і пан Бушар розпочали нову партію, але час від часу зупиняли гру, схвалюючи або не схвалюючи хитанням голови те, що казали. Довкола Ругона утворилося широке коло крісел: уважна Клоринда сперлась підборіддям на долоню і не наважувалась поворухнутись, Делестан усміхався своїй дружині, і голова його була вочевидь зайнята ніжним спомином, Бежен обхопив руками коліна і по черзі ошелешено дивився на наших добродіїв і дам. Від раптової появи Дю Пуаза і Кана у великому спокійному салоні повіяло справжньою бурею: здавалося, вони принесли разом із собою, у бганках свого одягу, дух опозиції.

- Зрештою, я послухався Вашої поради і самоусунувся, - продовжував Кан. – Мене попередили, що зі мною вони поведуться ще жорстокіше, ніж з кандидатом-республіканцем. А я ж з такою відданістю служив Імперії! Зізнайтесь, що така невдячність здатна згасити запал у найсильніших душах.

Він гірко скаржився на цілу купу прикрощів. Він хотів було заснувати газету, щоб підтримати свій проєкт залізниці від Ньйора до Анжера, згодом це видання мало стати в його руках дуже потужною фінансовою зброєю, але йому тільки-но відмовили у дозволі: пан де Марсі уявив, що за цим ховається Ругон і що йдеться про бойовий листок, призначений рознести на друзки його міністерський портфель.

- До дідька! – скрикнув Дю Пуаза. – Вони бояться, що нарешті хтось напише правду. О! Я дав би вам гарненькі статті!.. Це ганьба, мати таку пресу, як наша: зв'язану від голови до ніг, під загрозою знищення через перше-ліпше слово. Одного з моїх друзів, котрий публікує роман, викликали до міністерства, і там керівник відділу просив його змінити колір жилета у головного героя, бо цей колір не сподобався міністру. Я нічогісінько не вигadaв.

Він наводив інші факти, переповів жахливі легенди, що ширяться в народі: про самогубство молоденької акторки і одного з родичів імператора, про вигадану дуель в коридорі палацу Тюїльрі між двома генералами – буцімто один убив іншого через історію з крадіжкою. Хіба ж подібні казки зустрічали б з довірою, якби преса могла вільно висловлюватися? І він повторював як підсумок:

- Безперечно, я – республіканець.
- Ви справді щасливий, - пробурмотів Кан. – От я не знаю, ким я є.

Ругон зігнув свої широкі плечі і розпочав дуже складний пасьянс. Потрібно було тричі розкласти карти на сім купок, по п'ять, а тоді – по три, і зробити

так, щоб після того, як відпадуть усі карти, вісім хрестів опинилися разом. Здавалось, він зосередився настільки, що нічого не чує, хоча від певних слів його вуха достоту бриніли.

- Парламентський режим пропонував вагомі гарантії, - сказав полковник. – Ах! Якби ж то повернулися справжні монархи!

Полковник Жоблен в опозиційну добу свого життя був орлеаністом. Він охоче розповідав про битву в алжирській ущелині Музая, де він стріляв поруч з герцогом Омалем, на той час капітаном четвертого піхотного полку.

- Ми були щасливі за Луї-Філіппа, - продовжував він, побачивши, якою тишею зустріли його розповідь. – Хіба ж ви сумніваєтесь, що якби ми мали відповідальний кабінет міністрів, наш друг не став би за пів року головою уряду? Поміж нами невдовзі був би ще один великий оратор.

Але пан Бушар виявив ознаки неспокою. Він казав, що є легітимістом: його дід був колись наблизений до королівського двору. Тож щовечора поміж ним і його кузенем вибухали жахливі суперечки про політику.

- Та годі! – пробурмотів він. – Ваша липнева монархія ніколи не перебирала засобами. Є тільки один принцип, і ви його добре знаєте.

І тоді вони запекло напалися один на одного. Вони помахом долоні змітали Імперію, і кожен влаштовував уряд на власний вибір. Хіба ж орлеанська династія торгувалася колись через орден для старого солдата? Хіба законні королі базарювали правами та привілеями, як то робиться щодня по всіх міністерствах? Коли ж вони дійшли до того, що почали приховано називати себе йолопами, полковник заволав, розлючено хапаючись за карти:

- Та дайте мені чистий спокій! Чуєте, Бушаре?!.. У мене чотирнадцять на десятку і валет у четвертих. Гаразд?

Делестан, якого суперечка витягла із замріяності, визнав за свій обов'язок захистити Імперію. Господи! Не те, щоб Імперія його цілковито задовольняла. Він хотів би куди людяніший уряд. Він намагався пояснити свої стремління – дуже складну соціалістичну концепцію з винищенням пауперизму, з об'єднанням усіх трудівників – щось на кшталт його взірцевої ферми, але значно більше. Дю Пуаза зазвичай казав, що він занадто довго жив поміж скотиною. Клоринда дивилася на свого чоловіка, злегка скрививши губи, доки він говорив, хитаючи своєї прекрасною головою офіційної особи.

- Так. Я - бонапартист, - кілька разів повторив він. – Якщо хочете, то я - ліберальний бонапартист.
- А Ви, Бежене? – враз перепитав Кан.
- Але і я також, - відповів Бежен, ледь ворочаючи язиком від тривалого мовчання. – Тобто, звісно, є певні нюанси... Зрештою, я – бонапартист.

Дю Пуаза дзвінко засміявся.

- До дідька! – гукнув він.

На нього натисли, щоб він пояснив, тож він ущипливо продовжив:

- Ну й гарні ж ви усі! Вас не кинули! Делестан досі у Державній раді. Бежена тільки-тільки переобрали.
- Це відбулося цілком природно, - увірвав той. – Це префект...
- О! Ви тут ні до чого. Я Вас не звинувачую. Ми знаємо, як усе відбувається... Комбело також переобрали, Ля Рукета теж... Імперія прекрасна!

Пан д'Ескорай, не полишаючи обвіювати вродливу пані Бушар, захотів втрутитися. Він захищав Імперію з іншої точки зору: він став на її бік, тому що, на його думку, імператор має виконати свою місію, а порятунок Франції – понад усе.

- Ви зберегли свою посаду в суді, еге ж? – продовжував Дю Пуаза, підвищуючи голос. – Гаразд, Ваші переконання відомі... До біса! Схоже, те, що я кажу, вас усіх скандалізує. Утім, це так просто... Мені й Кану більше не платять за те, щоб ми залишалися сліпими – от і все!

Усі обурилися. Це нестерпно – так дивитись на політику. У політиці є й дещо інше, аніж особисті інтереси. Навіть полковник і пан Бушар, хоч і не були бонапартистами, визнали, що можуть існувати добросовісні бонапартисти. Вони з подвоєним жаром заговорили про власні переконання, буцімто ці зізнання хотіли вирвати із них грубою силою. Що ж до Делестана, то він був прикро вражений: він повторював, що його не зрозуміли, і вказував, через які важливі чинники віддаляється від сліпих прибічників Імперії, і це затигло його у нові пояснення стосовно демократичного розвитку, до якого він вбачав схильність в імператорському уряді. Бежен також, до речі, як і д'Ескорай, взагалі не погоджувалися бути бонапартистами. Вони наводили безкінечні відмінності, кожен відгороджувався у своїх особливих переконаннях, які важко було визначити, тож за десять хвилин усе товариство перейшло до опозиції. Голоси гучнішали, розпочиналися окремішні дискусії, слова «легітимісти», «орлеаністи», «республіканці» літали поміж

повторюваними безліч разів Символами віри. Стривожена пані Ругон на мить вигулькнула на порозі салону, а тоді знову тихесенько зникла.

Тим часом Ругон завершив таки пасьянс із хрестами. Клоринда пережилилася і запитала у нього, незважаючи на галас:

- Склалося?

- Безперечно, - відповів він зі спокійним усміхом.

Він буцімто тільки-но помітив виляски голосів і замахав рукою, повторюючи:

- Скільки ж від вас шуму!

Вони замовкли, гадаючи, що він говоритиме. Запала цілковита тиша. Усі, трохи стомившись, чекали. Ругон порухом великого пальця розклав на столі віяло з тринадцяти карт. Він перерахував і мовив зосереджено:

- Три дами – до сварки... Новина увечері. Брюнетка, якої треба стерегтись...

Але Дю Пуаза нетерпляче увірвав його:

- А Ви, Ругоне, що Ви думаєте?

Великий муж відкинувся у кріслі, простягся і приглушив долонею легкий позіх. Він задер підборіддя, нібито йому боліла шия.

- О! Я, - пробурмотів він, звівши очі до стелі. – Я авторитарний, ви це знаєте. Це отримуєш від народження. Це не переконання – це потреба... Які ж ви дурні, що сперечаєтесь. У Франції варто зійтись у вітальні п'ятьом добродіям, як одразу ж утвориться п'ять урядів. Проте, це не заважає нікому служити визнаному уряду. Еге ж? Це тільки щоб побалакати.

Він опустил підборіддя і обвів усіх поглядом по колу.

- Марсі дуже добре провів вибори. Даремно ви засуджуєте його циркуляри. Особливо останній був добрячим жартом. Що ж до преси, то вона вже і так занадто вільна. До чого ми докотимося, якщо перший стрічний зможе писати те, що захоче? Я, до речі, як і Марсі, відмовив би Кану у дозволі на відкриття газети. Ніколи не буде користі у тому, щоб давати зброю своїм супротивникам... Бачите, імперії, які розчулюються, - це втрачені імперії. Франція просить залізної руки. Якщо її трішки придушити, то їй від цього не погіршає.

Делестан спробував було запротестувати. Він розпочав фразу:

- Проте, є певна кількість необхідних свобод...

Але Клоринда змусила його умовкнути. Перебільшено гойдаючи головою, вона схвалювала усе, що казав Ругон. Вона перехилилася, щоб він її ліпше бачив, переконана і покїрна перед ним. Тож саме до неї він звернувся поглядом, вигукнувши:

- Ах, так! Необхідні свободи! Я чекав, коли вони з'являться!.. Послухайте, якби імператор зі мною консультувався, то ніколи не надав би жодної.

Делестан було розворушився, і жінка змусила його заспокоїтись, грізно насупивши свої гарні брови.

- Ніколи! – з натиском повторив Ругон.

Він звівся з крісла з таким величним виглядом, що ніхто не зронив і слова. Але він знову впав, тіло його обм'якло, ніби розслабилось, і він пробурмотів:

- Ну ось, ви й мене змусили розкритися... Тепер я – добрий буржуа. Мені не треба встрягати до усього цього, і я цим тішуся. Нехай Бог подбає про те, щоб імператор мене більше не потребував!

Саме в цю мить двері салону відчинялися. Він приклав палець до вуст і зовсім тихо прошепотів:

- Цить!

Це заходив Ля Рукет. Ругон підозрював, що молодого депутата відправила сюди його сестра, пані де Лоренц, аби шпигувати за тим, що говорять у його домі. Пан де Марсі, хоча заледве пів року як одружився, нещодавно відновив стосунки з цією дамою, яку майже два роки тримав за коханку. Тож тільки-но прийшов Ля Рукет, як розмови про політику негайно припинилися. Салон знову набрав тактовного вигляду. Ругон сам пішов по широкий абажур і вдягнув його на лампу. І у вузькому колі жовтого світла було вже видно тільки сухі руки полковника і пана Бушара, які розмірено кидали карти. Біля вікна пані Шарбонель у півголоса переповідала свої клопоти пані Корьор, а пан Шарбонель підкреслював кожну подробицю тяжким зітханням. Вже незабаром два роки, як вони приїхали до Парижа, а їхньому клятому процесу кінця-краю не видно. Скажімо, напередодні вони мусили змиритись і купити собі по пів дюжини сорочок після того, як дізналися, що слухання справи вкотре відкладено. Трохи далі, за фіранкою, пані Бушар, здавалось, закуняла, приспана спекою. Пан д'Ескорай пішов по неї. На них ніхто не дивився, тож він зі спокійною відважністю притулився довгим безшумним поцілунком до її напівстулених вуст. Вона широко розплющила очі, але не поворушилася, така поважна.

- Господи, ні! – казав Ля Рукет якраз в ту мить. – Я не ходив до «Вар'єте». Я бачив генеральну репетицію п'єси. О! Божевільний успіх! Така весела музика! Увесь Париж прибіжить туди... Я мав завершити роботу. Я дещо готую.

Він потиснув руки нашим панам і галантно поцілував долоню Клоринди – понад рукавичкою. Він стояв, спершись на спинку крісла, і усміхався, одягнений із бездоганною коректністю. Втім, у манері, з якою було заціпнено його сурдут, визирала претензія на високу поважність.

- До речі, - продовжував він, звертаючись до господаря дому, - я маю повернути Вашу увагу до одного документу, для Вашої великої праці – дослідження англійської конституції. Слово честі, дуже курйозний документ, оприлюднений у віденському часописі... Ваша робота просувається?

- О! Потроху, - відповів Ругон. – Я саме на розділі, з яким маю багато мороки.

Зазвичай він квапився якнайшвидше розбалакати молодого депутата. Через нього він дізнавався усе, що відбувалось у Тюільрі. Перекоаний того вечора, що Ля Рукета підіслали, аби довідатись його думку про тріумф офіційних кандидатів, Ругонові вдалося, не зронивши жодної фрази, вартої того, щоб її повторили, витягнути з нього купу відомостей. Він почав з привітань з нагоди його перевиборів. Потім він з попереднім добродушним виразом підтримував розмову звичайним хитанням головою. Ля Рукет, зачарований тим, що йому дали виступити, більше не вгавав. Імператорський двір сповнений радості. Імператор дізнався про результати виборів, і подекували, що отримавши депешу, він мусив сісти, бо йому ноги підгинались від хвилювання. Однак, понад цією перемогою панувала глибока тривога: Париж проголосував як чудовисько, що втілює невдячність.

- Ото ще! На Париж вдягнуть оброть, - пробурмотів Ругон, погамовуючи новий позіх, буцімто нудився від того, що не знаходить нічого цікавого у потоці слів Ля Рукета.

Пробило десяту годину. Пані Ругон випхала круглий столик на середину кімнати і подала чай. У цей час по кутках зібралися відокремлені гуртки. Кан стояв з чашкою в руці перед Делестаном, котрий ніколи не пив чаю, бо через це ставав збудженим, і розводився про нові подробиці своєї подорожі до Вандеї: його велика справа з концесією залізниці від Ньйора до Анжера ніяк не могла зрушити з місця. Той злодюга-префект Ланглад наважився скористатися з його проекту у політичних маневрах на користь нового офіційного кандидата. Тепер Ля Рукет влаштувався позаду дам і дихав їм в

потилиці такими слівцями, від яких вони усміхалися. За муром із крісел пані Корьор жваво балакала з Дю Пуаза: вона запитувала у нього новини про свого брата Мартіно, нотаріуса з Кулонж. Дю Пуаза повідомив, що на хвилику побачив його біля церкви: і досі такий самий - з холодним лицем, з поважним виглядом. Вона узялась було за свої звичні нарікання, але він грубо порадив їй ніколи більше не ступати туди ногою, бо Мартіно запрягся, що викине її за поріг. Пані Корьор, задихаючись, допивала чай.

- Ну ж бо, мої дітки, треба йти спатоньки, - по-батьківськи сказав Ругон.

Була десята двадцять п'ять, тож він дав ще п'ять хвилин. Люди розходилися. Він провів Кана і Бежена, котрим пані Ругон завжди доручала переказати її вітання їхнім дружинам, хоча й бачила цих добродійок не більш як двічі на рік. Він лагідно підштовхнув до дверей Шарбонелів, котрі завжди мали клопіт з тим, щоб піти геть. Коли вродлива пані Бушар виходила поміж д'Ескораєм і Ля Рукетом, він озирнувся до картярського столика і гукнув:

- Агов, пане Бушар! Онде у Вас жінку забрали!

Але керівник відділу, не почувши його, повідомив про свою гру:

- П'ять старших карт у хрестах, га?! Оце так вдало!.. Три королі – теж хороші...

Ругон своїми здоровенними ручищами видер у нього карти.

- Кінець, забирайтесь, - сказав він. – Чи ж не сором Вам, там затягся?!.. Ну ж бо, полковнику, майте розум.

Так бувало щочетверга і щонеділі. Він мусив уривати їх якраз посеред партії, іноді навіть гасив лампу, щоб вони вирішилися кинути гру. Розлючені, вони йшли геть, сварячись.

Делестан і Клоринда залишались останніми. Вона, доки її чоловік шукав повсюди її віяло, тихесенько сказала Ругону:

- Ви не праві, що зовсім занедбали вправи – можете захворіти.

Він байдуже і водночас приречено махнув рукою. Пані Ругон вже складала чашки і ложечки. Коли ж Делестан потис йому долоню, він відверто позіхнув, на увесь рот. А тоді сказав із ввічливості, аби не подумали, що йому сперло дихання через нудоту цієї вечірки:

- А, до біса! Як я солодко спатиму цієї ночі!

Вечори в цьому домі завжди минали так. «В салоні Ругона висить мряка,» - сказав одного разу Дю Пуаза, котрий також вважав, що тепер «тут занадто

пахне богомолкою». Клоринда поводитися як його дочка. Частенько вона приїздила одна після обіду на вулицю Марбьоф у дрібній справі, яку вигадувала для себе. Вона весело казала пані Ругон, що прийшла позалицятись до її чоловіка. А та, усміхаючись блідими вустами, залишала їх наодинці протягом кількох годин. Вони приязно балакали і, здавалося, зовсім забули про минуле. Вони товарицьки потискали долоні у тому ж кабінеті, де минулого року він тупцяв довкола неї, нетямлячись від жадання. Про це вони більше не згадували і розслаблялися разом у спокійній фамільярності. Час від часу він поправляв їй розкуйовджені пасма, що постійно розліталися з її зачіски, або ж допомагав їй відшукати поміж кріслами надмірно довгий шлейф її сукні. Одного дня, коли вони проминали сад, вона з цікавістю штовхнула двері стайні. Вона зайшла досередини, поглянувши на нього з легким усміхом. А він запхав руки до кишень і обмежився тим, що пробурмотів, і собі усміхаючись:

- Га? Якими ж ми іноді буваємо дурними!

Окрім того, він щоразу давав їй чудові поради. Він гаряче став на захист Делестана, котрий, загалом, був їй хорошим чоловіком. А вона чемно повідомляла, що поважає його. Як її послухати, він ще не мав жодного приводу поскаржитися на неї. Вона казала, що зовсім не є кокеткою, і це була правда. У найменшому її слові звучала глибока байдужість, майже зневага до чоловіків. Коли заходила мова про якусь жінку, чиїх коханців стомилися рахувати, вона широко розплющувала очі – здивовані очі – і запитувала: «То вона має від цього втіху?!» Вона забувала протягом тижнів про свою красу і пригадувала про неї тільки за потреби. І тоді вона користалася нею, мов грізною зброєю. Тож коли Ругон з особливою наполегливістю повертався до цієї теми і радив їй залишатися вірною Делестану, вона, врешті-решт, обурювалася і вигукнула:

- Та дайте мені спокій! Я і так про це не забуваю... Ви усе ж починаєте мене ображати!

Одного дня вона відповіла йому на відруб:

- І що, якби це і сталося, то що б Вам від того було?... Ви ж від того нічогосінько не втратите!

Він почервонів і на деякий час припинив говорити з нею про її обов'язки, про вищий світ, про пристойності. Цей непереможний щем ревності – це й усе, що залишилось у його плоті від давнішньої пристрасті. Він дійшов до того, що встановив за нею стеження у салонах, до яких вона вчашала. Якби він помітив найменшу інтригу, то, мабуть, попередив би її чоловіка. До речі, коли він перестрівався з ним віч-на-віч, застерігав його, розповідаючи йому про надзвичайну вроду його жінки. Але Делестан сміявся із

самовпевненим і самовдоволеним виглядом, тож у їхньому подружжі ніхто інший, як Ругон, мав усі клопоти зрадженого чоловіка.

Інші його поради, дуже практичні, засвідчували щиру приязнь до Клоринди. Саме він лагідно підвів її до того, щоб вона відправила свою матір до Італії. Графиня Бальбі, відтак одинока у невеличкому особняку на Єлисейських Полях, вела у ньому дивне у своїй недбалості життя, про яке ходили пересуди. Ругон узявся владнати з нею делікатне питання довічної ренти. Особняк продали, і минуле молодій жінці ніби стерли. Потім він заходився лікувати її від ексцентричності, але тут нашттовхнувся на абсолютну наївність і на впертість обмеженої жінки. Клоринда – одружена, багата – жила у неймовірному марнуванні грошей, але з раптовими нападами ганебної захланності. Вона залишила свою малу покоївку – ту зачучверену чорнявку Антонію, яка з ранку до вечора смоктала апельсини. І вони вдвох укупі нестерпно загидали апартаменти мадам – добрячий шмат просторого будинку на вулиці Колізея. Коли Ругон прийшов її відвідати, то побачив на кріслах брудні тарілки, калюжі сиропу на підлозі та по стінах. Він здогадувався, що під меблями накопичилося чимало брудних лахів, які позапахували туди, коли хтось втрапляв із візитом. Посеред засмальцьованих шпалер і посірілих від пилу дерев'яних оздоблень вона продовжувала викидати невірогідні капризи. Частенько вона приймала його напівгола, загорнувшись у ковдру, і, лежачи на каналі, скаржилася на невідомі хворості: то про собаку, яка їй гризе ноги, то про шпильку, яку вона проковтнула через недбалість і яка має вийти вістрям крізь ліве стегно. Іншим разом вона зачиняла віконниці о третій годині, запалювала усі свічки і танцювала разом з покоївкою, одна навпроти одної, так голосно регочучи, що коли він зайшов, покоївка ще не менш як п'ять хвилин відсапувалася, спершись на одвірок, доки не набралася сили піти. Одного дня вона не схотіла показуватися, зшила завіси над своїм ліжком від гори до низу і сиділа на подушках у цій полотняній клітці, спокійненько балакаючи понад годину, буцімто вони влаштувалися обабіч каміну. І подібні речі здавалися їй цілком природними. Коли він сварив її, вона дивувалася і казала, що не коїть зла. Даремно він проповідував їй благопристойність, обіцявся протягом місяця зробити її найспокусливішою жінкою Парижа, вона обурювалася на це і повторювала:

- Я така, я так живу... Що до того іншим?

Іноді вона починала усміхатися:

- Агов! Однак мене кохають! – бурмотіла вона.

Справді, Делестан обожнював її. Вона залишалася його коханкою, тим всемогутнішою, що зовсім не здавалася його дружиною. Він заплющував очі на її капризи, жахливо боячись, щоб вона не відправила його геть, як

одного дня погрожувала йому. Можливо, на споді своєї покірності він примарно відчував її вищість, усвідомлюючи, що вона достатньо сильна, аби зробити з ним усе, чого забажає. У присутності сторонніх він ставився до неї як до дитини, говорив про неї з люб'язною ніжністю поважного чоловіка. А в інтимному житті цей високий красень з класичним обличчям плакав цілу ніч, якщо дружина не хотіла відчиняти йому двері своєї спальні. Він тільки ховав ключі від апартаментів на другому поверсі, щоб врятувати великий салон від масних плям.

Утім, Ругон добився від Клоринди, щоб вона одягалась більш-менш як усі. Вона, до речі, була дуже проникливою – з тією проникливістю божевільних ясновидців, котрі поводяться як розумні особи в присутності сторонніх. Він зустрічав її у деяких домах, де вона виглядала стриманою, дозволяла своєму чоловіку виступати наперед, і була цілком пристойною поміж захвату, спричиненого її непересічною вродою. У неї вдома він частенько знаходив пана де Плугерна, і вона жартувала, сидячи поміж ними, під зливою їхніх нотацій, а тим часом старий сенатор, ближчий до неї, поплескував її по щоці, чим неабияк допікав Ругону, котрий ніколи не наважився б висловити свої почуття з цього приводу. Він був зухвалішим щодо Луїджі Поццо, секретаря шеваляє Русконі. Він кілька разів помічав, як той виходив від неї у незвичний час. Коли він дав зрозуміти молодій жінці, наскільки це може її скомпрометувати, вона звела на нього притаманний їй прекрасний погляд, сповнений подиву, і вибухнула сміхом. Та начхати їй на те, що про неї подумують! В Італії жінки приймають чоловіків, котрі їм подобаються, і ніхто і гадки не має про бридоту. Зрештою, Луїджі не брався до розрахунку – це був кузен: він приносив їй міланські коржики, які купував у пасажі Кольбер.

Але Клоринда продовжувала глибоко перейматись політикою. Вона, відколи одружилася з Делестаном, застосовувала увесь свій розум на підозрілі й заплутані справи, про важливість яких ніхто нічого не знав достеменно. Так вона втамовувала свою потребу в інтригах, яку дуже довго задовольняла у кампаніях зваблення супроти чоловіків з великим майбутнім. Здавалось, що розставляючи до двадцяти двох років пастки, звичайні для дівчини на відданні, вона готувалася до якогось більшого завдання. Тепер вона підтримувала дуже жваве листування зі своєї матір'ю, котра облаштувалася у Турині. Майже щодня вона вчашала до італійської легації, де шеваляє Русконі відводив її в куточок і швидко й тихо балакав з нею. А ще були незрозумілі мандри в усі кінці Парижа, покvapливо зроблені візити до високих посадовців, рандеву, призначені у загублених кварталах. Усі венеційські вигнанці – усі ці Брамбілья, Стадеріно, Віскарді – потайки бачилися з нею і передавали їй вкриті нотатками клаптики паперу. Вона купила червону шкіряну течку, ще й гідний міністра монументальний портфель зі сталевими замками, у якому тягала безліч

документів. Сідаючи до екіпажа, вона тримала його на колінах, наче муфту. Куди б вона не заходила, всюди звичним жестом забирала його під пахвою. Навіть у ранкові години її перестрівали пішки, притискаючи того портфеля до грудей обома руками, аж долоні їй терпли. Невдовзі портфель потерся і лускав на швах. Тоді вона обкрутила його мотузками. У своїх викличних сукнях з довгим шлейфом, завжди навантажена цією безформною шкіряною торбою, що тріщала від стосів паперу, вона нагадувала задрипаного адвоката, який бігає у найдрібніших справах, щоб заробити п'ять франків.

Ругон безліч разів намагався дізнатись про великі справи Клоринди. Одного дня, zostавшись наодинці зі славнозвісним портфелем, він без жодних докорів сумління витяг листи, ріжки яких стирчали з дірок. Але те, що він дізнався у той чи інший спосіб, здалось йому настільки неузгодженим, настільки повним прогалин, що він усміхався політичним претензіям молодой жінки. Якось після обіду вона йому цілком спокійно пояснила увесь свій розлогий проект: вона якраз працювала над альянсом між Італією і Францією з огляду на близьку кампанію проти Австрії. Ругон був на мить глибоко вражений, а тоді знизав плечима перед божевільною мішаниною її плану. На його думку, вона попросту відшукала собі оригінальність найвищого гатунку. Він намагався не змінювати своєї опінії про цю жінку. Клоринда, до речі, охоче погоджувалася на роль його послідовниці. Вона ставала дуже смиренною, дуже покірливою, коли приходила відвідати його на вулиці Марбьоф, розпитувала і слухала його із запалом неофіта, який прагне просвітитись. А він частенько забував, з ким говорить, і викладав свою систему урядування, розпочинав найвідвертіші зізнання. Поступово такі розмови стали звичкою: він узяв її за довірену особу, полегшував з нею душу після мовчанки, якої дотримувався з найліпшими друзями, ставився до неї як до тактовної учениці, чиє шанобливе захоплення його зачаровувало.

Протягом серпня і вересня візити Клоринди стали частішими. Тепер вона приходила, бувало, три або й чотири рази на тиждень. Ніколи не вона не виявляла такої апостольської любові. Вона дуже лестила Ругону, завмирала у захваті перед його геніальністю, жалкувала про великі справи, які він звершив би, якби не самоусунувся. Одного дня, у мить прозріння, він запитав у неї, сміючись:

- То Ви справді потребуєте мене?

- Так, - зухвало відповіла вона.

Але вона знову квапливо набрала вигляду зачудованого екстазу. Політика розважає її більше, ніж романи, казала вона. Коли він відвертався, вона широко розплющувала очі, в яких на мить спалахувало полум'я – напевно,

давнішня думка про образу, що і досі залишалась живою. Частенько вона забувала свої руки в його руках, боцімто і досі почувалася занадто слабкою. Її долоні здригались, і, здавалося, вона чекає, доки він вкраде у неї достатньо сили, щоб задушити її.

Але що найдужче непокоїло Клоринду, так це дедалі більші лінощі Ругона. Вона бачила, як він достоту засинає посеред нудьги. Спершу вона чудово розрізняла те, що в його поведінці могло бути награним. Але тепер, попри усю проникливість, вона почала вважати, що він справді зневірився. Його рухи поважчали, і у деякі дні він виглядав настільки байдужим, настільки перебільшено добродушним, що налякана молода жінка запитувала себе, чи, бува, він, як загнаний політик, кінець кінцем не погодиться спокійненько на свою відставку до Сенату.

Наприкінці вересня Ругон здавався глибоко занепокоєним. Під час однієї з їхніх звичних балачок він зізнався їй, що плекає великий проект. Він нудьгує у Парижі і потребує свіжого повітря. Не зупиняючись, він усе говорив: це був розлогий план нового життя, добровільне вигнання у Ланди, викорчовування багатьох квадратних верст лісу і заснування нового міста посеред підкореної місцини. Дуже бліда Клоринда слухала його.

- Але ж Ваше становище тут, Ваші надії! – вигукнула вона.

Він зневажливо махнув рукою і пробурмотів:

- А! Усе це марення сивої кобили!.. Бачите, я вочевидь не створений для політики.

І він повернувся до виплеканої мрії бути великим землевласником, з отарами худоби, над якими пануватиме. Але у Ландах його амбіції розросталися: він ставав королем-завойовником нових земель, він мав своїх підданих. Далі йшли безкінечні подробиці. Вже протягом двох тижнів, нічого не кажучи, він читав спеціальні дослідження. Він висушував болота, боровся потужними машинами проти кам'янистого ґрунту, зупиняв рух дюн плантаціями сосни, дарував Франції дивовижно родючу місцину. Уся його приспана активність, уся його сила зледацілого велетня пробуджувалися у цьому творінні: його стиснені кулаки, здавалося, вже трощать непокірне каміння, його руки єдиним зусиллям перевертали ґрунт, його плечі переносили повністю збудовані будинки, які він встромляв за власним уподобанням уздовж річки, в якій прорізував русло єдиним ударом ноги. Нічого не було легшого за все це. Там він знайде праці, скільки забажає. Безсумнівно, імператор і досі любить його настільки, щоб віддати йому на облаштування цілий департамент. Він

стояв з вогнем на щоках, розростався, раптово випростовуючи своє велике тіло, і вибухав переможним сміхом.

- Га? Оце так ідея! – казав він. – Я залишу своє прізвище для міста, я також засную невеличку імперію!

Клоринда гадала, що це каприз або ж фантазія, народжена від глибокої нудьги, у якій він борсався. Але найближчими днями він знову заговорив із нею про свій проєкт – з іще більшим ентузіазмом. За кожним візитом вона заставляла його загубленим посеред карт, розкладених на столі, на стільцях, на килимі. Якось після обіду вона не змогла його побачити: він мав нараду з двома інженерами. І тут її пройняв справжній страх. Невже він її дійсно кине і поїде будувати місто в якійсь пустелі? Чи, може, це радше якась комбінація, котру він почав втілювати? Вона відмовлялася погодитись з тим, що це правда, і знайшла за належне посіяти тривогу в їхньому товаристві.

Усі були пригнічені. Дю Пуаза обурився: вже понад рік він тиняється тротуарами, а під час останньої подорожі до Вандеї його батько витяг із шухляди пістолет, коли він ризикнув попросити у нього десять тисяч франків, щоб розпочати чудову справу, тож тепер йому знову доводиться подихати з голоду, як у 1848 році. Кан розлютився не менше: його домнам у Брезьюрі невдовзі загрожуватиме банкрутство, і він відчуває, що йому кінець, якщо він не отримає за пів року концесію на свою залізницю. Решта – Бежен, полковник, Бушари, Шарбонелі – також зайшлися голосінням. Це не може так закінчитись. Справді, Ругон втрачає розум. Вони з ним поговорять.

Так минуло два тижні. Клоринда, котру з повагою слухало усе товариство, вирішила, що буде недобре напасти на великого мужа в лоб. Вони чекатимуть нагоду. Якось у неділю ввечері, у середині жовтня, коли у салоні на вулиці Марбьоф зібрались усі друзі, Ругон сказав, усміхаючись:

- Ви й не здогадаєтесь, що я сьогодні отримав!

Він витяг з-поза годинника рожеву картку і показав її.

- Запрошення до Комп'єні, разом з імператорським двором.

В цю мить лакей тихенько відчинив двері. Там стояв чоловік, на якого чекав хазяїн дому. Ругон вибачився і вийшов. Клоринда звелась, прислухаючись. Потім, серед тиші, мовила енергійно:

- Він має поїхати до Комп'єні!

Друзі обачно роззирнулись довкола, але вони дійсно були самі – пані Ругон вже кілька хвилин як зникла. Тож у півголоса, не відриваючи погляду він

дверей, вони могли вільно поговорити. Дами зібрались у коло біля каміну, де палала жаром товста дровиняка. Пан Бушар і полковник поринули у безкінечну партію пікета, решта ж чоловіків перетягли свої крісла в куток, щоб відгородитись там. Глибоко замислена Клоринда стояла посеред кімнати, схиливши голову.

- То він ждав когось? – запитав Дю Пуаза. – Хто це може бути?

Інші знизали плечима, бажаючи сказати, що не знають.

- Мабуть, то для його дурної важливої справи! – продовжував він. – Я вже дійшов до краю. Ось побачите, одного вечора я вискажу йому в очі усе, що думаю.

- Цить! – зупинив його Кан, притуливши пальця до вуст.

Колишній субпрефект підвищив голос настільки, що це почало непокоїти. Усі на мить нашорошилися. А тоді Кан і собі продовжив тихцем:

- Безсумнівно, він узяв на себе зобов'язання щодо нас.

- Скажіть ще, що він узяв на себе борг, - додав полковник, поклавши карти.

- Так-так, борг – влучно сказано, - заявив Бушар. – Ми йому це чітко роз'яснили в останній день у Державній раді.

Інші жваво і схвально захитали головами. Почався загальний лемент. Ругон усіх їх зруйнував. Пан Бушар додав, що якби не його відданість у нещасті, він давно уже став би керівником департаменту. Як послухати полковника, то до нього приходили від графа де Марсі з пропозицією командорського хреста для нього і гарного становища для його сина Огюста, але він відмовився заради дружби з Ругоном. А вродлива пані Бушар казала, що батько і матір пана д'Ескорая вкрай обурені, бачачи, як їхній син залишається звичайним радником, тоді як вони вже пів року очікують, коли його нарешті буде призначено головним радником. Навіть ті, котрі нічого не казали, - Делестан, Бежен, пані Корьор, Шарбонелі – стискали губи і зводили очі до неба з виглядом великомучеників, яким починає бракнути терпіння.

- Зрештою, нас обікрадено, - продовжував Дю Пуаза. – Але він не поїде, в цьому я вам ручаюсь! Хіба ж є здоровий глузд у тому, щоб їхати кудись, битися з камінням, не знати, у якій загубленій дірі, якщо в Парижі є такі поважні інтереси?.. Хочете, я сам з ним поговорю?

Клоринда виринула із замріяності. Помахом руки вона змусила його умовкнути, тоді прочинила двері, аби побачити, чи немає когось за ними, і повторила:

- Чуєте? Треба, щоб він поїхав у Комп'єнь!

Усі обличчя звернулися до неї, але вона знову жестом зупинила запитання.

- Цить! Не тут!

Утім, вона ще сказала, що і її, і її чоловіка також запрошено у Комп'єні, а ще вимовила імена де Марсі та пані де Лоренц, не бажаючи більше нічого пояснювати. Великого мужа підштовхнуть до влади попри його бажання, якщо треба, то і скомпрометують його. Пан Белен-д'Оршер і увесь суддівський корпус потайки підтримують його. Імператор, як зізнався Ля Рукет, зберігає абсолютне мовчання, незважаючи на ненависть свого оточення до Ругона. Варто лишень згадати про нього у його присутності, як він стає поважним, зіниці його затуманюються, а уста ховаються під вусами.

- Йдеться не про нас, - кінець кінцем проголосив Кан. – Якщо нам це вдасться, уся країна муситиме нам подякувати.

Далі розмова продовжувалася вголос – з великими похвальбами господареві дому. В сусідній кімнаті посилювався звук голосів. Дю Пуаза, котрого гризла цікавість, штовхнув двері, буцімто хотів вийти, а зачиняв їх дуже повільно, тож роздивився чоловіка, який залишився віч-на-віч з Ругоном. Це був Жількен – у важкому майже чистому пальті, а в руці у нього був важкий ціпок з мідним вершечком. Він говорив, не стишуючи голосу і з перебільшеною фамільярністю:

- Знаєш, не шли зараз на вулицю Віржіні, у квартал Гренель. Я мав там історії. Я закопався у нетрях кварталу Батіньюль – у пасажі Гутен... Загалом, можеш на мене розраховувати. До зустрічі.

Він потис Ругону долоню. А коли той повернувся до салону, то перепросив, пильно дивлячись на Дю Пуаза.

- Це бравий хлоп'яга, Ви ж його знаєте, чи не так, Дю Пуаза?.. Він визбирує для мене колоністів – для мого Нового Світу, там, у нетрях Ланд... До речі, я вас усіх туди заберу, можете пакувати валізи. Кан буде моїм прем'єр-міністром. Делестан і його жінка матимуть портфелі закордонних справ. Бежен займеться поштою. Я не забув і про дам: пані Бушар триматиме булаву краси, а пані Шарбонель я довірю ключі від наших комор.

Він жартував, а його друзі, почуваячись ні в тих, ні в сих, перепитували себе, чи він, бува, не почув їх крізь якусь шпарину в стіні. Коли він нагородив полковника усіма орденами, той замало не обурився. Клоринда тим часом розглядала запрошення у Комп'єнь, яке узяла на каміні.

- Ви поїдете? – недбало поцікавилася вона.

- Та безперечно, - відповів здивований Ругон. – Я таки розраховую скористатися нагодою, щоб імператор подарував мені мій департамент.

Пробило десятю годину. З'явилася пані Ругон і подала чай.

VII

Тільки-но приїхавши до Комп'єні, приблизно о сьомій вечора, Клоринда балакала з паном де Плугерном біля вікна у галереї Карт. Чекали на імператора та імператрицю, щоб перейти до їдальні. Друга черга запрошених цього сезону приїхала заледве три години тому, не всі ще спустилися, і молода жінка займалася тим, що кількома словами судила кожну особу, котра з'являлася. Декольтовані дами, з квітами у волоссі, лагідно усміхалися від самого порогу, а чоловіки залишалися поважними, у білих краватках і коротких панталонах, з литками, обтягненими шовковими панчолами.

- А! Ось і шевальє, - пробурмотіла Клоринда. – О! Він дуже пристойний! Хрещений! А ось і пан Белен-д'Оршер. Скажіть, хіба ж не здається, що він от-от загавкає? А які ноги, Боже ж ти мій!

Пан де Плугерн реготнув, щасливий від такого лихослів'я. Шевальє Русконі підійшов привітати Клоринду з меланхолійною галантністю красеня-італійця, а тоді обійшов по черзі усіх дам, безперестанно вихиляючись у ритмічних реверансах, котрі справили якнайприємніше враження. За кілька кроків дуже серйозний Делестан розглядав велетенські карти Комп'єнського лісу, що вкривали стіни галереї.

- У якому вагоні ти їхав? – розпитувала Клоринда. – Я шукала тебе, щоб подорожувати разом з тобою. Уяви собі, я натрапила на купу чоловіків...

Але вона зупинилася, придушуючи сміх у долонях.

- Ля Рукета наче зацукрували.

- Так, сніданочок для пансіонерки, - злісно мовив сенатор.

В цю мить коло дверей гучно зашурхотіли шовки, одна стулка відчинилася, і зайшла жінка, одягнена в сукню, настільки переобтяжену розетками, квітами й мереживами, що їй довелось натиснути на спідницю обома руками, аби зайти до кімнати. Це була пані де Комбело, зовиця Клоринди. Та обдивилася її і пробурмотіла:

- Хіба ж так можна!?

Пан де Плугерн поглянув тоді на неї, одягнену в дуже просту сукню з прозорого мусліну-тарлатану на погано розкроєному чохлі з рожевого фаю, а вона продовжувала цілковито недбалим тоном:

- О! Щодо мого туалету! Хрещений, ти з знаєш! Мене треба сприймати такою, якою я є.

Делестан тим часом вирішився полишити карти, підійшов до своєї сестри і підвів її до своєї дружини. Вони обидві аж ніяк не любили одна одну. Жінки привіталися кисло-солодкими компліментами. Пані де Комбело відійшла, волочачи атласний хвіст, подібний до клумби, посеред німих чоловіків, які тактовно відступали на пару кроків, щоб пропустити повноводний потік її мережаних воланів. Тільки-но Клоринда залишилася сам-на-сам із де Плугерном, як одразу ж узялася жартувати, натякаючи на велику пристрасть, котру та дама засвідчувала імператору. Сенатор натомість розповів про героїчний спротив монарха, на що Клоринда зауважила:

- Нема у тому великої заслуги – вона така худюща! Я чула, як чоловіки називали її гарною, але не розумію, чому. У неї зовсім непримітне личко.

Балакаючи, вона продовжувала стурбовано стежити за дверима.

- А! Цього разу нарешті має бути Ругон! – мовила вона.

Але одразу ж заперечила, зі спалахом вогню в очах:

- Дивіться! Ні, це де Марсі.

Міністр, дуже коректний у чорному фракку й коротких панталонах, з усмішкою підійшов до пані де Комбело і, вітаючи її компліментами, блукав затьмареним поглядом поміж гостей, буцімто нікого не упізнавав. Коли ж до нього вітались, він зі щирою люб'язністю кивав головою. До нього наблизилися кілька чоловіків. невдовзі він опинився у центрі гуртка. Його бліде лице, витончене і злісне, височіло над плечима, що скупчилися отарою довкола нього.

- До речі, - продовжила Клоринда, заштовхуючи де Плугерна до віконної ніші, - я розраховувала на тебе, щоб ти розповів мені усі подробиці... Що ти знаєш про славнозвісні листи пані де Лоренц?

- Та лише те, що знають усі, - відповів він.

Він говорив про три листи, написані, як подекували, графом де Марсі до пані де Лоренц майже п'ять років тому – до одруження імператора. Ця дама нещодавно втратила свого чоловіка, генерала іспанського походження, і якраз опинилась у Мадриді, де мусила владнати справи з

певним інтересом. Це була найкраща пора їхніх стосунків. Граф, щоб потішити її, а також поступаючись своїй оперетковій вдачі, надіслав їй вкрай пікантні подробиці щодо певних монарших осіб, відомих йому завдяки тісному співмешканню. Розповідали, що відтоді пані де Лоренц, неймовірно ревнива красуня, зберігає ці листи і тримає їх, мов оголений меч, над головою де Марсі, аби в будь-яку мить помститися йому.

- Вона дала себе переконати, коли він мав одружитися з волоською принцесою, - наприкінці повідомив сенатор. – Але погодившись на медовий місяць, вона дала йому знати, що як раптом він не повернеться їй до ніг, то одного прекрасного ранку вона покладе ці три страшні листи на стіл імператора. Тож він знову на орчику... Він засипає її ласкою, щоб змусити віддати йому те кляте листування.

Клоринда довго сміялася. Ця історія видалася їй дуже кумедною. Її запитанням кінця не було видно. Тож якщо граф зрадить пані де Лоренц, вона спроможна втілити свою погрозу? Де вона тримає ці три листи? Подейкують, що вони у її корсажі, зашиті між двома атласними стрічками. Але де Плутерн більше нічого не знав. Ніхто не читав тих листів. Він знав одного хлопчину, котрий, щоб зробити з них копії, протягом пів року намарно служив покірним рабом пані де Лоренц.

- До біса! – вигукнув він. – Дівчинко моя, він очей з тебе не зводить. Га?! Я геть забув: ти здобула ще одну перемогу!.. Це ж правда, що під час останньої вечірки у міністерстві він балакав з тобою майже годину?

Молода жінка не відповіла. Вона його вже не слухала і стояла нерухома й прекрасна під пильними поглядами де Марсі. Повільно звівши голову, вона і собі на нього подивилася, чекаючи на його привітання. Він наблизився до неї і вклонився. Тож вона дуже лагідно усміхнулася до нього. Вони не обмінялися жодним словом. Граф крутився посеред гуртка, де Ля Рукет говорив дуже голосно, за кожним словом звертаючись до нього «Ваша Вельможносте...»

Поміж тим, галерея поступово заповнювалася. Там було близько сотні осіб: високі посадовці, генерали, закордонні дипломати, п'ять депутатів, три префекти, два художники, один романіст, двоє академіків, не рахуючи офіцерів з палацового почту, камергерів, ад'ютантів і зброєносців. У світлі люстр здійснювалося стримане жебоніння голосів. Постійні мешканці замку прогулювалися дрібними кроками, а нові запрошені стовбичили, не наважуючись ступити посеред дам. Ця перша година зніченості серед осіб, більшість з котрих не були між собою знайомі, але раптово зібралися під дверима імператорської їдальні, надавала обличчям набурмосеної гідності. Час від часу неочікувано западала тиша, і несвідомо схвильовані обличчя

озиралися. А меблі стилю ампір, консолі на прямих ніжках і квадратіві крісла, здавалося, ще більше посилювали урочистість очікування у просторій кімнаті.

- Ну нарешті! – пробурмотіла Клоринда.

Якраз зайшов Ругон. На мить він зупинився за пару кроків від дверей. Він набрав звичної постави опасистого дядечка з трохи зігнутою спиною і приспаним лицем. З першого ж погляду він помітив вороже шарудіння, спричинене у деяких гуртках його появою. А тоді спокійненько, потискаючи декому руки, він маневрував таким чином, щоб опинитись навпроти де Марсі. Вони привіталися і, здавалось, були приємно втішені зустріччю. Дивлячись одне одному в очі, як вороги, котрі поважають свою силу, вони завели дружню балачку. Довкола них утворилася порожнеча. Дами стежили за найменшими їхніми жестами, а чоловіки, удаючи небачену тактовність, дивились куди-інде, ковзаючи у їхній бік покvapливим оком. По кутках пробігли перешіптування. То у чому полягала обміркована таємниця імператора? Чому він зіштовхнув цих персонажів одного з одним? Дуже нерішучий Ля Рукет гадав, що винюшив важливу подію. Він підійшов розпитати де Плугерна, а той задля втіхи відповів йому:

- Матір Божа! Можливо, Ругон беркицьне Марсі, і було б добре підсобити йому в цьому... Хіба тільки імператор, бува, намислив щось лихе. З ним це іноді трапляється... А, може, він попросту хотів розважитись тим, що дивитиметься на них вкупі, очікуючи побачити дещо кумедне.

Але перешіптування припинилися і почався загальний рух. Двоє палацових офіцерів переходили від гуртка до гуртка і щось у півголоса бурмотіли. Гості враз споважніли і попрямували до дверей ліворуч, де утворили подвійну шереду: чоловіки по один бік, жінки – по інший. Коло дверей влаштувався де Марсі, залишивши Ругона поруч із собою. За ними вишикувалися інші персонажі, відповідно до чинів та рангів. Так чекали ще три хвилини в урочистій тиші.

Двері відчинились на обидві стулки. Імператор у фракку, з грудьми, перетятими червоною плямою стрічки Почесного легіону, зайшов першим у супроводі чергового камергера – пана де Комбело. Зупинившись перед Ругоном і де Марсі, він кволо усміхнувся і покрутив довгого вуса, вигойдуючись усім тілом. А тоді пробурмотів зніченим голосом:

- Перекажіть пані Ругон усю прикрість, яку ми відчули, коли дізналися про її хворобу... Ми так бажали бачити її поміж нами... Зрештою, сподіваюсь, нічого страшного. У цей час багато нежиті.

Він проминув. За два кроки він потис руку генералу і запитав у нього новини про його сина, якого назвав своїм «маленьким другом Гастоном». Гастон був такого ж віку, що й принц-спадкоємець, але виглядав значно міцнішим. В міру його просування ненависть згасала. Нарешті у самому кінці пан де Комбело представив йому двох академіків, котрі вперше були при дворі. Імператор заговорив про твір одного письменника, в якому, як сам висловився, із найщирішою насолодою прочитав певні пасажі.

Тим часом зайшла імператриця в супроводі пані де Лоренц. Вона була в дуже скромному уборі: сукня з блакитного шовку, вкрита тунікою з білих мережив. Ступаючи дрібними кроками, усміхаючись, граційно вигинаючи голу шию, з простою оксамитовою стрічкою, на якій висіло діамантове сердечко, вона простувала уздовж шереди, утвореної дамами. На її шляху спідниці голосно шурхотіли від реверансів, ширячи довкола мускусні аромати. Пані де Лоренц представила їй молоду жінку, котра виглядала глибоко зворушеною. Пані де Комбело вдала розчулену фамільярність.

Дійшовши до кінця подвійної шереди, володарі повернулись назад, і тепер вже імператор пройшовся уздовж дам, а імператриця простувала уздовж чоловіків. Було представлено нових осіб. Ніхто ще не говорив, гості зацікавилися від шанобливої зніченості, стоячи одне навпроти одного. Але ряди почали руйнуватись, хтось у півголоса перемовився, зачувся дзвінкий сміх, аж тут зайшов головний палацовий ад'ютант і повідомив, що вечерю подано.

- Я тобі вже не потрібен? Еге ж? – весело мовив де Плутерн на вушко Клоринді.

Вона усміхнулась до нього. Вона залишилася навпроти де Марсі, аби змусити його подати їй руку, що він, до речі, й зробив з галантним виглядом. Запанувало невеличке замішання. Імператор з імператрицею пройшли першими в супроводі вельможних осіб, які мали сісти праворуч та ліворуч від них. Того дня це були двоє закордонних дипломатів, молодий американець і дружина міністра. Позаду йшли інші запрошені, як випадке, і кожен вів поїд руку даму, яку вподобав собі вибрати. Поволі утворилася хода.

Вхід до їдальні відбувся з великою помпезністю. Над довгим столом горіло п'ять люстр, запалюючи вогнем срібний посуд і, зокрема, сцени полювання: мчав олень, мисливські ріжки відзвонювали гонитву, бігла згряя мисливських псів. Пласкі тарілки вишикувалися уздовж скатертини вервечкою срібних місяців, а блискучі боки супниць, де віддзеркалювалися заграви свічок, кришталь, що стікав вогняними краплинами, кошики з фруктами і вази з яскраво-рожевими квітами надавали імператорському столу пишноти, яка пливким сяйвом ширилась у велетенській кімнаті.

Перетнувши сповільненим кроком вартову залу, кортеж ступив у широко відчинені двері. Чоловіки схилялися, казали пару слів і випростовувалися: від цього тріумфального маршу їх потайки лоскотало марнославство. Дами зі скупаними у світлі голими плечима були лагідно щасливими. Їхні спідниці волочилися килимами, розділяючи собою пари, і від шарудіння коштовних тканин хода ставала ще урочистішою. Це наближення було майже ніжним – гурманське нашестя у середовище розкошів, світла й тепла, достоту ванна, що пестить почуття мускусними запахами жіночих туалетів уперемішку з легкими випарами дичини, приправленої цівочками цитрини. На порозі, навпроти дивовижної перспективи столу, схований в глибинах сусідньої галереї військовий оркестр зустрів їх фанфарами, ніби сигнал до початку свята-феєрії, і гості, трохи знічені через короткі панталони, міцніше стисли руки своїх дам, а на їхніх вустах мимоволі заграла усмішка.

Імператриця пройшла праворуч і стала в головах столу, а імператор тим часом пройшов ліворуч і зайняв місце навпроти неї. Визначені особи сіли праворуч та ліворуч від Їхніх Величностей, а решта пар хвильку покрутилися, обираючи собі сусідів і влаштовуючись на власний розсуд. Того дня стіл було накрито на вісімдесят сім персон. Минуло майже три хвилини, доки усі зайшли і розмістилися. Атласний муар плечей, яскраві квіти на уборах, діаманти у високих зачісках достоту додавали живого сміху до сліпучого світла від люстр. Нарешті лакеї забрали капелюхи, які чоловіки доти тримали в руках. Усі сіли.

Пан де Плуґерн пішов за Ругоном. Після супу він підштовхнув його ліктем і запитав:

- Це Ви доручили Клоринді замирити Вас із Марсі?

Краєм ока він вказав йому на молоду жінку, яка сиділа по той бік столу, поруч з графом, і балакала з ним у ніжний спосіб. Ругон, почувуючись через це дуже незручно, лиш знизав плечима, а потім вдавав, буцімто не дивиться навпроти себе. Але незважаючи на присилувану байдужість, він повертався до Клоринди, цікавився її найдрібнішими жестами і порухами її вуст, ніби хотів побачити слова, які вона вимовляла.

- Пане Ругон, - перехилившись, звернулася пані де Комбело, котра влаштувалася якомога ближче до імператора, - пригадуєте той випадок? Це ж Ви знайшли мені фіакр. З моєї сукні відірвали цілий волан.

Вона приваблювала до себе цікавість, розповідаючи, як одного дня її екіпаж ледве не переламало навпіл ландо російського князя. Він мусив відповісти. Якийсь час за столом балакали про це. Згадували найрізноманітніші лиха, поміж іншим, про падіння з кобили парфумерниці

із пасажу Панорама, що сталося минулого тижня і через яке вона зламала собі руку. Імператриця зі співчуттям злегка зойкнула. Імператор нічого не сказав і, повільно жуючи, зосереджено слухав.

- Та куди запропав той Делестан? – запитав, у свою чергу, Ругон пана де Плугерна.

Він шукав його. Зрештою, сенатор помітив його у кінці столу. Він був поруч з паном де Комбело, посеред цілої вервечки чоловіків, котрі прислухалися до навряд чи моральної розповіді, яку приховував гамір голосів. Ля Рукет розпочав задерикувату історію про прасувальницю з його батьківщини, шевальє Русконі наводив особисту оцінку парижанок, а один з двох художників і романіст тихцем судили солоними слівцями дам, збиткуючись з їхніх занадто повних чи занадто худих плечей. Ругон розлючено перевів погляд від Клоринди, котра ставала дедалі люб'язнішою з графом, до її йолопа-чоловіка, котрий сидів собі, сліпий, і шляхетно усміхався з не вельми розумних речей, що лунали поруч.

- Чому він не влаштувався разом з нами? – пробурмотів він.

- Е! Не мені його жаліти, - мовив де Плугерн. – На тому краю, схоже, гарно розважаються.

А тоді продовжив йому на вухо:

- Гадаю, вони перемивають кісточки пані де Лоренц. Ви помітили, як вона декольтована?.. Думаю, одна з них вискочить, це напевне. Га? Та, що ліва.

Але перехилившись, щоб ліпше розгледіти пані де Лоренц, котра сиділа з того ж боку, що й він, за п'ять стільців, він враз споважнів. У цієї дами, трохи повнуватої вродливої білявки, в ту мить було грізне лице, повністю біле від холодної люті, її блакитні очі почорніли і пекли поглядом де Марсі та Клоринду. І він пробурмотів крізь стиснені зуби, так тихо, що навіть Ругон не зрозумів:

- До біса! Усе зіпсується.

А музика і далі вигравала – далека музика, що, здавалося, линула зі стелі. Від деяких вибухів міді товариство зводило голови і вгадувало мелодію, яка їх переслідувала. Потім вони її знову не чули: легесенький спів кларнетів у глибинах сусідньої галереї перемішувався зі срібним дзенькотом тарілок, які принесли височезними стосами. Великі таці приглушено видзвонювали, мов цимбали. Довкруг столу безмовно тіснився натовп – ціле плем'я прислуги рухалося без жодного слова: метрдотелі у фраках і блакитних панталонах, зі шпагами і трикутними капелюхами, лакеї з напудрованим волоссям і в пишних зелених лівреях із

золотими галунами. Приносили страви, розмірено лилося вино, а метрдотелі, наглядачі, старші офіцери, які розрізали страви за імператорським столом, ключники, відповідальні за срібний посуд, навстоячки стежили за цими складними маневрами, за цією позірною товчією, де роль найменшого лакея була розписана наперед. Поза імператором та імператрицею з коректною шляхетністю прислужували лакеї із особистих покоїв Їхніх Величностей.

Коли принесли печеню і налили найдорожчі бургундські вина, гамір голосів посилювався. Тепер у чоловічому кутку на краю столу Ля Рукет теревенив про кухню, обговорюючи ступінь готовності чверті сарни на рожні, яку тільки-но подали. Були ще суп Кресі, лосось з «блакитним» соусом, яловиче філе під соусом з червоною цибулею, пулярки з трюфельним «біржовим» соусом, куріпки із заварними тістечками і медальйони паштету з устрицями.

- Можу закластись, що ми матимемо ще іспанські артишоки у власному соку і свіжі огірки з вершками! – гукнув молодий депутат.

- Я бачив раків, - ввічливо повідомив Делестан.

І коли з'явилися іспанські артишоки у власному соку і свіжі огірки з вершками, Ля Рукет гучно тріумфував. І додав, що знає смаки імператриці. Романіст поглянув тим часом на художника і злегка клацнув язиком.

- Посередня кухня, еге ж? – пробурмотів він.

Художник на знак згоди скривив губи. Випивши, він і собі сказав:

- Вина справді вишукані.

В цю мить раптовий сміх імператриці пролунав так голосно, що всі замовкли. Усі витягали шії, щоб довідатись. Імператриця балакала з німецьким послом, котрий сидів праворуч від неї. Вона і далі сміялася, вимовляючи уривчасті слова, які неможливо було розчути. У цікавій мовчанці, що запанувала у залі, корнет-а-пістон, у супроводі басів під сурдину, вигравав соло мелодійний уривок сентиментального романсу. Поступово гамір знову посилювався. Стільці наполовину розвертали, лікті клали на край скатертини, почалися інтимні розмови посеред свободи монаршого заїжджого двору.

- Хочете коржика? – запитав де Плугерн.

Ругон заперечно похитав головою. Вже якийсь час він припинив їсти. Пласкі тарілки замінили на севрську порцеляну, прикрашену витонченими блакитно-рожевими малюнками. Перед ним проминув увесь десерт, але він погодився взяти тільки шматочок камамберу. Він уже не стримувався і

впритул відкрито дивився на Клоринду та де Марсі, безперечно, сподіваючись присоромити молоду жінку. Але вона вдавала з графом таку фамільярність, що, здавалося, забула, де перебуває, і гадала, що вони у тісному салоніку, на якійсь вишуканій вечері на двох. Її непересічна врода сяяла надзвичайною ніжністю. Вона хрупала солодощі, які їй передавав граф, і зі спокійною безсоромністю підкорювала його своєю негасимою усмішкою. Довкола них почали перешіптуватись.

Розмова зайшла про моду, і пан де Плугерн з хитрим натяком поцікавився у Клоринди новими фасонами капелюшків. Вона вдала, буцімто не розчула, тож він перехилився, щоб звернутись з тим самим запитанням до пані де Лоренц. Але не наважився, настільки вона видалася йому грізною, зі стисненими зубами і трагічною маскою лютих ревнощів на лиці. Клоринда якраз віддала свою ліву руку де Марсі під тим приводом, що показує йому старовинну каменю, яку носила на пальці. Вона простягла руку, граф зняв перстень, а тоді вдягнув його, і це спричинило інцидент. Пані де Лоренц, нервово бавлячись з ложечкою, розбила свій келих з бордо, і слуга квапливо прибрав уламки.

- Вони вчепляться одна одній в коси, це напевно, - сказав сенатор на вухо Ругону. – Ви стежили за ними?.. Але – до біса! – я не розумію гри Клоринди! Чого вона хоче, га?

Він звів погляд на свого сусіда і був дуже здивований тим, як змінилося його обличчя.

- Та що з Вами? Вам недобре?

- Ні, - відповів Ругон. – Мені трохи задушно. Ці вечері занадто тривалі. А ще тут так пахне мускусом!

Наближався кінець. Кілька дам, наполовину відкинувшись на стільцях, доїдали бісквіт. Але ніхто не зрушив з місця. Доти німий імператор якраз підвищив голос, і по обидва кінці столу гості, котрі цілковито забули про присутність Його Величності, враз нашорошилися з виглядом незміримої послужливості. Володар відповідав на промову Белен-д'Оршера супроти розлучень. А тоді зупинився, кинув оком на глибоко відкритий корсаж молодій американській дами, яка сиділа ліворуч, і мовив своїм звичайним нерозбірливим голосом:

- В Америці я бачив, що розлучаються виключно негарні жінки.

Поміж гостями пробіг регіт. Це здалося дуже витонченим дотепом, навіть настільки делікатним, що Ля Рукет примудрився знайти у ньому прихований зміст. Молода американська дама, безперечно, вирішила, що це комплімент, і знічено подякувала, кивнувши головою. Імператор та

імператриця звелись. Голосно зашурхотіли спідниці, довкола столу затупотіло, і посеред розброду цих людей, які гарно повечеряли, коректність зберігали виключно метрдотелі та лакеї, що вишикувалися уздовж стін. Знову зорганізувалася хода. Їхні Величності на чолі, гості йшли вервечкою, розділені довгими шлейфами, - усі перетнули залу почесної варті із трохи засапаною урочистістю. Позад них, у яскравому світі люстр, понад ще теплим безладом на скатертинах, видзвонював, немов гудів зі скрині, військовий оркестр, завершуючи останню фігуру кадрили.

Каву того вечора подали у галереї Карт. Префект палацу підніс імператорові чашку на емальованій таці. Утім, чимало гостей вже піднялися до курильні. Імператриця тільки-но усамітнілася з кількома дамами в родинному салоні, ліворуч від галереї. Перешіптувалися на вухо, що вона засвідчила жваве невдоволення дивною поведінкою Клоринди під час вечері. Протягом перебування у Комп'єні вона силувалася запровадити при дворі буржуазну пристойність, любов до невинних ігр та сільських розваг. Вона виявляла особисту ненависть, майже образу, супроти деяких екстравагантностей.

Де Плугерн відвів Клоринду набік, щоб прочитати їй коротку нотацію. Насправді ж він хотів її висповідати. Але вона розіграла глибокий подив. З якого дива вони вирішили, що вона скомпрометувала себе з графом де Марсі? Вони разом пожартували – і не більше.

- Погляньте-но! – пробурмотів старий сенатор.

Штовхнувши прочинені двері сусіднього малого салону, він показав їй пані де Лоренц, яка влаштувала де Марсі жахливу сцену. Він побачив, як вони зайшли туди. Збожеволіла красуня-білявка полегшувала собі душу в дуже грубих словах, втрачала останнє самовладання і забувала, що виляски її голосу можуть спричинити жахливий скандал. Граф трохи зблід, але усміхався і, стишивши голос, заспокоював її, говорячи швидко і лагідно. Галас від сварки долинув до галереї Карт, і гості, які почули його, обачно віддалилися від малого салону.

- То ти хочеш, щоб вона виставила славнозвісні листи по усіх кутках замку? – запитав де Плугерн, узявши молоду жінку попід руку і крокуючи разом з нею.
- А що? Було б кумедно! – сміючись, відповіла вона.

Притискаючи її голу руку із запалом юного залицяльника, він відновив свою проповідь. Нехай собі пані де Комбело і далі поводить ексцентрично. До того ж, він запевнив, що Її Величність, схоже, неабияк роздратувалася на неї. Клоринда, котра щиро обожнювала імператрицю,

була глибоко здивована. Чим вона могла їй не догодити? Вони дійшли до дверей родинного салону і зупинились на мить, зазираючи крізь двері, що залишилися відчинені. Чимале коло дам оточило широкий стіл. Імператриця сиділа посеред них і терпляче учила їх грати у настільну гру-головоломку «меледа», а кілька чоловіків, стоячи за кріслами, поважно стежили за цим уроком.

Тим часом Ругон у кінці галереї сварив Делестана. Він не наважився заговорити з ним про його дружину, а напався на нього з приводу покірності, з якою він погодився на апартаменти вікнами у двір, і хотів примусити його вимагати апартаменти зі сторони парку. Але підійшла Клоринда попід руку з де Плугерном. Вона сказала навмисне так, щоб її почули:

- Та дайте мені спокій з вашим Марсі! Сьогодні увечері я з ним більше не говоритиму. Тепер Ви задоволені?

Ці слова усіх заспокоїли. Де Марсі якраз із дуже веселим лицем виходив із малого салону. Мить він пожартував із шевальє Русконі, а тоді зайшов до родинного салону, звідки невдовзі залунав дзвінкий сміх імператриці і придворних дам від історії, яку він їм розповідав. За десять хвилин з'явилася і пані де Лоренц: вона здавалася стомленою, а руки її продовжували тремтіти. Побачивши цікаві погляди, що ловили її найдрібніші жести, вона мужньо залишилася там і приєдналася до розмови у одному з гуртків.

Від шанобливої нудьги доводилося глушити під носовичками легкі позіхи. Вечір був тяжкою порою дня. Нові гості, не знаючи, як розважитись, підходили до вікон і дивились у темряву. Пан Белен-д'Оршер продовжував у куточку свою лекцію проти розлучень. Романіст, вважаючи, що від цього «подохнути можна», тихесенько спитав одного з академіків, чи можна вже йти спати. Утім, імператор час від часу з'являвся, перетинав галерею, волочачи ноги і з цигаркою в зубах.

- Неможливо було влаштувати щось на цей вечір, - пояснював пан де Комбело невеличкому товариству, що складалося з Ругона і його друзів. – Завтра, після кінних ловів з гончаками, буде влаштовано нічну церемонію зі смолоскипами - годування псів здобиччю. Післязавтра мають приїхати актори «Комеді Франсез», вони зіграють комедію Расіна «Позивачі». Говорять також, що наприкінці тижня влаштують живі картини і шаради.

Він наводив подробиці. Його жінка матиме роль. Репетиції невдовзі розпочнуться. Потім він довго розповідав про мандрівку, яку позавчора імператорський двір зробив до Живого Каменя – друїдичного мегаліту,

біля якого в той час працювали археологи. Імператриця неодмінно хотіла спуститися до розкопу.

- Уявіть собі, - продовжував камергер зворушеним голосом, - робітникам пощастило відкопати в присутності Їхніх Величностей два черепи. Ніхто на таке не очікував. Усі були дуже задоволені.

Він пестив свою прекрасну чорну бороду, котра забезпечувала йому неабиякий успіх у жіноцтва. Його обличчя марнославного красеня сяяло недорікуватою лагідністю. Говорячи, він сюсюкав від надміру гречності.

- Але ж, - мовила Клоринда, - мене запевнили, що актори «Водевілья» покажуть зовсім нову п'єсу... У жінок будуть дивовижні костюми. І, як переказують, можна пупа надірвати від сміху.

Пан де Комбело ущипливо скривився.

- Так-так, - пробурмотів він. – Про це якийсь час говорили.
- І що?
- Цей проєкт скасували... Імператриця аж ніяк не любить подібні п'єси.

В цю мить у галереї почався жвавий рух. Усі чоловіки повернулися з курильні. Імператор мав зіграти партію в «кружальця». Пані де Комбело, котра набила руку на цій грі, якраз попросила його про можливість узяти реванш, бо пригадала, як він переміг її минулого сезону. Вона стала покірливо ніжною і постійно пропонувала себе з таким промовистим усміхом, що Його Величність, знічений й присоромлений, частенько мусив відводити очі.

Почалася партія. Чимало гостей зібрались у коло і судили ходи й зачудовувалися. Молода жінка стала біля довгого столу, вкритого зеленим сукном, і кинула перше кружальце, котре майже досягло цілі, поміченої білою крапкою. Але імператор виявив ще більшу спритність, вибрав її і зайняв її місце. Залунали стримані аплодисменти. Однак, виграла пані де Комбело.

- Сір, у що ми тепер зіграємо? – зухвало запитала вона.

Він усміхнувся і не відповів. А тоді озирнувся і сказав:

- Пане Ругон, хочете зіграти зі мною партію?

Ругон вклонився і узяв кружальця, розводячись про свою незграбність.

Поміж особами, які вишикувалися обабіч столу, пробіг трепет. Чи ж справді Ругон повертається у милість? І німа ворожість, що оточувала його від прибуття, почала танути, лиця наближались, щоб приязно стежити за

кружальцями. Ля Рукет, ще нерішучіший, ніж до вечері, відвів свою сестру набік, аби дізнатись, на що слід очікувати. Але вона, безсумнівно, не могла надати йому жодного задовільного пояснення, бо він повернувся, з непевністю махнувши рукою.

- А! Дуже добре! – пробурмотіла Клоринда у відповідь на хід, обережно зроблений Ругоном.

Вона кидала багатозначні погляди на друзів великого мужа, які були поруч. Настала слухна година, щоб підштовхнути його до приятні імператора. Вона пішла в атаку. Якийсь час сипались лестощі.

- До біса! – вирвалось у Делестана, котрий не міг знайти нічого іншого у відповідь на німий наказ, який прочитав в очах дружини.
- І Ви ще кажете, що незграбний! – радо мовив шевальє Русконі. – Ах, сір! Благаю, не ставте на кін Францію, коли граєте з ним!
- Але ж Ругон дуже добре поведеться з Францією, я в тому певен, - додав Белен-д'Оршер, надавши своєму обличчю бульдога витонченого виразу.

Слово було влучним. Імператор подарував усмішку. Він засміявся від щирого серця, коли Ругон, спантеличений цими компліментами, зі скромним виглядом навів пояснення:

- Господи! Коли я був хлопчаком, то грав у «корки» на мідні гроші.

Зачувши сміх Його Величності, уся галерея вибухнула реготом. Якусь мить панувала небачена веселість. Клоринда, завдяки чуттю спритної жінки, зрозуміла, що захоплюючись Ругоном, загалом, посереднім гравцем, вона леститиме перш за все імператору, котрий був безспірно вправнішим. Тим не менш, де Плугерн не скорився, заздрячи цьому успіху. Вона підійшла до нього і, ніби випадково, штовхнула його ліктем. Він зрозумів і замилювався першим ходом, який зробив його колега. Тоді Ля Рукет, не тямлячись, ризикнув усім і вигукнув:

- Дуже гарно! Покотилось, як по маслу!

Імператор виграв, і Ругон попросив реванш. Кружальця знову покотилися зеленим сукном, тихо шелестячи, мов сухе листя, аж тут на порозі салону з'явилася гувернантка з принцом-спадкоємцем на руках. Немовля, котрому невдовзі мало виповнитися два роки, було в дуже простій білій сукенці. Волоссячко його розкуйовдилось, а очка попухли від сну. Зазвичай, якщо він прокидався пізно увечері, його на хвильку приносили імператриці, щоб вона його поцілувала. Він дивився на світло із зосередженим поважним виглядом, як то буває з маленькими хлопчиками.

До нього поквапився старий високий посадовець, волочачи покручені від подагри ноги. Безсило трясучи головою, він схилився, узяв маленьку пухкеньку ручку принца і поцілував її, булькочучи хрипким голосом:

- Монсеньйор, монсеньйор...

Дитина, перелякана наближенням цього зморшкуватого обличчя, рвучко відкинулася назад і жахливо заверещала. Але старий не відпустив маля. Він доводив свою відданість. Маленьку пухкеньку ручку мусили звільняти від його поклоніння і відривати її від старечих вуст.

- Залиште нас, заберіть його, - нетерпляче сказав імператор гувернантці.

Володар саме програв другу партію. Почалося найцікавіше. Ругон, сприйнявши похвальбу всерйоз, докладав усіх зусиль. Тепер Клоринда вважала, що він грає занадто добре. Вона прошепотіла йому на вухо в ту мить, коли він пішов збирати свої кружальця:

- Сподіваюсь, Ви не виграєте.

Він усміхнувся. Але враз зачулося шалене гавкотіння. Це був Нерон – улюблений лягавий імператора: він скористався прочиненими дверима і кинувся до галереї. Його Величність дав наказ вивести пса, і мажордом уже взяв його за нашийника, аж тут старий високий посадовець знову кинувся наперед, вигукуючи:

- Мій красунчик Нерон! Мій красунчик Нерон!

Він майже став навколішки на килим, щоб обійняти тварину тремтливими руками. Він притискав його морду до своїх грудей і міцно цілував його в голову, повторюючи:

- Благаю, сір, не виганяйте його... Він такий гарний!

Імператор погодився на те, щоби пес залишився. Тож старий подвоїв пестоці. Собака його не лякався і не гарчав. Він лизав сухі руки, що пестили його.

Ругон тим часом робив помилки. Він так незграбно кинув кружальце, що обшита тканиною свинцева кулька застрибнула до корсажу однієї дами, котра, почервонівши, витягла її з-поміж мережив. Імператор виграв. І йому делікатно дали зрозуміти, що він здобув вагому перемогу. Він від того посправжньому розчулився. Він відійшов, балакаючи з Ругоном, буцімто вважав своїм обов'язком утішити його. Вони пройшлися до кінця галереї, полишивши середину приміщення для невеличкого балу, що саме влаштовувався.

Імператриця якраз вийшла з родинного салону і узялася з чарівною зичливістю змагатися супроти дедалі більшої нудьги поміж гостями. Вона запропонувала зіграти в «цидулочки», але було вже занадто пізно, усі воліли танцювати. Тож усі дами зібрались у галереї Карт. Відправили також до курильні по чоловіків, котрі там поховалися. І коли вишикувалися для кадрили, пан де Комбело люб'язно сів за піаніно. Це було механічне піаніно з невеличкою ручкою праворуч від клавіатури. Камергер з поважним виглядом невпинно крутив її.

- Пане Ругон, - мовив імператор, - мені розповіли про Вашу працю – про паралелі між англійською Конституцією і нашою... Можливо, я міг би надати Вам документи?
- Ваша Величність сама доброта... Але я плекаю інший проєкт – масштабний проєкт.

І Ругон, бачачи таку приязнь володаря, захотів скористатись нагодою. Він пояснив свою справу від початку і до кінця: свою мрію про великі сільськогосподарські досягнення у закутку Ланд, про звільнення від лісів багатьох квадратних кілометрів, про заснування міста, про завоювання нових земель. Доки він говорив, імператор звів на нього маркітні очі, в яких спалахували вогники. Він нічого не казав, час від часу хитав головою. – Безперечно... Ми подивимось, - сказав він, коли Ругон замовк.

І обернувся до сусіднього товариства, яке утворювали Клоринда, її чоловік та де Плугерн:

- Пане Делестан, повідомте нам Вашу думку... Я маю найліпші спогади про візит до Вашої ферми.

Делестан підійшов. Але коло, що зібралося довкруг імператора, мусило відступити до самого вікна. Пані де Комбело, вальсуючи і ледь не умліваючи в обіймах Ля Рукета, огорнула довгим хвостом своєї сукні шовкові панчохи Його Величності. Пан де Комбело, сидячи за піаніно, смакував музику, яку витягав із нього. Він закрутив швидше, розгойдуючи своєю коректною вродливою головою. Подеколи він опускав погляд на каркас інструменту, буцімто здивований потужними звуками, викликаним під час деяких обертів ручки.

- Я мав щастя отримати цього року чудових телят завдяки новому схрещенню порід, - пояснював Делестан. – На жаль, коли Ваша Величність був у нас, парк саме ремонтували.

Імператор повільно, короткими фразами, заговорив про сільське господарство, про скотарство, про добрива. Він відчував глибоку повагу до Делестана, відколи побував у нього на фермі. Найбільше він уславлював його за те, що він зробив спробу запровадити для працівників своєї ферми

зачатки усупільненого життя, зі встановленою системою розподілу певних прибутків і пенсійною касою. Балакаючи удвох, вони віднаходили спільні ідеї – гуманістичні міркування, завдяки яким розуміли одне одного з півслова.

- Ругон говорив з Вами про свій проєкт? – запитав імператор.
- О! Чудовий проєкт! – відповів Делестан. – Можна сміливо запроваджувати цей експеримент.

Він виявляв непідробний ентузіазм. Його непокоїло підтримання породи свиней: Франція втрачає прекрасні зразки. Потім він дав зрозуміти, що досліджує новітнє облаштування штучних лук. Але необхідні велетенські ділянки. Якщо Ругон досягне успіху, він поїде туди, щоб застосувати свій метод. Враз він замовк: він саме помітив, що дружина пильно дивиться на нього. Відколи він схвалював проєкт Ругона, вона стискала губи, розлючена і дуже бліда.

- Мій друже, - пробурмотіла вона, показуючи йому на піаніно.

Панові де Комбело вже затерпли пальці, і він повільно стуляв і розкривав долоню, щоб розім'яти її. З покірливою усмішкою великомученика він узявся за польку, аж тут підбіг Делестан і запропонував заступити його, на що він ввічливо погодився, ніби поступався почесним місцем. Делестан, крутячи ручку, узявся до польки. Але це було дещо інакше. Він не умів плавно крутити, не умів так легко і м'яко рухатися, як камергер.

Тим не менш, Ругон хотів отримати від імператора вирішальне слово. Той був щиро спокушений і вже запитував, чи не розраховує він, бува, облаштувати там просторі робітничі селища: так буде можливість виділити кожній родині клапоть землі, невелику свердловину з водою і знаряддя праці. Він навіть пообіцяв передати йому креслення проєкту одного з таких селищ, які сам накидав на папері. – з однотипними будинками, де було передбачено усі потреби.

- Звісно, я цілковито поділяю ідеї Вашої Величності, - відповів Ругон, нетерпеливлячись через захмарний соціалізм володаря. – Без цього ми нічого не зробимо... Тож, безсумнівно, доведеться експропріювати деякі комуни. Треба буде проголосити громадську потребу. Зрештою, я займатимусь утворенням акціонерного товариства... Необхідне слово Вашої Величності...

Зіниці імператора згасли. Він продовжував хитати головою. А тоді глухо, ледь чутним голосом повторив:

- Побачимо... Ми про це ще поговоримо...

Він пішов, перетинаючи обважленим кроком фігуру кадрили. Ругон вдавав задоволення, начебто був певен у позитивній відповіді. Клоринда сяяла. Трохи згодом серед поважних чоловіків, котрі не танцювали, пробігла новина, що Ругон залишає Париж і очолює велике підприємство на Півдні. До нього підходили з вітаннями. Йому усміхалися з обох кінців галереї. Від первісної ворожості не залишилось і сліду. Якщо він добровільно йде у вигнання, то можна потиснути йому руку, не ризикуючи скомпрометувати себе. Багато гостей сприйняли це зі справжнім полегшенням. Ля Рукет полишив танець і заговорив з шевальє Русконі з втішеним виглядом чоловіка, який позбувся мороки.

- Він правильно робить: там він здійснить великі звершення, - сказав він. – Ругон – дуже сильна людина, але, бачите, йому бракує політичного такту.

Потім він розчулився від доброти імператора, котрий, за його висловом, «любить старих слуг так, як люблять колишніх коханок». Він прив'язується до них, до нього знову повертається ніжність, навіть після бурхливого розриву. Якщо він запросив Ругона до Комп'єні, то, безперечно, через приховану сердечну слабкість. Молодий депутат навів інші факти, що мали вшанувати добрі почуття Його Величності: чотириста тисяч франків, виділені на те, щоб сплатити борги генерала, котрого розорила танцівниця, вісімсот тисяч франків, запропоновані як весільний подарунок одному із учасників бонапартистських заколотів у Страсбурзі та Булоні, майже мільйон, витрачений на користь удови одного високого урядовця.

- Його скарбничку постійно обкрадають, - мовив він на завершення. – Він дав призначити себе імператором лиш для того, щоб збагатити своїх друзів... Я тільки плечима знизую, коли чую, як республіканці докоряють йому його приватними видатками. Та він витратив би десять своїх бюджетів, щоб творити добро. Ці гроші повертаються до Франції.

Говорячи у півголоса, Ля Рукет і шевальє Русконі пасли імператора очима. А той завершував прогулянку галереєю. Він обережно маневрував поміж танцівницями, рухався німий і самотній у порожнечі, що шанобливо утворювалося довкола нього. Проходячи поза голими плечима дам, котрі сиділи, він трохи витягав шию, а повіки його мружились у довгому погляді скося.

- А який розум! – ще тихіше сказав шевальє Русконі. – Надзвичайна людина!

Імператор наблизився до них. Так він постояв хвилинку, набурмосений та нерішучий. Потім він, здавалося, хотів підійти до Клоринди, котра в ту мить була дуже весела і дуже вродлива. Але вона дивилася зухвало, і мусила цим налякати його. Він знов узявся крокувати, відкинувши назад і притуливши до крижів ліву руку, а правою закручуючи навощені кінчики вусів. Белен-д'Оршер опинився якраз навпроти нього, але він зробив гак і підійшов збоку, кажучи:

- То Ви не танцюєте, пане голово?

Суддя зізнався, що не вмів танцювати і ніколи в житті не танцював. Тож імператор продовжив із захопленням у голосі:

- Це нічого, однак можна потанцювати.

Це було його останнє слово. Він тихесенько вийшов за двері і зник.

- Хіба ж це не надзвичайна людина? – казав Ля Рукет, повторюючи вислів шевальє Русконі. – Га? За кордоном усі про нього надзвичайно багато говорять.

Шевальє, як тактовний дипломат, відповів невизначеним погойдуванням голови. Утім, він погодився, що уся Європа не зводить очей з імператора. Від слова, сказаного в Тюільрі, дрижать сусідні престоли.

- Це монарх, який уміє мовчати, - додав він з усмішкою, але молодий депутат не вловив її витончену іронічність.

Обидвоє галантно повернулися до дам. Вони зробили запрошення на наступну кадриль. Ад'ютант вже чверть години крутив ручку піаніно. Делестан і де Комбело поквапилися, пропонуючи змінити його. Але дами загукали:

- Пан де Комбело, пан де Комбело... Він крутить значно ліпше!

Камергер подякував люб'язним поклоном і закрутив зі справді аристократичним розмахом. Це була остання кадриль. В родинному салоні подавали чай. Нерон виліз з-за канапи, і його напихували бутербродами. Утворювалися невеличкі гуртки, в яких велись інтимні розмови. Пан де Плугерн переніс булку на край консолі. Він їв і пив чай маленькими ковточками, і водночас пояснював Делестану, ділячись з ним булкою, як він врешті-решт погодився прийняти запрошення до Комп'єні, хоча усім відомі його легітимістські переконання. Господи! Усе просто: він вважає, що не може відмовити у своїй підтримці уряду, який рятує Францію від анархії. Але змінив хід розмови, щоб сказати:

- Вона чудова, ця булка... Я сьогодні досить погано повечеряв.

До речі, у Комп'єні його злостива дотепність ніколи не дримала. Від говорив про переважну більшість присутніх жінок такими солоними слівцями, що Делестан червонів. Він поважав тільки імператрицю – святу жінку: вона виявляла зразкову побожність, вона була легітимісткою і напевне покликала б Генріха V, якби могла вільно розпоряджатися своїм тронем. Якийсь час він уславлював принади релігії. Коли він розпочав новий сороміцький анекдот, імператриця якраз поверталася до своїх апартаментів, у супроводі пані де Лоренц. На порозі вона зробила глибокий реверанс усьому товариству. Усі мовчки вклонилися.

Салони спорожнювалися. Розмови поголоснішали. Гості обмінювалися потисками долонь. Делестан узявся шукати свою дружину, щоб піднятися до їхньої кімнати, але ніяк не міг знайти її. Нарешті Ругон, котрий прийшов йому на допомогу, відшукав її: вона сиділа поруч з де Марсі на вузькій канапі, вглибині малого салону, де після вечері пані де Лоренц влаштувала графу таку жахливу сцену ревності. Клоринда дуже голосно сміялася. Побачивши чоловіка, вона звелась і мовила, не припиняючи сміятись:

- Доброї Вам ночі, пане графе... Ось побачите, завтра, під час полювання, я дотримаюся свого парі.

Ругон проводив її очима, доки Делестан виводив її попід руку. Він хотів провести їх до їхньої кімнати, щоб запитати у неї, в чому полягало парі, про яке вона згадала. Але він мусив залишитись у салоні – його затримав де Марсі, звертаючись до нього з подвоєною ввічливістю. Коли ж він звільнився, то замість йти спати, скористався відчиненими дверима і вийшов у парк. Ніч була дуже темна – чорна і похмура жовтнева ніч без жодної зірки, без жодного подиху. Вдалині високі верхівки лісу громадилися чорними пагорбами. Він заледве міг роздивитись перед собою бліді алеї. Кроків за сто від тераси він зупинився. Він трохи постояв у п'єтмі, з капелюхом у руці, підставивши обличчя прохолодному повітрю. Він відчував полегшення, мовби приймав цілющу купіль. Він замріявся, дивлячись на яскраво освітлене вікно на лівому боці фасаду. Інші вікна згасали, і невдовзі тільки воно пробивало своїм паланням приспане громаддя замку. Імператор зорів. Враз Ругону здалось, ніби він побачив його тінь – велетенську голову, перетяту вістрями вусів. Потім проминули ще дві тіні – одна дуже тендітна, а інша – товста, настільки широка, що перегородила усе світло. Він ясно розпізнав у другій тині гігантський силует агента поліції безпеки, з яким Його Величність замикався на кілька годин виключно з приязні. Знову проминула тендітна тінь, і він припустив, що це цілком може бути тінь жінки. Усе зникло, вікно знову сяло спокоем, негасимо блукаючи вогняним поглядом у загадкових нетрях парку. Можливо, імператор саме зараз розмірковував над

викорчовуванням лісів у Ландах і над заснуванням робітничого міста, де буде випробувано масштабний замір викорінення пауперизму. Він частенько ухвалював рішення вночі. Саме вночі він підписував декрети, писав маніфести, усував з посади міністрів. Ругон потроху почав усміхатись – йому неухильно пригадувалась одна пригода: імператор у синьому фартуху, в поліцейському капелюсі, зробленому з клаптя газети, наклеював дешевенькі шпалери в одній з кімнат Тріанона, де мала мешкати його коханка. Він уявляв, як Бонапарт сидить тепер самотній у своєму кабінеті, в урочистій тиші, вирізає малюнки з журналів і дуже акуратно наклеює їх маленьким пензликом.

Ругон звів руки і упіймав себе на тому, що вимовив вголос:

- Його зробили друзяки!

Він квапливо повернувся. Його проймав холод, особливо в ногах, прикритих панталонами тільки до колін.

Наступного ранку, близько дев'ятої, Клоринда відправила до нього Антонію, яку взяла із собою, і перепитувала, чи можуть вони – вона і її чоловік – зайти до нього на сніданок. Він наказав принести йому чашку какао. Він чекав на них. Антонія з'явилася першою і принесла велику срібну тацю, на якій до їхньої кімнати подали дві чашки кави.

- Так буде веселіше, еге ж? – заходячи, мовила Клоринда. – У Вас, на цей бік, є сонце... О! У Вас тут значно ліпше, ніж у нас!

Вона обійшла апартamenti. Вони склалися з передпокою, звідки двері праворуч вели до кімнати для слуги, а вглибині була спальня – простора кімната, обтягнена кретоном кольору слонової кістки у великих червоних квітах, з широким квадратним ліжком з червоного дерева і велетенським каміном, де палали здоровенні стовбури.

- До біса! – вигукнув Ругон. – Треба було поскаржитися! Я не погодився б на апартamenti вікнами у двір! А! Якщо увесь час ховати голову межи плечі!.. Я це вчора казав Делестану.

Молода жінка знизала плечима і пробурмотіла:

- Він! Він промовчав би, навіть якби мене поселили на піддашші!

Вона хотіла побачити навіть туалетну кімнату, повністю устатковану севрською біло-золотою порцеляною з імператорськими вензелями. Потім вона підійшла до вікна. У неї вирвався легкий вигук подиву і захвату. Перед нею на кілька миль простягався комп'єнський ліс, заповнюючи обрій неспокійними хвилями старовинних дерев: купчилися страхітливі верхів'я, гублячись у повільному гойданні морського прибою, і у білястому

світлі жовтневого ранку утворювалися золоті й пурпурові озера, ніби розкішна коштовна мантия, нап'ята від одного небокраю до іншого.

- Нумо снідати, - мовила Клоринда.

Вони звільнили стіл, де перед тим стояли чорнильниця і бювар. Їм здавалось пікантним те, що вони можуть обійтись без слуг. Молода жінка, увесь час сміючись, повторювала, що вранці прокинулася, ніби на заїжджому дворі, власником якого є казковий принц, і достоту мов після тривалої подорожі уві сні. Цей випадковий сніданок на срібних тацях, казала вона, тішив її, наче пригода, що трапилася з нею у якомусь незнаному краю, десь далеко-далеко. Делестан тим часом зачудувався кількістю дров, що горіли в каміні. Врешті-решт він пробубонів, зосереджено дивлячись на полум'я:

- Мені якось переповіли, що в цьому замку щодня палять дров на півтори тисячі франків... Півтори тисячі франків! Га? Ругоне, Вам не здається, що ця цифра трохи надмірна?

Ругон, неквапливо попиваючи какао, обмежився тим, що похитав головою. Він глибоко переймався жвавою веселістю Клоринди. Здавалося, того ранку вона прокинулася із надзвичайною гарячковою красою, а її великі очі сяяли, мов перед битвою.

- То про яке парі Ви говорили вчора увечері? – раптово запитався він.

Вона засміялася, але не відповіла.

- Незабаром побачите, - на його наполягання сказала вона.

Тож він помалу розсердився і почав грубо поводитися з нею. Це була справжня сцена ревності з натяками, спершу прихованими, але котрі невдовзі перетворилися на дійсно брутальні обвинувачення: вона влаштувала із себе видовище, протягом двох хвилин вона залишала свої пальці в долоні де Марсі. Делестан спокійненько вмочував у каву з молоком довгі скибки.

- А! Якби ж то я був Вашим чоловіком! – вигукнув Ругон.

Клоринда звелась. Вона стояла поза Делестаном, спершись обома руками йому на плечі.

- І що? Що, якби Ви були моїм чоловіком?

Вона схилилася до Делестана, так близько, що його волосся розліталось від її теплового подиху, і мовила:

- Мій друже, він був би дуже чемним, не менш чемним, ніж ти, чи не так?

Замість відповіді він зігнув шию і поцілував руку, що спиралася на його ліве плече. Він зворушено і спантеличено поглянув на Ругона, закліпав очима, даючи йому зрозуміти, що він, мабуть, зайшов надто далеко. Ругон заледве не назвав його телепнем. Але Клоринда зробила понад головою чоловіка йому знак, і він пішов за нею до вікна. Вона сперлася на підвіконня і якусь мить мовчала, блукаючи очима безмежним обрієм. А тоді запитала без переходу:

- Чому Ви хочете залишити Париж? То Ви мене вже не любите?.. Послухайте, я поводитимусь розумно, я буду виконувати Ваші поради, якщо Ви відмовитесь від втечі туди, до Ваших жажливих країв.

Він споважнів від такого торгу. Він наводив вагомні інтереси, яким мусив коритись. Тепер вже неможливо відступати. Доки він говорив, Клоринда марно намагалася прочитати істину на його лиці: здавалось, він твердо вирішив поїхати.

- Гаразд, Ви мене більше не любите, - продовжувала вона. – Тож я маю повне право вчинити так, як схочу... Ось побачите.

Вона відійшла од вікна без смутку, повернувши собі сміх. Делестан продовжував цікавитись опаленням і намагався встановити приблизну кількість камінів у замку. Але вона увірвала його, бо мала рівно стільки часу, аби одягнутись, якщо не хотіла спізнитись на полювання. Ругон провів їх до коридору – широкого монастирського коридору, вкритого зеленим килимом. Клоринда, йдучи геть, розважалася тим, що читала на усіх дверях імена гостей, написані на невеличких картках, взятих у тонкі дерев'яні рамці. У самому кінці вона озирнулася і вирішивши, що Ругон виглядає нерішучим, буцімто готовий покликати її, зупинилася і зачекала кілька секунд, усміхаючись. Він зайшов до себе, брутально хряснувши дверима.

Того дня пообідали рано. У Галереї Карт багато говорили про погоду – чудову для кінних ловів з гончаками: розсіяний сонячний пил, прозоре свіже повітря, нерухоме, ніби стояча вода. Придворні карети рушили із замку незадовго до полудня. Зустріч було призначено на Королівському Колодязі – просторому перехресті посеред лісу. Імператорські мисливці чекали вже більше години: кінні егері у червоних сукняних панталонах і у крилатих капелюхах з поперечними галунами, підбирачі у чорних черевиках зі срібними пряжками, в яких могли вільно бігати поміж чагарями. Екіпажі гостей, запрошених із сусідніх замків, рівнесенько вишикувалися півколом навпроти зграї, яку стримували псарі. А в центрі гуртки дам і мисливців у одностроях виглядали як сюжет зі старовинної картини – воскресле в прозористому повітрі полювання за часів Людовика XV. Імператор та імператриця не долучались до ловів. Як тільки почали

гнати звіра, їхні відкриті екіпажі звернули до алеї і повернулись до замку. Багато хто вчинив за їхнім прикладом. Ругон спершу спробував супроводжувати Клоринду, але вона так шалено погнала свого коня, що він відбився від неї і розчаровано вирішив повертатись. Він лютував, побачивши, як вона дуже далеко, вглибині алеї, галопує обіч де Марсі.

Десь пів на шосту Ругона попросили зайти до малих апартаментів імператриці випити чаю. Такої милості зазвичай удостоювалися інтелектуали. Там вже були Белен-д'Оршер і де Плугерн. Останній переповідав у тактовних висловах вкрай грубий дотеп, який мав успіх і викликав сміх. На той час мисливці тільки-тільки починали повертатись. Прийшла пані де Комбело, вдаючи непереборну втому. Коли у неї запитали новини, вона відповіла технічними визначеннями:

- О! Здобич довелось загнати протягом більш як чотирьох годин... Уявіть собі, на мить він вискочив з лісу на поля. Там він відсапався... Зрештою, він дав себе наздогнати біля Червоного ставу. Гонитва була чудова!

Шевальє Русконі стривожено навів інші подробиці:

- Кінь пані Делестан кинувся чвалом... Вона зникла у напрямку дороги на П'єрфон. Ми досі не маємо про неї новин.

На нього напосілись із запитаннями. Імператриця здавалась засмученою. Він розповів, що Клоринда увесь час мчалась, як чорт. Її аліор викликав захват у найдосвідченіших мисливців. А тоді її кінь раптово збився у бічну алею.

- Так, - додав Ля Рукет, якому свербіло ввернути слівце, - вона нещадно батожила бідолашну тварину!.. Пан де Марсі кинувся за нею, щоб прийти їй на допомогу. Він також не повернувся.

Пані де Лоренц, котра сиділа поза Її Величністю, звелася. Їй здавалось, що на неї дивляться з усміхом. Вона смертельно зблідла. Тепер розмова зайшла про небезпеки, що трапляються під час полювання. Якось олень заховався на подвір'ї ферми і так затято кинувся на собак, що у цій веремії одна дама зламала ногу. Почалися припущення. Якщо панові де Марсі вдалося приборкати коня пані Делестан, то, можливо, вони обидвоє спішилися, щоб трішки перепочити. У цьому лісі повно прихистків, хатин, повіток і павільйонів. Пані де Лоренц здалося, що усмішечок стало вдвічі більше, і що усі краєм ока стежили за її ревнивою люттяю. Ругон замовк і гарячково кінчиками пальців вистукував марш собі на колінах.

- Ото ще біда, якщо їм доведеться провести ніч надворі! – процідив зі стисненими зубами де Плугерн.

Імператриця віддала наказ, щоб Клоринду, коли вона повернеться, запросили до неї на чай. Враз пролунали тихі вигуки. На порозі з'явилася сама молода жінка – з розпашілим лицем, усміхнена, переможна. Вона подякувала Її Величності за інтерес, який вона до неї засвідчує. І спокійненько мовила:

- Господи! Мені так прикро. Даремно ви непокоїлись... Я уклала з паном де Марсі парі, що першою приїду, коли оленя забиватимуть. Якби не той клятий кінь...

А тоді весело додала:

- І ніхто з нас не програв – от і все.

Але вона мусила детальніше розповісти про свою пригоду. Вона не була анітрохи знічена. Після десяти хвилин шаленого чвалу кінь упав, але вона зовсім не поранилася. Вона заточилась від хвилювання, і пан де Марсі на мить завів її до повітки.

- Ми вгадали! – вигукнув Ля Рукет. – Ви кажете, до повітки?.. Я сказав – до павільйону.
- Вам там мало бути дуже погано, - злісно додав де Плугерн.

Клоринда, не припиняючи щасливо усміхатись, повільно відповіла:

- Ні, запевняю Вас. Там була солома. Я сіла на неї. Це була велика повітка, вся у павутинні. Спадала ніч. Це було дуже кумедно.

Дивлячись в очі пані де Лоренц, вона продовжувала ще млявішим голосом, від якого слова набували особливого значення:

- Пан де Марсі був дуже добрим до мене.

Відколи молода жінка почала переповідати свою пригоду, пані де Лоренц з усіх сил притискала два пальці собі до вуст. На останній подробиці вона заплющила очі, боцімто їй від люті запаморочилось у голові. Так вона просиділа з хвилину, а тоді вийшла, не в змозі опанувати себе. Вкрай роздратований пан де Плугерн вислизнув за нею. Клоринда, стежачи за ним, мимоволі переможно махнула рукою.

Тему розмови змінили. Пан Белен-д'Оршер заговорив про скандальний процес, яким глибоко переймалася громадськість: йшлося про клопотання про розлучення на підставі безсилості чоловіка. Він переказав деякі факти у настільки пристойних суддівських висловах, що пані де Комбело нічого не зрозуміла і попросила пояснень. Шевальє Русконі здобув неабияку симпатію, коли заспівав у півголоса п'ємонтські народні пісні – любовну лірику, яку потім переклав на французьку. Посеред однієї з пісень зайшов

Делестан. Він повернувся з лісу, де протягом двох годин ганяв дорогами, шукаючи свою дружину. Всі усміхнулися його дивному обличчю. Тим часом імператриця, здавалося, пройнялась палкою приязню до Клоринди. Вона всадила її поруч із собою і балакала з нею про коней. Пірам, кінь, на якому молода жінка їхала верхи під час полювання, мав дуже тяжкий галоп. Вона сказала, що наступного дня дасть їй Цезаря.

Відколи прийшла Клоринда, Ругон перемістився до вікна, вдаючи, що цікавиться вогниками, які загорялися вдалині, ліворуч від парку. Так ніхто не міг побачити легкого здригання на його обличчі. Він довго стояв на тлі ночі. Нарешті він обернувся, з незворушним лицем, аж тут до нього підійшов де Плугерн, котрий тільки-но повернувся, і прошепотів йому на вухо знервованим голосом людини, яка задовольнила свою цікавість:

- Так, жахлива сцена... Ви ж бачили, я пішов за нею. Вона якраз перестріла Марсі у кінці коридору. Вони зайшли до якоїсь кімнати. І звідти я почув, як Марсі сказав їй навпростець, що вона його дістала... Вона вискочила, мов божевільна, і попрямувала до імператорського кабінету... Божечки, так, я гадаю, вона пішла, щоб кинути імператору на стіл ті славнозвісні листи...

В цю мить з'явилася пані де Лоренц. Вона була уся біла, засапана, волосся розліталось їй на скронях. Вона повернулася на своє місце поза імператрицею зі спокійним відчаєм пацієнта, який сам собі зробив жахливу операцію і може від цього померти.

- Жодного сумніву, вона віддала листи, - повторив де Плугерн, розглядаючи її.

Ругон, здавалось, нічого не зрозумів, тоді він підійшов до Клоринди і, схилившись до неї, розповів їй всю історію. Вона весело слухала його, і її очі зблискували радістю. І тільки після того, як вийшли з малих апартаментів імператриці, коли надійшов час вечері, Клоринда буцімто вперше помітила Ругона. Вона узяла його попід руку і заговорила до нього, доки Делестан крокував позаду них:

- Ну що, бачили?.. Якби Ви були чемним сьогодні зранку, я не мусила б ризикувати своїми кістками.

Ввечері у дворі замку, у світлі смолоскипів, було влаштовано церемонію завершення ловів – годування псів здобиччю. Вийшовши із їдальні, кортеж гостей замість того, щоб одразу піти до Галереї Карт, розсипався по фасадних салонах, у яких вікна були навстіж відчинені. Імператор влаштувався на центральному балконі, де до нього могли приєднатись пара десятків осіб.

Знизу, від самої брами вестибюлю, вишикувалися дві вервечки лакеїв у пишних лівреях і з напудрованим волоссям, утворюючи широку алею. Кожен тримав довгого держака з чашею на кінці, де у спирті палало клоччя. Високі язики зеленого полум'я витанцьовували, мов підвішені у повітрі, достоту наче плавали на воді, і дзьобали ніч, не освітлюючи її, а витягаючи із пільми тільки подвійну шереду багряних жилетів і перетворюючи їх на фіолетові. По обидва боки двору тіснився натовп буржуа із Комп'єні з їхніми дамами: бляклі обличчя кишіли в сутінках, звідки відблиск клоччя витягав час від часу якусь бридку голову дрібного рантьє із сіро-зеленим лицем. Посередині, навпроти ганку, на бруківці лежали купкою кавалки оленя, прикриті його шкурою, викладеною головою наперед. По інший бік, біля брами, чекала зграя гончаків, оточених єгерями, а підбирачі, в зелених фраках і довгих білих бавовняних панчохах, вимахували смолоскипами. Яскраве червонясте світло, перетяте димом, що чорним туманом клубочився у напрямку до міста, осявало загравою собак, які тислися одна до одної і важко сапали, роззявивши пащеки.

Імператор залишався навстоячки. Час від часу раптовий спалах смолоскипа освітлював його примарне і непроникненне лице. Клоринда за вечерею ловила кожен його жест, але помітила у ньому тільки маркітну втому і скорботний настрій хворого, котрий страждає мовчки. Лиш одного разу їй здалося, що вона побачила, як він косо поглянув на пана де Марсі, але його сірі зіниці згасли під повіками. Він стояв на краю балкона, похмурий, трохи згорблений, і крутив собі вуса, а тим часом позад нього придворні зводилися навшпиньки, щоб побачити.

- Ну ж бо, Фірмен!

Єгері заграли «Королівський клич». Собаки озвалися, завили, повитягали шії, наполовину зводилися на задніх лапах, пориваючись наперед у нестерпному гаморі. Раптом в ту саму мить, коли псар показав ошалілій зграї оленячу голову, Фірмен, керівник загону, котрий стояв на ганку, опустив батога, і зграя, дочекавшись сигналу, у три стрибки перетнула двір, важко рухаючи боками від скаженого апетиту. Але Фірмен звів батіг. Собаки зупинилися за кілька кроків від оленя і на секунду розплескалися на бруківці: їхні хребти здригалися від тремтіння, а пащеки розривалися від гавкоту, сповненого бажання. Вони мусили позадкувати і повернулися, вишикувавшись по інший бік, попід ґратами.

- О! Бідолашні тварини! – зітхнула пані де Комбело з розімлілим співчуттям.
- Чудово! – вигукнув Ля Рукет.

Шевальє Русконі заплодував. Дві дами схилилися, дуже збуджені, кутики їхніх вуст бриніли, серце їм розпирало від потреби побачити, як собаки жертимуть. Але їм не одразу віддали кістки – це розбурхувало емоції.

- Ні-ні, ще ні, - пробурмотіли масні голоси.

А Фірмен тим часом двічі зводив і опускав батіг. Зграя у відчаї сходила піною. Втретє керівник загону не зводив батога. Псар утік, забравши шкуру і голову оленя. І собаки накинулися на шматки м'яса, качалися по них. Розлючений гавкіт згас у глухому гарчанні, у конвульсивному здриганні від насолоди. Хрупотіли кістки. А на балконі та у вікнах панувало задоволення: дами гостро усміхались, стискаючи білі зуби, чоловіки сапали, очі їм зблискували, а пальці постійно крутили якусь зубочистку, котру вони принесли з їдальні. А на подвір'ї вибухнув апофеоз: єгері видзвонювали фанфари, псарі розмахували смолоскипами, горіли криваві бенгальські вогні, запалюючи ніч і купаючи у великих краплинах червоного дощу розімлілі обличчя комп'єнських буржуа, що понапихувалися обабіч.

Імператор одразу ж відвернувся. Ругон якраз опинився поруч з ним, тож він, здавалося, прокинувся з глибокої замисленості, через яку залишався похмурих від самої вечері.

- Пане Ругон, - сказав він, - я поміркував про Вашу справу... Є перешкоди, багато перешкод.

Він зупинився, розтулив уста і стулив їх. А тоді, на ходу, сказав ще й таке:

- Треба залишатись у Парижі, пане Ругон.

Клоринда почула це і зі жвавим тріумфом махнула рукою. Слово імператора оббігло замок, і усі лиця ставали поважними й стривоженими, коли Ругон поволі перетинав гуртки, прямуючи до Галереї Карт.

А надворі собаки дожирали кістки. Вони люто навалювалися одне на одного, щоб дістатися середини купи. Утворився килим рухомих хребтів, білих і чорних, які з зажерливим харчанням штовхалися, витягалися, розпластувалися, ніби живе озеро. Щелепи поспішали, квапливо жерли, палаючи лихоманкою зжерти усе. Короткі сварки завершувалися виттям. Здоровенний гончак, прекрасна тварина, розсердився через те, що його відштовхнули до краю, позадував і кинувся одним стрибком всередину зграї. Він розчистив собі місце і заковтнув шмат оленячих нутрощів.

VIII

Минули тижні. Ругон повернувся до життя у втомі й нудзї. Він ніколи не згадував про отриманий від імператора наказ залишитись у Парижі. Він говорив тільки про свою невдачу і про уявні перешкоди, що заважали йому викорчувати ліси у глухомані Ландів. Щодо цього він не вмовкав. Якими могли бути ці перешкоди? Він сам не бачив жодної. Він доходив до того, що злився на імператора, з котрого, як він казав, неможливо витягнути жодного пояснення. Мабуть, Його Величність побоюється, що буде змушений виділити субвенції на цю справу?

Тим часом, в міру того, як спливали дні, Клоринда дедалі частіше навідувалася на вулицю Марбьоф. Здавалося, вона щоразу по обіді чекає від Ругона якоїсь новини, і здивовано дивилася на нього, бачачи, що він залишається нічим. Після перебування у Комп'єні вона жила з надією на раптовий тріумф. Вона уявляла справжнісіньку драму: шалену лють імператора, гучне падіння де Марсі, негайне повернення великого мужа до влади. Їй здавалося, що такий жіночий план матиме неодмінний успіх. Тож яким безмежним був її подив, коли за місяць вона побачила, що граф і далі залишається міністром. Вона зачала зневагу до імператора, котрий не уміє помститись. На його місці вона додала б пристрасті до образи. То про що він міркує у своїй постійній мовчазності, якої не полишає?

Утім, Клоринда ще не впадала у відчай. Вона відчувала нюхом перемогу – якийсь випадок з непередбачуваною монаршою милістю. Де Марсі похитнувся. А Ругон догоджав їй як чоловік, котрий побоюється, що його зрадять. Після нападів дивних ревнощів у Комп'єні, він стежив за нею радше по-батьківськи, засипав її нотаціями, хотів щодня її бачити. Молода жінка усміхалася, відтепер певна, що він не поїде з Парижа. Проте, десь посеред грудня, після довгих тижнів сонного спокою, він знов узявся говорити про свою велику справу. Він зустрічався з банкірами і мріяв, що вдасться обійтись без підтримки імператора. Його знову бачили загубленим посеред карт, креслень, технічних видань. Жількен, як він казав, уже назбирав більше п'яти сотень робітників, котрі погоджувалися їхати туди – це була перша жменька людей, які стануть його підданими. Тож Клоринда затялася над своїм завданням і зрушила з місця всю зграю друзів.

Це була титанічна праця. Кожен мав свою роль. Угоду уклали недомовками, по кутках у домі самого Ругона, щонеділі і щочетверга. Було розподілено складні завдання. Щодня вони ганяли Парижем з упертим наміром здобути вплив. Вони нічим не гребували, найменші досягнення були безцінними. Вони користались усім, вони витягали усе, що могли, із найдрібніших подій, вони використовували цілий день, від вранішнього привітання до вечірнього потиску долонь. Друзі друзів ставали

спільниками, а тоді ще й друзі тих друзів. До цієї інтриги затягли увесь Париж. У нетрях загублених кварталів були люди, котрі зітхали за тріумфом Ругона, не знаючи достоту чому. Згряя з десяти-дванадцяти осіб заволоділа містом.

- Ми – завтрашній уряд, - всерйоз казав Дю Пуаза.

Він проводив паралелі між ними і людьми, які зробили Другу Імперію. Він додавав:

- Я буду де Марсі Ругона.

Від претендента залишилося тільки ім'я. Потрібна була згряя, щоб утворити уряд. Двадцять зухів із ненажерливим апетитом є сильнішими за принципи! А коли вони можуть скористатися принципом як приводом, тоді стають непереможними. Він тинявся тротуарами, заходив у газети, де курил цигарки і приховано підкопувався під де Марсі: він завжди знав про нього пікантні історії, він звинувачував його у невдячності й егоїзмі. А коли підводив до того, що спливало ім'я Ругона, він відпускав півсловечка, малював надзвичайні обрії з примарними обіцянками: якби тільки той чоловік одного дня розкрив долоні, то на всіх посипалася б злива винагород, подарунків і субсидій. Так він постачав пресі відомості, цитати, анекдоти, і через це громадськість постійно переймалася персоною великого мужа. Два невеликі видання опублікували розповідь про візит на вулицю Марбьоф, інші говорили про славетний твір про англійську Конституцію і французьку Конституцію 1852 року. Здавалося, після ворожої двохлітньої мовчанки надходить популярність. Ширилося приглушене бурмотіння похвали. А Дю Пуаза брався за іншу роботу: за небачене крутість, за купівлю підтримки певних осіб, за шалену гру на Біржі щодо більш або менш певної появи Ругона в уряді.

- Думаймо лишень про нього, - частенько повторював він з тією відвертістю в словах, від якої знічувалися манірні члени зграї. – Згодом він подумає про нас.

Белен-д'Оршер був незграбним в інтригах: він витяг проти де Марсі скандальну справу, яку поквапом зам'яли. Він виявився спритнішим, коли обмовився, що одного дня може таки стати міністром юстиції, якщо його зять повернеться до влади, і завдяки цьому здобув відданість своїх колег-суддів. Кан теж повів загін в атаку: фінансисти, депутати, посадовці – він долучав до своїх лав усіх невдоволених, які зустрічалися на його шляху. Бежен став його покірливим ад'ютантом. Він користався навіть де Комбело і Ля Рукетом, хоча ті найменшої гадки не мали про завдання, до яких він їх підштовхував. Він діяв на офіційному рівні – дуже високо, простягаючи свою пропаганду аж до Тюільрі, працюючи у підпіллі

протягом багатьох днів, щоб одне слівце, від вуст до вуст, нарешті переказали імператору.

Але з найбільшою пристрасстю за роботу взялись жінки. На світ божий витягали жахливо брудну білизну і настільки заплутані авантюри, про справжні наслідки яких годі було дізнатись. Пані Корьор вже не називала вродливу пані Бушар інакше, як свою «кицюнею». Вона, як сама казала, відвезла її на село, і протягом тижня пан Бушар жив парубком, навіть пан д'Ескорай був змушений провадити вечори по дрібних театрах. Одного дня Дю Пуаза перестрів наших дам у товаристві добродіїв з орденами, про що визнав за належне промовчати. Пані Корьор мешкала тепер на дві домівки – на Білій вулиці і на вулиці Мазарін, де квартира була дуже кокетлива. Пані Бушар приходила туди після обіду і забирала ключ у консьєржки. Розповідали також про підкорення молодою жінкою високого посадовця – одного сльотяного ранку, коли вона підтикала спідниці, переходячи Королівський Міст.

Табунець друзів неабияк заворушився, докладаючи усіх зусиль. Полковник Жоблен вчашав до кафе на бульварах, щоб зустрітися з давніми товаришами-офіцерами, і між двома партіями пікета читав їм проповіді. Коли він у такий спосіб завербовував з пів дюжини, то увечері потирав собі руки, повторюючи, що «вся армія стоїть за праве діло». Пан Бушар вдавався у міністерстві до подібної агітації: він помалу нашепотів службовцям люту ненависть до Марсі. Він підкорив навіть прислужників із контори, він змушував усіх цих людей зітхати в очікуванні золотого віку, про який розповідав наближеним особам на вушко. Пан д'Ескорай діяв на багату молодь, перед якою вихвалював широкі погляди Ругона, його терпимість до певних помилок, його любов до відваги і сили. Зрештою, навіть Шарбонелі на лавках в Люксембурзькому саду, куди приходили щодня по обіді, чекаючи на завершення свого безкінечного процесу, знаходили засіб перетягнути до своїх шанців дрібних рантьє із кварталу довкола Одеона.

Щодо Клоринди, то вона не задовольнилася верховним командуванням цілою зграєю. Вона здійснювала дуже складні операції, про які ні перед ким не розтуляла рота. Ніколи ще її не бачили вранці у настільки недбало заціпненому пеньюарі, по таких задрипаних кварталах з міністерським портфелем під пахвою, що тріщав по швах, перетягнений мотузкою. Вона давала своєму чоловіку неймовірні доручення, котрі той виконував з лагідністю ягняти, нічого в них не тямлячи. Вона відправляла Луїджі Поццо розносити листи. Вона просила пана де Плугерна супроводжувати її, а тоді залишала його чекати її протягом години посеред тротуару. Якось їй спало на думку залучити на підтримку Ругона італійський уряд. Її листування з матір'ю, котра і досі сиділа в Турині, набрало божевільної

активності. Вона мріяла перекинути Європу сторчголов і принаймні двічі на день заходила до шевальє Русконі, щоб там зустрітися з дипломатами. Тепер частенько у цій кампанії, яку провадила так дивно, вона, здавалося, згадувала про свою вроду. Тоді, бувало, вона виходила після обіду вмита, зачесана, прекрасна. Коли ж її друзі, і собі здивовані, казали їй, що вона красуня, молода жінка відповідала з особливим виразом приреченої втоми:

- Але так треба!

Вона берегла себе як непереможний аргумент. Для неї віддатися чоловіку не мало жодних наслідків. Вона отримувала від цього настільки мало насолоди, що для неї це було такою ж справою, як й інші, можливо, трохи нуднішою. Коли вона повернулася із Комп'єні, Дю Пуаза, котрий знав про пригоду під час кінного полювання, захотів дізнатись, у яких стосунках вона залишилася з де Марсі. Він потайки гадав зрадити Ругона заради графа, якби Клоринда змогла стати його всемогутньою коханкою. Але вона майже образилася і енергійно заперечила всю історію. То він вважає її такою дурепою, аби підозрювати її в подібному зв'язку? Забуваючи про попередні спростування, вона дала зрозуміти, що навіть більше не бачила де Марсі. Колись давніше вона ще могла мріяти про те, щоб одружитися з ним. За її словами, розумний чоловік ніколи не працює заради фортуни своєї коханки. Вона, до речі, плакала інший проєкт.

- Бачите, - іноді казала вона, - частенько є кілька способів досягти того, чого бажаєш. Але поміж усіх способів завжди є тільки один, від якого матимеш насолоду... Мені є чого прагнути.

Вона і досі голубила Ругона очима, вона хотіла бачити його великим, буцімто хотіла відгодувати його владою задля якогось майбутнього бенкету. Вона зберігала покірливість учениці, ховалась в його тіні зі смиренністю, сповненою ласки. А він, посеред невпинного метушіння зграї, здавалося, нічого не бачив. У своєму салоні, у четвер і в неділю, він обважало розкладав пасьянси, встромивши носа у карти і начебто не чуючи перешіптувань за спиною. Зграя балакала про ту справу, обмінювалася знаками понад його головою, влаштовувала змову в куточку біля каміну, ніби його там і не було, настільки він видавався добродушним. Він залишався незворушним, відстороненим від усього, таким віддаленим від речей, про які стиха перемовлялися, що усі, врешті-решт, підвищували голос, потішаючись з його розгубленості. Коли заходила розмова про повернення до влади, він обурювався і присягався, що навіть не поворухнеться, навіть якщо тріумф чекатиме на нього за порогом. Дійсно, він дедалі щільніше замикався вдома, вдаючи, нібито зовсім не відає про зовнішні події. Невеликий особняк на вулиці Марбьоф, звідки струменіла гаряча лихоманка пропаганди, був місцем тиші і сну, де найближчі особи

багатозначно презирились, щоб залишити надворі запах битви, який приносили у своєму одязі.

- Та годі! – кричав Дю Пуаза. – Він тільки стає перед нами в позу! Він нас прекрасно чує. Погляньте на його вуха увечері: видно, як вони ворухнуться.

О пів на одинадцять, коли вони усі разом йшли геть, це був звичайний сюжет для розмови. Неможливо, щоб великий муж нічогосінько не знав про відданість своїх друзів. Він грається в Боженьку, як сказав колишній префект. Той чортисько Ругон живе як індійський бовван – закуняв у задоволенні самим собою, схрестивши руки на животі, усміхнений і блаженний посеред натовпу вірних, які вклоняються перед ним і розтинають собі черево. Це порівняння визнали дуже правильним.

- Я за ним стежитиму, ось побачите, - підсумував Дю Пуаза.

Але скільки б вони не досліджували обличчя Ругона, однак завжди бачили його закритим, умиротвореним, майже наївним. Можливо, він був цілком щирим. Клоринда, до речі, воліла, аби він ні в що не встрявав. Вона побоювалася, що він стане вперек її замірів, якщо його одного дня примусять розплющити очі. Тож над його фортуною працювали буцімто всупереч його волі. Йшлося про те, щоб невпинно штовхати його, силоміць витягти його на вершину. А тоді вони розрахуються.

Поміж тим, справи просувалися поволеньки і помалу, тож зграя, кінець кінцем, почала нетерпеливитись. Кислі дотепи Дю Пуаза допікали решті. Ругонові не дорікали вголос усім, що задля нього робили, але його проштирхували натяками й гіркими слівцями з подвійним значенням. Тепер іноді, коли полковник приходив на вечірки, його ноги були білими від куряви: він відчайдушно ганяв усе післяобіддя і не мав часу зайти додому – дурна справа, за яку він ніколи не отримає подяки. Іншого разу Кан, з опухлими від втоми очима, скаржився, що вже місяць змушений допізна зоріти: він частенько виходить у світ, і не тому, що – Господи Боже мій! – його це розважає, але щоб зустрітися з певними людьми у певних справах. Або ж пані Корьор розповідала історії, від яких усі розчулювалися: історію про бідолашну молоду жінку, дуже пристойну вдову, до якої вона заходить, щоб скласти компанію. Вона так жалкувала, що не має жодного впливу, і казала, що якби була урядом, то стала б на заваді усякій несправедливості. А тоді усі друзі виставляли свої власні мізерії. Кожен голосив, розповідаючи, яким було б його становище, якби він не був таким йолопом. Бідканням не було кінця-краю, а погляди, які кидали на Ругона, тільки їх підкреслювали. Його шмагали до крові, доходили навіть до вихвалання де Марсі. Спершу він зберігав незворушний спокій. Він досі нічогосінько не розумів. Але за кілька вечорів у нього від деяких фраз, вимовлених у його салоні, обличчям

пробігали легкі здригання. Він анітрохи не сердився, злегка стискав губи, нібито його колола невидима голка. Згодом він став настільки нервовим, що полишив пасьянси: вони більше не склалися, і він волів походжати дрібними кроками і балакати, хоча враз відходив від гостей, якщо починалися приховані докори. Час від часу його проймала німа злість, здавалось, він з останніх сил стискає руки за спиною, щоб не поступитись бажанню викинути усіх цих людей на вулицю.

- Дітки мої, - сказав одного вечора полковник, - я не приходитиму сюди пару тижнів... Треба надутися на нього. Побачимо, чи весело йому буде наодинці.

І Ругон, котрий мріяв зачинити двері, був глибоко вражений самотою, в якій його полишили. Полковник дотримався слова, інші взяли з нього приклад. Салон був майже порожній, щоразу бракувало п'ятьох чи шістьох друзів. Коли один з них повертався після відсутності і великий муж запитував у нього, чи він хворів, той з подивом заперечував і не наводив жодних пояснень. Якось у четвер ніхто не прийшов. Ругон провів вечір на самоті, крокуючи просторою кімнатою з руками за спиною і опустивши голову. Вперше він відчув силу зв'язку, який поєднував його з усією зграєю. Знизуючи плечима, він висловлював свою зневагу, коли міркував про глупоту Шарбонелів, про заздрий шал Дю Пуаза і про підозрілу лагідність пані Корьор. Проте ці ближні, до яких він мав таку посередню повагу, були необхідні йому, щоб бачити їх і панувати над ними. Це була потреба ревнивого хазяїна, який потайки плаче від найменшої зради. В глибині душі він був навіть розчулений їхньою глупотою, він любив їхні недоліки. Тепер вони, здавалось, стали частиною його єства, або радше це вони його повільно поглинули, аж настільки, що йому достоту чогось бракувало в ті дні, коли вони віддалялися від його персони. Тож врешті-решт, коли їхня відсутність затяглась, він їм написав. Він дійшов до того, що ходив відвідувати їх вдома, аби примиритися після серйозної суперечки. Тепер на вулиці Марбьоф жили в постійних сварках з тою ж гарячковістю до розлучень і примирень, як у подружжях, де кохання згіркло.

В останні дні грудня зчинилася особливо бучна колотнеча. Якось увечері, не знати, чому, слово за слово, усі почали жерти одне одного, виляскуючи гострими зубами. Вони не бачилися майже три тижні. Правда ж полягала у тому, що згряя починала впадати у відчай. Наймайстерніші зусилля не призвели до жодного помітного результату. Здавалось, становище зміниться дуже нескоро, і товариство полишило мрію про якусь непередбачувану катастрофу, що зробила б Ругона незамінним. Вони чекали на відкриття сесії Законодавчих зборів, але перевірка повноважень відбулася без жодних подій, окрім відмови від присяги двох депутатів-

республіканців. В ту пору навіть Кан, гнучка і прозорлива людина у їхньому товаристві, більше не розраховував на те, що загальне політичне становище обернеться на їхню користь. Ругон впав у відчай і з подвійною пристрасстю зайнявся своєю справою у Ландах, буцімто хотів приховати дрож на лиці, яку вже не міг приспати.

- Я почуваюсь недобре, - іноді казав він. – Бачите, мої руки тремтять... Мій лікар наказав мені робити фізичні вправи. Я увесь день надворі.

Дійсно, він багато гуляв. Бачили, як він крокував, розгублений, розмахуючи руками і високо здійнявши голову. Якщо його перепиняли, він торочив безкінечні оповідки. Якось вранці, повернувшись на обід після прогулянки у кварталі Шайо, він знайшов візитну картку з позолоченими берегами, на якій було написано від руки, гарним англійським почерком, ім'я Жількена. Картка була дуже брудна, уся заяложена масними пальцями. Він подзвонив слугі.

- Особа, яка віддала Вам цю картку, нічого не сказала? – запитав він.

Слуга, новий у цьому домі, усміхнувся.

- Це пан у зеленому пальті. Він виглядає дуже люб'язним, запропонував мені сигару... Він сказав тільки, що є одним з Ваших друзів.

Він уже зібрався було йти, аж тут пригадав:

- Гадаю, на звороті щось написано.

Ругон перевернув картку і прочитав нашкрябані олівцем слова: «Не можу чекати. Прийду ввечері. Це дуже терміново, кумедна справа.» Він недбало махнув рукою. Але після обіду фраза «Це дуже терміново, кумедна справа» знову спала йому на думку, вже не полишала його, і він, врешті-решт, почав нетерпеливитись. Що це може бути за справа, яка здається Жількєну кумедною? Він регулярно, раз на тиждень, увечері, зустрічався з колишнім комівоаяжером, відколи доручав йому темні й складні завдання. Жількен ніколи не з'являвся вранці. Отже, йшлося про надзвичайну справу. Ругон вичерпав усі припущення, його пройняла нетерплячість, котра йому самому здавалася сміховинною, тож він вирішив піти у місто і спробувати побачитися з ним раніше вечора.

- Якась історія п'янички, - міркував він, простуючи Єлисейськими Полями. – Зрештою, так я заспокоюсь.

Він вийшов пішки, бажаючи дотримуватись приписів лікаря. День був прекрасним – ясне січневе сонце у білому небі. Жількен вже не мешкав у пасажі Гютен, у кварталі Батиньоль. На його картці було зазначено: вулиця Гізард, передмістя Сен-Жермен.

Ругон насилу відшукав цю огидно брудну вулицю, розташовану поруч із церквою Святого Сульпіція. Вглибині темного коридору він натрапив на сонну консьєржку, яка крикнула йому з ліжка хрипким від лихоманки голосом:

- Пан Жількен?!.. А! Не знаю. Подивіться на п'ятому поверсі, на самій горі, двері ліворуч.

На п'ятому поверсі ім'я Жількена було написано на дверях, оточене арабесками, що зображали пронизані стрілами палаючі серця. Але даремно він стукав: він чув за дверима тільки цокання годинника-зозульки і нявкіт кішки, що так лагідно лунав у тиші. Він зарані підозрював, що намарне прийшов сюди, однак, йому полегшало від цього. Він спустився, заспокоєний, кажучи собі, що цілком може зачекати і до вечора. Надворі він стишив крок, перетнув ринок Сен-Жермен, без жодної цілі проминув вулицю Сени, і хоча був трохи стомлений, проте вирішив повертатися пішки. Дійшовши до вулиці Якова, він згадав про Шарбонелів. Уже два тижні він їх не бачив. Вони надулися на нього. Тож він вирішив на хвилюку зайти до їх і простягнути їм руку. Того дня по обіді повітря було настільки теплим, що він почувався геть розчуленим.

Кімната Шарбонелів у готелі «Перигор» виходила вікнами у двір – похмурий колодязь, звідки ширився запах брудного посуду. Кімната була темна, простора, з обдертими меблями із червоного дерева та вицвілими червоними адамашковими завісами. Коли Ругон зайшов, пані Шарбонель складала свої сукні і вішала їх на край великої дорожньої скрині, а пан Шарбонель, пітніючи, затерплими руками перев'язував іншу скриню – меншу.

- Що, ви їдете? – усміхаючись, запитав Ругон.

- О, так! – з глибоким зітханням відповіла пані Шарбонель. – Цього разу все скінчено.

Утім, вони заметушилися: їм дуже лестило те, що вони бачать його у себе. Усі стільці були завалені одягом, пакунками білизни, кошиками, чії боки тріскалися. Ругон сів на край ліжка і добродушно продовжував:

- Та годі! Мені і так добре... Робіть собі те, що й робили, я не хочу вам заважати... Ви їдете восьмигодинним потягом?

- Так, восьмигодинним потягом, - відповів Шарбонель. – Нам ще залишається шість годин у Парижі... Ах! Ми про це довго згадуватимемо, пане Ругон!

І він, хоча зазвичай говорив мало, вимовляв жахливі речі, дійшов до того, що махав кулаком до вікна, кажучи, що варто було їхати до такого міста, аби вже о другій годині по обіді нічого не бачити у своїй хаті. Це каламутне світло, що падало з вузького подвір'я-колодязя – це і був Париж. Красенько дякуємо! Вони повертаються до свого сонячного садка у Пласані. Він поглянув довкола, чи не забув чого. Вранці він купив залізничний розклад. Він вказав на курку, що лежала на каміні, у засмальцьованому папері: вони заберуть її із собою і з'їдять в дорозі.

- Дороженька моя, - повторював він, - ти гарненько спорожнила усі шухляди?.. У мене в нічному столику були пантофлі... Гадаю, за комод попадали якісь папери...

Ругон, сидячи на краю ліжка, зі щемом у серці дивився на приготування цих старих людей, у яких тремтіли руки, доки вони складали пакунки. У їхньому хвилюванні він відчував німий докір. Це він затримував їх у Парижі, що призвело до цілковитої поразки, до справжньої втечі.

- Ви помиляєтесь, - пробурмотів він.

Пані Шарбонель благально махнула рукою, буцімто хотіла змусити його замовкнути. Вона жваво заговорила:

- Послухайте, пане Ругон, нічого нам не обіцяйте. Бо наше лихо повториться... Подумати лишень – ми прожили тут понад два з половиною роки! Господи, два з половиною роки у цій дірі!.. У мене до кінця моїх днів зостанеться біль у лівій нозі: це я спала з боку вулиці, а зі стіни он там, за Вами, сочиться вода... Ні, я не можу Вам усього переказати. Це буде занадто довго. Ми проїли скажені гроші. Послухайте, учора я мусила купити цю скриню, щоб забрати те, що ми зносили в Парижі: погано зшитий одяг, за який з нас дерли, як за батька рідного, білизну, яку мені приносили з пральні пошматовану... А! От, скажімо, за чим я не жалкуватиму, так це за вашими праями! Вони усе перепалюють своєю кислотою.

Вони кинули купу дрантя до скрині, волаючи:

- Ні й ні, ми їдемо! Бачите, ще година – і я помру!

Але Ругон уперто заговорив про їхню справу. То вони довідалися настільки погані новини? І тоді Шарбонелі, заледве не плачучи, повідомили йому, що спадщина їхнього далекого родича Шевасю напевне вислизне від них. Державна рада от-от дозволить сестрам Пресвятого Сімейства прийняти дар у п'ятсот тисяч франків. І що остаточно відібрало у них останню надію, так це те, що вони довідалися про присутність

монсеньйора Рошара у Парижі, куди він приїхав вдруге, щоб зрушити справу.

Враз пан Шарбонель, геть не тямлячись, кинув воювати зі скринєю і заламав руки, повторюючи надірваним голосом:

- П'ятсот тисяч франків! П'ятсот тисяч франків!

Їм обом забракло духу. Вони сіли посеред переверненої сторчголов кімнати: чоловік – на скриню, жінка – на купу білизни. Вони скаржилися безкінечними млявими словами, і коли один умовкав, інший підхоплював. Вони пригадували свою приязнь до того родича Шевасю. Як вони його любили! Правда ж була у тому, що на той час, коли дізналися про його смерть, вони не бачили його понад сімнадцять років. Але зараз вони цілком щиро розчулювалися і вірили у те, що оточили його усією можливою турботою, коли він хворів. Потім вони звинуватили сестер Пресвятого Сімейства у ганебних махінаціях: вони скористалися довірою їхнього родича, усунули від нього друзів, постійно тисли на ослаблу волю хворого. Пані Шарбонель, хоч і була богомолкою, дійшла до того, що розповіла огидну історію: про те, як їхній далекий родич Шевасю помер від страху після того, як написав заповіт під диктовку священника, котрий показував йому чорта в ногах ліжка. Що ж до єпископа із Фавероля, монсеньйора Рошара, то він зробив брудну справу, обібравши добрих людей, котрих увесь Пласан знає за їхню чесність, завдяки якій вони зібрали на олії невеличкий статок.

- Але, можливо, не все втрачено, - мовив Ругон, бачачи, як вони ослабли. – Монсеньйор Рошар – це не Боженька... Я не міг займатися вами. У мене стільки роботи! Дайте мені поглянути на справу. Я не хочу, щоб вас обібрали.

Шербонелі презирнулися, злегка знизавши плечима. Чоловік пробубонів:

- Не варто, пане Ругон.

Ругон наполягав, присягався, що зробить усе можливе, що не хоче, аби вони ось так поїхали.

- Звісно, не варто, - повторила жінка. – Ви даремно завдасте собі клопоту... Ми говорили про Вас з нашим адвокатом. Він розсміявся, він нам сказав, що зараз у Вас немає сили супроти монсеньйора Рошара.

- Якщо не маєш сили, то що ще? – сказав і собі пан Шарбонель. – Ліпше поступитись.

Ругон схилив голову. Слова цих старих людей шмагали його, наче ляпаси. Ніколи ще він так не страждав від свого безсилля.

Пані Шарбонель тим часом продовжувала:

- Ми повертаємося до Пласана. Так значно мудріше... О! Пане Ругон, ми розстаємося без злоби на Вас. Коли ми побачимо там пані Фелісите, Вашу матінку, ми їй скажемо, що Ви зі шкури лізли задля нас. І якщо ще хтось запитає, то, не бійтесь, ми Вам ніколи не нашкодимо. Неможливо вимагати більшого, ніж можна зробити, чи не так?

Це вже було занадто. Він уявив, як Шарбонелі прибули до своєї провінції. До вечора усе місто гудітиме. Для нього це була особиста поразка, і від цієї невдачі він буде оговтуватись протягом багатьох років.

- Залишайтеся! – скрикнув він. – Я хочу, щоб ви залишилися!.. Побачимо, чи монсеньйору Рошару вдасться мене проковтнути!

Він засміявся грізним сміхом, який налякав Шарбонелів. Однак, вони і досі опиралися. Зрештою, вони погодилися ще на деякий час залишитись у Парижі – тиждень, і не більше. Чоловік сумлінно розв'язав мотузки, якими скрутив меншу скриню, жінка запалила свічу, хоча була заледве третя година, щоб повернути білизну і одяг до шухляд. Йдучи від них, Ругон приязно потис їм руки, повторюючи свої обіцянки.

На вулиці, ступивши десяток кроків, він розкаявся. Навіщо він затримав цих Шарбонелів, котрі так уперто хотіли поїхати? Це ж була чудова нагода здихатися їх. Тепер він більше, аніж будь-коли, зобов'язаний допомогти їм виграти процес. Найдужче він дратувався на себе самого, зізнаючись собі, що скорився вимогам марнославства. Йому здавалося, що це не гідне його сили. Зрештою, він пообіцяв, тож муситиме щось вирішити. Він проминув вулицю Бонапарта, пройшов набережною і перетнув міст Святих Отців.

Погода залишалася теплою. Утім, від ріки віяло зимним вітерцем. Ругон дійшов до середини мосту, застібнув пальто, аж тут помітив перед собою загорнену в хутра товсту даму, котра перегородила йому тротуар. За голосом він упізнав пані Корьор.

- А! Це Ви! – мовила вона плаксивим голосом. – Я мушу перестрітись з Вами, щоб погодитись потиснути Вам руку... Я тиждень до Вас носа не потикала б. Ні, Ви не дуже люб'язний.

Вона дорікала йому тим, що він не зробив для неї того, про що вона просила протягом кількох місяців. Йшлося, як завжди, про ту панну, Ерміну Бійкок, колишню вихованку монастиря Святого Дені, з якою її спокусник, офіцер, погоджується одружитись, якщо котрась порядна душа забажає сплатити належний посаг. До речі, усі ті дами її переслідують: пані удова Летюрк чекає на свою тютюнову крамничку, інші – пані Шардон, пані Тетаньєр, пані Жалагьє – приходять до неї щодня

поплакатись на злигодні і нагадують їй про зобов'язання, які вона вважала за можливе узяти на себе.

- А я розраховувала на Вас, - на завершення сказала вона. – О! Ви влаштували мені добрячу халепу!.. Послухайте, от прямисінько зараз я йду до міністерства освіти, щодо стипендії для малого Жалагьє. Ви ж мені її обіцяли, ту стипендію.

Вона зітхнула і пробурмотіла:

- Зрештою, ми таки мусимо побігати, бо ж Ви відмовляєтесь бути нам усім добрим Боженькою.

Ругону дошкуляв вітер, він коцюрбився і дивився під міст – на порт Святого Миколи, який утворював закуток торгового містечка. Слухаючи пані Корьор, він зацікавлено розглядав невеличку баржу, навантажену цукровими головами: чоловіки розвантажували її, скочуючи голови цукру жолобом, зробленим з двох дощок. Триста осіб, стоячи вгорі, на набережній, стежили за цими маневрами.

- Я є ніким і нічого не можу, - відповів він. – Ви помиляєтесь, якщо зачаїли на мене образу.

Але вона відповіла зверхнім тоном:

- Та годі! Я ж бо Вас знаю! Якщо Ви захочете, то станете усім... Не будьте лукавим, Ежене!

Він не зміг стримати усмішки. Фамільярність пані Мелані, як він її іноді називав, пробудила у ньому спогади про готель «Вано», коли у нього на ногах не було чобіт, але він завойовував Францію. Він забув про докори, з якими тільки-но звертався до себе, виходячи від Шарбонелів.

- Ну ж бо, - мовив він з виглядом добрячого парубійка, - що Ви хотіли мені розповісти?.. Але прошу Вас, не стіймо тут. Тут задубнути можна. Ви ж ідете на вулицю Іренель, то я проведу Вас до кінця мосту.

Він розвернувся у протилежному напрямку і пішов поруч з пані Корьор, не даючи їй руки. А та увесь час торочила про свої біди:

- Щодо інших, то мені на них, загалом, начхати! Ці дами зачекають... Я Вам не докучала б, я була б веселою, як і колись – пригадуйте? – якби сама не мала великого клопоту. Що Ви хочете? Так, врешті-решт, і скиснеш... Господи! Це все про мого брата. Той бідолашний Мартіно! Він геть здурів через свою жінку. У нього вже замість мозку полова.

І вона наводила найдрібніші подробиці нової спроби примирення, яку зробила минулого тижня. Аби точно довідатися ставлення брата до неї,

вона надумала відіслати туди, до Кулонж, одну зі своїх подруг – ту панну Ерміну Бійкок, чийм одруженням вона марила вже протягом двох років.

- Її подорож коштувала мені сто сімнадцять франків, - продовжувала пані Корьор. – І що? Знаєте, як її прийняли? Пані Мартіно розлючено, з піною на губах, накинулася на неї і на мого брата і кричала, що як я присилатиму до неї хвойд, вона викличе жандармів, щоб вони їх заарештували... Моя люба Ерміна і досі так тремтіла, коли я приїхала по неї на вокзал Монпарнас, що ми мусили зайти до кафе і замовити дечого.

Вони дійшли до кінця мосту. Перехожі штовхали їх ліктями. Ругон намагався втішити її, підшукував добрі слова:

- Це так прикро. Але брат повернеться до Вас, ось побачите. Час усе лікує.

Вона і далі тримала його на краю тротуару, поміж торохкотіння екіпажів, що звертали за ріг, тож він зрушив з місця і дрібним кроком повернувся на міст. Вона подріботіла за ним, повторюючи:

- В той день, коли Мартіно помре, вона здатна усе спалити, якщо він лишить заповіт... Від бідолашного чоловічка лишилися тільки шкіра й кістки, і Ерміна вважає, що виглядає він геть кепсько... Загалом, я дуже занепокоєна.

- Я нічого не можу зробити, треба зачекати, - невизначено махнувши рукою, відповів Ругон.

Вона знову зупинилася посеред мосту і, стишивши голос, мовила:

- Ерміна повідомила мені дещо особливе. Схоже, тепер Мартіно встряг у політику. Він республіканець. На останніх виборах він розворушив усю місцину... Мене це так вразило. Га? У нього можуть бути проблеми?

Запала тиша. Вона впритул дивилася на нього. А він стежив поглядом за ландо, що проминало поруч, буцімто хотів сховатись від її очей.

- Заспокойтесь, - продовжував він з невинним виглядом. – У Вас є друзі, правда ж? Тож розраховуйте на них.

- Я розраховую тільки на Вас, Ежене, - ніжно і дуже тихо відповіла вона.

Здавалосьь, його це розчулило. Він, у свою чергу, поглянув їй у вічі, і вона здалася йому такою зворушливою – з повною шиєю і скам'янілим лицем вродливої жінки, яка не хоче старіти. Вона – це і була його молодість.

- Так, розраховуйте на мене, - відповів він, потискаючи їй руки. – Ви ж добре знаєте, що я долучаюсь до усіх Ваших клопотів.

Він вдруге провів її до набережної Вольтера. Коли вона залишила його, він нарешті перейшов міст, сповільнюючи крок, знову зацікавлений цукровими головами, які вивантажували в порту Святого Миколи. На мить він навіть сперся на парапет. Але голови, що текли жолобами, зелена вода, що невинним потоком проминала під аркадами, гаволови, будинки – усе невдовзі перемішалось і потонуло в непереможній замріяності. Він марив про примарні речі, він спускався разом з пані Корьор у темні глибини. В ньому не було жалю: його мрія полягала у тому, аби стати дуже великим, дуже сильним, щоб задовольнити тих, котрі його оточували, понад міру природного і можливого.

Тремтіння пробудило його із дрімоти. Він задрижав. Спадала ніч, подих річки здіймав на набережних дрібну білу куряву. Проминаючи набережну Тюїльрі, він почувався вкрай стомленим. Враз йому забракло сміливості, щоб повернутися пішки. Але проїздили тільки повні фіакри, і він вже було відмовився шукати екіпаж, аж тут побачив, як візник зупинив коня навпроти нього. Із дверцят висунулася голова. Це був Кан.

- Я їхав до Вас! – крикнув він. – Сідайте ж! Я Вас підвезу, і ми поговоримо.

Ругон сів до екіпажа. Тільки-но він влаштувався, тільки-но фіакр загойдався від заспаного тупотіння коняки, як колишній депутат вибухнув запеклими словами:

- Ах! Мій друже! Мені хвильку тому запропонували таке... Ви нізащо не здогадаєтесь. Я просто задихаюсь.

Він опустил шибку на дверцятах.

- Ви ж не проти, чи не так?

Ругон забився в куток, дивлячись крізь відчинену шибку, як тікає сірий мур парку Тюїльрі. Дуже червоний Кан продовжував, уривчасто розмахуючи руками:

- Знаєте, я скористався Вашими порадами... Я самовіддано змагаюся вже два роки. Я тричі бачив імператора, я готую вже четверту доповідь з цього питання. Хоча я і не отримав свою залізничну концесію, проте став на заваді тому, щоб де Марсі віддав її Західній компанії... Загалом, я маневрував так, щоб діждатися, доки ми станемо сильнішими, як Ви мені й казали.

На мить він замовк – голос його загубився у пекельному торохкотінні навантаженого залізничним візком, що котився уздовж набережної. Коли фіакр перегнав візок, він продовжив:

- Так ось, годину тому до мого кабінету прийшов добродій, якого я не знаю, схоже, великий підприємець, і спокійненько запропонував мені від імені Марсі та директора Західної компанії передати мені ту концесію, якщо я вирішу відрахувати цим добродіям один мільйон акціями... Що Ви на це скажете?

- Трохи задорого, - усміхаючись, пробурмотів Ругон.

Кан, схрестивши руки, похитав головою.

- Ні, Ви й не уявляєте зухвалості цих людей!.. Треба переповісти Вам усю розмову з тим підприємцем. Марсі за той мільйон зобов'язується підтримувати мене і добитися задоволення мого клопотання у місячний строк. Він вимагає усього лиш свою частку, і нічого більше... Коли я заговорив про імператора, наш чоловічок засміявся. Він сказав буквально таке: мені гаплик, якщо за мене буде імператор.

Фіакр виїхав на площу Конкорд. Ругон виліз зі свого кутка, щоби його налилися кров'ю, буцімто він розігрівся.

- І Ви викинули того пана за поріг? – перепитав він.

Колишній депутат хвильку здивовано дивився на нього, не відповідаючи. Його злість миттєво згасла. Тепер уже він увібгався в куток екіпажа, мляво віддаючись його хитавиці, і пробурмотів:

- О, ні! Не можна викидати людей за поріг ось так, не поміркувавши... Я, до речі, хотів почути Вашу думку. Я, зізнаюся, хотів би погодитись.
- Кане, ніколи! – розлючено вигукнув Ругон. – Ніколи!

Вони почали дискутувати, Кан наводив цифри: безсумнівно, хабар у один мільйон – це забагато, але він доводив, що легко залатає цю діру за допомогою деяких операцій. Ругон не чув його і, махнувши рукою, відмовився слухати далі. Йому було начхати на гроші. Він не хотів, щоб Марсі поклав собі мільйона до кишені, бо якщо дозволити віддати мільйон – це зізнатися у свій безсилості, визнати себе переможеним, оцінити потужність свого конкурента у позамежну цифру, завдяки якій він ще більше виросте супроти нього.

- Ви ж добре бачите, що він стомився, - сказав Ругон. – Він починає задкувати... Зачекайте трохи. Ми матимемо концесію задарма.

І додав майже загрозливим тоном:

- Ми посваримося, попереджаю Вас. Я не можу погодитися, щоб одного з моїх друзів ось так грабували.

Запала тиша. Фіакр рухався Єлисейськими Полями. Двоє чоловіків, замислені, здавалося, зосереджено рахували дерева на протилежному боці. Першим, у півголоса, заговорив Кан:

- Послухайте, я не бажаю нічого іншого, я хотів би залишатися з Вами. Але зізнайтесь, що незабаром вже два роки...

Він не завершив і завернув фразу на інше:

- Власне, це не Ваша вина, у Вас зараз руки зв'язані... Повірте мені, треба віддати мільйон.
- Ніколи! – з усієї сили крикнув Ругон. – Зачекайте, і за два тижні Ви матимете свою концесію!

Фіакр якраз зупинився біля невеликого особняка на вулиці Марбьоф. Але вони, не виходячи, говорили ще якийсь час за зачиненими дверцятами, так ніби зручненько влаштувались у кабінеті. Ругон того дня запросив на вечерю пана Бушара та полковника Жоблена і хотів ще затримати Кана, але той відмовився, бо, як йому не прикро, але його запросили деінде. Тепер великий муж запалився справою концесії. Коли він нарешті вийшов з фіакра, то дружньо зачинив за собою дверцята, востаннє кивнувши колишньому депутату.

- До завтра, до четверга, чи не так? – вигукнув той, визираючи з шибки, доки екіпаж котився геть.

Ругон повернувся з легкою лихоманкою. Він навіть не зміг прочитати вечірню газету. Хоча була заледве п'ята година, він перейшов до салону, щоб чекати на гостей, крокуючи туди-сюди. Від першого за той рік сонця, блілого січневого сонця, у нього почалася мігрень. Події, що трапилися після полудня, глибоко схвилювали його. Уся згряя зібралася довкола нього: друзі, яких він терпів – ті, яких він боявся, і ті, до яких мав щиріу приязнь, - штовхали його і вимагали негайної розв'язки. І він не міг сказати, що це йому не подобалося: він виправдовував їхню нетерплячість, він відчував, як у ньому здіймається лютя, що закипала від їхньої люті. Це було так, ніби простір, яким він ступав, помалу скорочувався. Надійшла година, коли він мусив зробити небачене зусилля.

Враз він згадав про Жількена, про якого зовсім забув. Він викликав слугу і запитав, чи «добродій у зеленому пальті» повертався протягом його відсутності. Слуга нікого не бачив. Тож він наказав, що як той пан з'явиться увечері, відвести його до кабінету.

- І негайно попередьте мене, - додав він. – Навіть якщо ми будемо за столом.

Його цікавість пробудилася, і він пішов по картку Жількена. Він перечитав кілька разів «Це дуже терміново, кумедна справа», але нічого більше не дізнався. Коли прийшли пан Бушар і полковник, він захвав картку до кишені, схвильований і роздратований цією фразою, яка знову вкорінилася в його мозку.

Вечері була дуже проста. Пан Бушар вже два днів жив парубком – його дружина поїхала до хворої тітоньки, про яку, до речі, згадала вперше. Що ж до полковника, для котрого в домі Ругона завжди була наготована тарілка, то він цього вечора привів із собою свого сина Огюста, який саме був на канікулах. Пані Ругон з притаманною їй мовчазною люб'язністю вшановувала гостей. Слуги подавали страви під її наглядом повільно і ретельно, навіть не було чути найменшого стукоту тарілок. Говорили про навчання у ліцеї. Керівник відділу цитував вірші Горація і пригадував відзнаки, які отримував на шкільних конкурсах приблизно 1813 року. Полковник волів би більше військової дисципліни. Він повідомив, чому в листопаді Огюста не допустили до випускних іспитів: у хлопчика настільки жвавий розум, що він завжди виходить поза межі запитань учителів, і тому ці панове невдоволені. Доки батько пояснював таким чином його поразку, Огюст їв білу курятину, приховуючи усмішечку двієчника, який відчувається пречудово.

За десертом у вестибюлі пролунав дзвінок, і це, схоже, схвилювало доти розгубленого Ругона. Він вирішив, що це Жількен, і жваво звів очі до дверей, вже машинально складаючи серветку і чекаючи, коли його попередять. Але натомість зайшов Дю Пуаза. Колишній префект сів за два кроки від столу, як близький друг дому. Він частенько заходив раннім вечором, одразу ж після того, як поїв у невеличкому пансіоні у передмісті Святого Оноре.

- Я приголомшений, - пробурмотів він, не наводячи жодних подробиць про свої заплутані післяобіденні справи. – Я пішов би спати, аж тут мені спало на думку зайти сюди і погортати газети... Вони у кабінеті, чи не так, Ругоне?

Утім, він залишився і погодився на грушу і наперсток вина. Розмова зайшла про дорожнечу продуктів: протягом двадцяти років ціни на усе подвоїлися. Пан Бушар пригадував, як замолоду бачив голубів по п'ятнадцять су за пару. Тим часом, тільки-но принесли каву і наливки, пані Ругон тихесенько вийшла. До салону повернулися без неї: усі почувалися немов у родинному колі. Полковник і керівник відділу самі перенесли картярський столик ближче до каміну і виляскували картами, зосереджені і

вже загублені у складних комбінаціях. Огюст гортав розкладену на круглому столику підбірку ілюстрованих часописів. Дю Пуаза зник.

- Погляньте-но на цю гру! – несподівано вигукнув полковник. – Вона надзвичайна, га?

Ругон наблизився і погойдав головою. Коли він повернувся на своє місце і мовчки сів, беручи до рук щипці, аби перевернути дрова, тихесенько зайшов слуга і сказав йому на вухо:

- Прийшов той вранішній пан.

Ругон здригнувся. Він не чув дзвінка. У кабінеті він побачив Жількена, котрий стояв з патичком під пахвою і кліпаючи очима, немов митець, вивчав поганеньку гравюру, на якій було зображено Наполеона на острові Святої Єлени. Він залишився наглухо застіпнений у товсте зелене пальто, голова його була покрита майже новим чорним шовковим капелюхом, що помітно з'їхав набакир.

- Ну що? – жваво запитав Ругон.

Але Жількен не квапився. Він хитнув головою і сказав, дивлячись на гравюру:

- Однак воно хапає!.. Схоже, він там неабияк нудиться!

Того вечора кабінет був освітлений єдиною лампою, що стояла на краю письмового столу. Коли Ругон зайшов, від крісла з височенною спинкою, біля каміну, долинуло тихе шарудіння паперу, а тоді запанувала така тиша, що можна було подумати, буцімто це тріснуло напівзгасле поліно. Жількен, до речі, відмовився сісти. Чоловіки залишилися коло дверей, у смузї тіні, що падала від книжкової шафи.

- Ну що? – перепитав Ругон.

Він повідомив, що після обіду заходив на вулицю Гізар. І Жількен заговорив про свою консьєржку – чудову жіночку, яка відходить через сухоти, а все через той дім, бо перший поверх такий вологий.

- А ця термінова справа... Що це?

- Пожди! Я задля цього і прийшов. Ми побалакаємо... Ти зайшов нагору і почув кішку? Уяви собі, ця кішка залізла по ринві. Вночі, коли вікно залишилося відчинене, я побачив, що вона лежить поруч зі мною. Вона лизала мені бороду. Мені це здалося добрячим жартом, і я її залишив.

Нарешті він вирішив заговорити про справу. Але історія виявилася довгою. Він почав з того, що переповів свою любовну пригоду з прасувальницею,

яку закохав у себе одного вечора, коли виходив з театру «Дотепник». Ця бідолашна Елалі якраз була змушена залишити свої меблі хазяїну, бо коханець кинув її саме тоді, коли вона була винна за півтора року. Тож останні десять днів вона мешкала у готелі на вулиці Монмартр, неподалік від своєї майстерні. І саме у неї він спав цілий тиждень, на третьому поверсі, двері в кінці коридору, у чорній комірчині, вікнами у двір.

Ругон приречено слухав його.

- Тож три дні тому, - продовжував Жількен, - я приніс пирога і пляшку вина... Ми це з'їли у ліжку, розумієш? Ми рано вкладаємося спати... Елалі прокинулася трохи раніше полуночі, щоб витрусити крихти. А тоді заснула, хоч кати гармату. Ця дівка – справжня колода!.. А я не спав. Я задмухав свічку і дивився перед себе, аж тут в сусідній кімнаті зачалася сварка. Треба сказати, що ці кімнати сполучені через двері, що вже забиті. Голоси залишалися тихими, здавалося, там замирилися. Але я почув такі дивні звуки, що – слово честі! – підійшов до дверей і припав оком до шпарини... Ні, ти нізащо не здогадаєшся!..

Він зупинився, вибалушивши очі, і насолоджувався ефектом, який розраховував справити.

- Так от, їх було двоє – молодик років двадцяти п'яти, доволі чемний, і старий, якому мало минути п'ятдесят – малий, худий, кволий... Парубчак розглядали пістолети, кинджали, шпаги – усіляку зброю, новісіньку – аж сталь блищала... Вони говорили на якомусь жаргоні, який я спершу не зрозумів. Але за деякими словами я упізнав італійську мову. Ти ж знаєш, я подорожував Італією, за макаронами. Тож, мій дорогенький, я постарався і зрозумів... Ці добродії приїхали до Парижа, щоб вбити імператора². Ось!

Він схрестив руки, притискаючи ціпка до грудей, і повторив кілька разів:

- Га? Хіба не кумедно?

Це була та справа, яку Жількен вважав кумедною. Ругон знизав плечима. Йому разів сто доносили про змови. Але колишній комівояжер уточнив:

- Ти сказав мені приходити, щоб переказати побрехеньки з кварталу. Я залюбки прислужуюся тобі і повторюю усе, еге ж? Ти даремно крутиш головою... Ти що, гадаєш, якби я пішов до префектури, то мені не налили б добрячу чарку? Ось тільки я волюю, щоб з цього скористався мій друг. Чуєш? Це серйозно! Йди, розкажи це імператорові, і він – до дідька! – тебе поцьомкає!

² Замах на імператора було скоєно 14 січня 1858, біля тодішньої Опери: в його карету кинули три бомби. Заколотники дійсно мешкали в готелі на вулиці Монмартр. 156 осіб були поранені, 8 загинули.

Вже три дні він стежив за, як сам казав, фajnими добродіями. За добу прийшли ще двоє інших: один молодий і один зрілий – дуже вродливий, з блідим лицем, довгим чорним волоссям, схожий на ватажка. Усе це товариство поверталось захекане і коротко перемовлялось самими натяками. Напередодні він бачив, як вони заряджали залізні «машинки», і це, на його думку, були бомби. Він переконав Елалі віддати йому ключа і, нашорошивши вуха, сидів у кімнаті без черевиків. Ще о дев'ятій вечора він підлаштував так, щоб Елалі захропіла, аби заспокоїти сусідів. На його думку, ніколи не слід втягувати жінок і політику.

В міру того, як Жількен говорив, Ругон поважнішав. Він повірив. Під легким сп'янінням колишнього комівояжера, поміж дивними подробицями, що переривали розповідь, він відчував, як визирає переконлива правда. До того ж, усе очікування протягом цього дня, його стривожена цікавість тепер вразили його, немов передчуття. Він знову відчув внутрішню дрож, що охопила його від самого ранку, і це було хвилювання сильної людини, чия доля розігрується під час партії у карти.

- За тими йолопами має нюшкувати уся префектура, - пробурмотів він, удаючи цілковиту байдужість.

Жількен реготнув і прожував між зубами:

- У такому випадку, префектурі треба поквапитися.

Він замовк, і далі регочучи і дружньо ляскаючи по своєму капелюху. Великий муж зрозумів, що він сказав ще не все. Він поглянув йому у вічі. Але Жількен уже відчиняв двері, говорячи:

- Зрештою, я тебе попередив... А я, мій дорогесенький, я піду собі вечеряти. Я тут стою перед тобою, а сам ще не вечеряв. Я ганяв за своїми типчиками цілий день... Який же я голодний!

Ругон зупинив його і запропонував пригостити його шматком холодного м'яса. Він негайно наказав подати страву до їдальні. Жількен виглядав глибоко зворушеним. Він зачинив двері кабінету і стишив голос, щоб слуга не почув його:

- Ти хороший хлопець... Слухай сюди. Я не хочу тобі брехати. Якби ти мене погано прийняв, я пішов би до префектури... Але тепер ти дізнаєшся усе. Так буде чесно, еге ж? Сподіваюсь, ти не забудеш про цю послугу. Друзі – це завжди друзі, щоб там хто не казав...

Тож він схилився і додав з присвистом:

- Це завтра увечері... Цісарчика мають зачистити біля Опері, коли він заходитиме до театру. Екіпаж, ад'ютанти, двораки – усе полетить під три чорти.

Доки Жількен підживлявся у їдальні, нерухомий Ругон, із землистим лицем, стояв посеред кабінету. Він розмірковував і вагався. Врешті-решт, він сів за письмовий стіл, узяв аркуш паперу, але майже одразу поклав. Якусь мить здавалося, що він збирався поспіхом бігти до поліції, буцімто хотів віддати наказ. Але він поволі повернувся і знову заглибився у роздуми, від яких обличчя йому вкрилося тінню.

В цю мить крісло з височезною спинкою, біля каміну, раптово здригнулося. Дю Пуаза звівся на ноги і спокійненько склав газету.

- Як?! Ви?! Ви були тут?! – грубо крикнув Ругон.

- Та звісно – я читав газети, - відповів колишній префект, показуючи в усмішці криві білі зуби. – Ви це добре знали – Ви ж побачили мене, коли заходили.

Ця зухвала брехня поклала край будь-яким поясненням. Двоє чоловіків кілька секунд мовчки дивилися один на одного. Ругон вдруге підійшов до письмового столу і, здавалося, нерішуче запитував Дю Пуаза поглядом, а той лиш махнув рукою, вочевидь бажаючи сказати: «Зачекайте, не спішно, треба подивитись.» Не обмінявшись жодним словом, вони повернулися до салону.

Того вечора між полковником і паном Бушаром вибухнула така сварка щодо претендентів на французький трон – принців з Орлеанської династії і графа де Шамбора, що вони покидали карти, присягаючись, що ніколи більше не гратимуть удвох. Вони сіли обабіч каміну, грізно блискаючи очима. Коли Ругон зайшов, вони вже мирилися, засипаючи його надзвичайними похвалами.

- О! Нема чого соромитись, я скажу це йому в очі, - вів полковник. – Зараз немає нікого, хто міг би до нього дорівнятись.

- Ми кажемо про Вас погане, чуєте? – з дотепом підхопив Бушар.

Розмова тривала.

- Непересічний розум.

- Чоловік дії з поглядом переможця!

- Ах! Як же нам потрібно, щоб він трішечки зайнявся нашими справами!

- Так, збитки були б значно меншими. Тільки він може врятувати Імперію.

Ругон скулив свої широкі плечі, зі скромності удаючи набурмосений вигляд. Його неймовірно тішило, коли йому кадили фіміам у саме обличчя. Ніколи його марнославство не лоскотали так солодко як тоді, коли полковник і пан Бушар цілий вечір перекидалися ось так захопленими фразами. Їхня глупота розтікалася рікою, їхні обличчя набирали виразу блазнюватої набундюченості. І чим пустопорожнішими він їх відчував, тим приємнішим був для нього їхній монотонний голос, який безперестану фальшиво уславлював його. Іноді, коли цих братів-близнюків не було поруч, він жартував з їхніх слів, однак від цього вони не менше вдовольняли його апетит до гордині і панування. Це було гнойовище вихвалень, достатньо просторе, щоб він міг залюбки качатись у ньому своїм великим тілом.

- Ні-ні, я бідна людина, - сказав він, погойдуючи головою. – Ах! Якби ж то я був дійсно настільки сильним, як ви вважаєте

Не договоривши, він сів перед картярським столиком і машинально розклав пасьянс, що останнім часом траплялося з ним дуже рідко. Пан Бушар і полковник не вгавали: вони проголошували його великим оратором, великим керівником, великим фінансистом, великим політиком. Дю Пуаза стояв поруч і схвально хитав головою. Нарешті він сказав, не дивлячись на Ругона, так ніби його там не було:

- Господи! Вистачило б однієї події... Імператор дуже добре налаштований до Ругона. Якби ж то завтра вибухнула катастрофа, щоб він відчув потребу в енергійній руці, і щоб післязавтра Ругон став міністром... Господи! Так!

Великий муж повільно звів очі. Він повалився у крісло, не завершивши пасьянс, і знову лице його геть посіріло від тіні. Але, незважаючи на замисленість, улесливі й невтомні голосочки полковника і пана Бушара достоту заколисували його, підштовхували до якогось рішення, перед котрим він досі вагався. Зрештою, він усміхнувся, коли юний Огюст, завершивши забутий пасьянс, вигукнув:

- Склалося, пане Ругон!

- Ще б пак! – докинув Дю Пуаза, повторюючи звичне слівце великого мужа: - Воно завжди складається.

В цю мить підійшов слуга і повідомив Ругону, що його просять пан і пані, і передав йому картку, побачивши яку, він стиха скрикнув:

- Як?! Вони в Парижі?

Це були маркіз і маркіза д'Ескорай. Він поквапився прийняти їх у своєму кабінеті. Вони вибачилися, що прийшли так пізно. Потім, протягом

розмови, вони дали зрозуміти, що вже два дні як приїхали до Парижа, але побоюючись, що їхній візит до особи, наближеної до уряду, буде хибно витлумачено, вони були змушені відкласти цей візит на неусталений час, коли вони і з'явилися. Таке пояснення анітрохи не образило Ругона. Присутність маркіза і маркізи в його домі була для нього несподіваною честю. Якби сам імператор особисто постукав у його двері, то й тоді його марнославно не було би настільки втішене. Ці старі люди прийшли як прохачі, тож увесь Пласан складав йому шану – аристократичний Пласан, холодний і набундючений, який ще від далекої пори молодості уявлявся йому неприступним Олімпом. Нарешті він задовольнив свою мрію, свої давнішню амбіцію, і почувався так, ніби достоту помстився за зневагу рідного містечка, коли волочив його вулицями стоптані черевики адвоката без клієнтури.

- Ми не знайшли Жюля, - мовила маркіза. – Ми так тішилися думкою, що зробимо йому сюрприз... Він, схоже, мав поїхати до Орлеана, у справах.

Ругон не знав про відсутність молодого чоловіка. Але він усе зрозумів, пригадавши, що тітонька, у якої має бути пані Бушар, мешкає в Орлеані. Він виправдовував Жюля, навіть вигадав важливу справу: робота над питанням про зловживання владою викликала необхідність його поїздки. Він зобразив його розумним хлопцем, котрий матиме блискучу кар'єру.

- Йому треба прокласти собі шлях, - сказав маркіз, не наголошуючи на цьому натяку на майнову руїну їхньої родини. – Ми з великим болем у серці розлучилися з ним.

Батько і матір приховано жалілися на тяготи нашої огидної епохи, які стають синам на заваді зростати у вірі їхніх батьків. Вони самі не ступали ногою до Парижа після падіння Шарля X. Звісно, вони сюди нізащо не повернулися б, якби не йшлося про майбуття їхнього Жюля. Відколи цей чудовий хлопчик, за їхніми таємними порадами, служив імперії, вони хоч і вдавали про людське око, що зреклися його, але насправді крадькома і невпинно працювали над його просуванням.

- Ми від Вас нічого не приховуємо, пане Ругон, - з чарівною фамільярністю у тоні продовжував маркіз. – Ми любимо нашу дитину, і це цілком правомірно... О! Ви багато зробили, і ми Вам вдячні за це. Але треба, щоб Ви зробили ще більше. Адже ми друзі й земляки, чи не так?

Глибоко зворушений Ругон вклонився. Смирена поведінка цих двох старих людей, яких він знав давніше такими величними, коли зазірав у неділю до церкви Святого Марка, достоту вивищувала його власну особу. Він дав їм непорушні обіцянки.

Коли вони виходили, після двадцяти хвилин інтимної розмови, маркіза взяла його за руку і затримала її у своїй долоні, бурмочучи:

- Тож домовилися, любий пане Ругон. Ми саме заради цього приїхали із Пласана. Що Ви хочете, в нашому віці стаєш нетерплячим! Тепер ми повертаємося такі радісні... Нам казали, що Ви більше нічого не можете.

Ругон усміхнувся. Він вимовив останні слова з рішучим виглядом, буцімто відповідав собі на свої потаємні думки:

- Ми можемо те, чого хочемо... Розраховуйте на мене.

Проте, коли вони пішли, його обличчям знову пробігла тінь жалю. Він зупинився посеред передпокою, аж тут помітив, що в кутку шанобливо стовбичить охайно вдягнений чоловік і крутить в руках невеличкого круглого фетрового капелюха.

- Чого Ви хочете? – рвучко запитав його Ругон.

Дуже високий і дуже міцний чоловік пробурмотів, опустивши очі:

- Пан не упізнав мене?

Ругон брутально кинув «ні».

- Я – Мерль, колишній писар пана у Державній раді.

Ругон трохи полагіднішав.

- А! Дуже добре. Тепер у Вас справжня борода... То чого Ви хочете, мій хлопче?

Мерль пояснив з ввічливими манерами пристойної людини. По обіді він зустрів пані Корьор, і це вона порадила йому піти до пана того ж вечора, інакше він нізащо не дозволив би собі потривожити пана у таку годину.

- Пані Корьор дуже добра, - кілька разів повторив він.

Врешті-решт, він повідомив, що залишився без місця. Він носить справжню бороду тому, що вже приблизно пів року як пішов з Державної ради. Коли ж Ругон запитав його про причини звільнення, він не зізнався у тому, що його вигнали через погану поведінку. Він стис губи і тактовно відповів:

- Усі знали, наскільки я був відданий пану. Після того, як пан пішов, мені влаштували стільки усякої мороки, бо я ніколи не міг приховати свої почуття... Одного дня я замало не дав ляпаса товаришеві, який казав непристойні речі... І вони мене звільнили.

Ругон пильно поглянув на нього.

- Тож, мій хлопчику, Ви саме через мене опинилися на вулиці?

Мерль на мить усміхнувся.

- І я винен Вам місце, чи не так? Я маю Вас десь прилаштувати?

Він знов усміхнувся і сказав попросту:

- Пан був би таким добрим.

Запанувала коротка мовчанка. Ругон машинальним і нервовим рухом злегка постукував рукою об руку. Він засміявся з рішучістю і полегшенням. У нього забагато боргів, і треба їх усі сплатити.

- Я поміркую про Вас, Ви матимете місце, - продовжував він. – Ви правильно зробили, що прийшли, мій хлопчику.

І він попрощався з ним. Цього разу він уже не вагався. Він зайшов до їдальні, де Жількен спорожнював слоїк варення після того, як з'їв скибку паштету, куряче стегенце і холодну картоплю. Дю Пуаза приєднався до нього і балакав з ним, сидячи верхи на стільці. Вони вкрай безцеремонно говорили про жінок і про те, як закохати їх у себе. Жількен залишив капелюха на голові. Він розвалився на стільці і розгойдувався, тримаючи в роті зубочистку, щоб виглядало шикарніше.

- Тож я вшиваюся, - сказав він, спорожнивши повну склянку і прицмокнувши язиком. – Я піду на вулицю Монмартр і подивлюсь, що там роблять мої пташечки.

Але Ругон, виглядаючи дуже веселим, пожартував з нього. Що, невже він і досі вірить у свою історію про змовників, навіть після того, як повечеряв? Дю Пуаза теж вдавав повну недовіру. Він домовився з Жількеном про зустріч на завтра, бо, як сказав, мусив пригостити його обідом. Жількен, тримаючи ціпка під пахвою, повторював, тільки-но траплялася нагода вставити слівце:

- То Ви не попередите...
- О, так! – врешті-решт відповів Ругон. – Мене візьмуть на кпини – от і все... Це не спішно. Завтра зранку.

Колишній комівояжер уже тримався за ручку дверей. Він повернувся, регочучи.

- Знаєте, - сказав він, - нехай того цісарчика підірвуть – мені на те начхати! Так буде значно кумедніше.

- О! – з переконаним, майже побожним виглядом продовжував великий муж. – Імператорові нічого не загрожує, навіть якщо ця історія правдива. Такі замаху ніколи не вдаються... Є Боже Провидіння.

Це було останнє слово. Дю Пуаза пішов з Жількеном, до якого дружньо звертався на «ти». І коли за годину, о пів на одинадцять, Ругон потис долоні пану Бушару і полковнику, які йшли і собі, він потяг руки і позіхнув, як то іноді робив, приказуючи:

- Я геть вимучений. Цієї ночі я чудово спатиму.

Наступного вечора, біля Опери, під екіпажем імператора вибухнули три бомби. У натовпі, що тіснився на вулиці Ле Пельтьє, зчинилася жахлива паніка. Зачепило більш як пів сотні осіб. Тіло жінки у блакитній шовковій сукні, яку вбило на місці, перегородило ривчак. Двоє солдатів конали на бруківці. Поранений в потилицю ад'ютант залишав по собі краплини крові. У яскравому світлі газових ліхтарів, посеред диму, імператор вийшов цілий та неушкоджений із карети, подряпаної шрапнеллю, і вклонився. Тільки його капелюх був продірваний уламком бомби.

Ругон увесь день спокійнісінько залишався вдома. Утім, зранку він був трохи збуджений і двічі висловлював бажання вийти в місто. Але коли він доїдав обід, прийшла Клоринда. Він залишався з нею до вечора у кабінеті, забувши про час. Вона прийшла проконсультуватися з ним щодо заплутаної справи і виявляла цілковиту зневіру в собі, бо, як казала, нічого не могла досягти. Тож він утішав її, дуже зворушений її смутком, засвідчував велику надію, давав зрозуміти, що незабаром усе зміниться. Йому було відомо про відданість та пропаганду його друзів: він винагородить найменших з-поміж них. Коли вона йшла від нього, він поцілував її в чоло. Після вечері він відчув непереборну потребу ходити. Він вийшов на вулицю і, задихаючись, шукаючи свіжого річкового повітря, попрямував найкоротшим шляхом, щоб вийти на набережні. Той зимовий вечір був дуже теплий, з низьким хмарним небом, що, здавалося, у чорній тиші важіло над містом. Вдалині згасало гудіння великих проспектів. Він рівним кроком прямував порожніми тротуарами, усе вперед і вперед, ковзаючи пальтом об камінні парапети. Світло тікало у безмеж, занурювалось у пільму, подібно до зірок, що відмічають краї згаслого неба, і від цього його огортало широке й неохопне відчуття тих площ і вулиць, де він уже не бачив будинків. В міру того, як він просувався, Париж виростав, ставав достатньо просторим для нього, мав доволі повітря для його грудей. Вода чорнильного кольору, поцяткована рухомими золотими лусочками, дихала важко й лагідно, мов приспаний гігант, який також був достатньо великим для його колосальних мрій. Коли він вийшов навпроти Палацу правосуддя, годинник відбивав дев'яту. Він

затремтів, озирнувся і напружив вухо. Йому здалось, що він почув, як дахами пролетіла раптова паніка, як пролунали далекі вибухи і крики жаху. Йому здалося, що увесь Париж враз завмер від якогось небаченого злочину. І він згадав червневий день – світлий і тріумфальний день хрестин: дзвони, що баламкали під пекучим сонцем, набережні, заповнені тиснявою натовпу – всю славу імперії у її апогеї, під яким він на мить відчув себе настільки розчавленим, аж почав заздрити імператору. А в цю годину настав реванш: безмісячне небо, нажахане й німе місто, спорожнілі набережні, якими пролетів дрозд і наполохав газові ліхтарі чимось моторошним, що зачаїлося у нетрях ночі. А він дихав з довгим зітханням і любив цей Париж, подібний до розбійницького вертепу, в чиїх страхітливих сутінках він підбирав свою всемогутність.

За десять днів Ругон змінив на посаді міністра внутрішніх справ де Марсі, котрий був призначений головою Законодавчих зборів.

ІХ

Якось березневого ранку Ругон сидів у своєму кабінеті у Міністерстві внутрішніх справ, заглиблений у складання таємного обіжника, який префекти мали отримати наступного дня. Він зупинявся, хукав, дер пером папір.

- Жюль, скажіть мені синонім до «влада», - мовив він. – Яка ж вона дурна, ця мова! У мене «влада» на кожному рядку.

- Та «управління», «уряд», «імперія», - усміхнувшись, відповів молодий чоловік.

Жюль д'Ескорай, котрого він узяв собі за секретаря, розбирав на краю столу його листування. Він обережно розкривав конверти складаним ножиком, перебігав листи поглядом і класифікував їх. Перед каміном, де палало багаття, сиділи полковник, Кан і Бежен. Усі троє влаштувалися дуже зручненько, простяглись у кріслах і гріли ноги, нічого не кажучи. Вони почувалися наче вдома. Кан читав газету. Двоє інших блаженно розвалилися і склали руки на животі, дивлячись на полум'я.

Ругон звівся, налив собі склянку води з карафки, що стояла на консолі, і випив одним ковтком.

- Сам не знаю, що таке я з'їв учора, - буркнув він. – Я сьогодні зранку і Сену випив би.

Він не одразу сів за стіл. Він обійшов кабінет, розгойдуючи своїм великим тілом. Його кроки глухо гупали по паркету, вкритому товстим килимом.

Він підійшов до вікна і відсунув зелені оксамитові завіси, щоб стало світліше. Стоячи посеред просторої кімнати, що мала похмурі й зів'ялі розкоші палацу, подібного радше до готелю, він обхопив руками потилицю і з насолодою потягнувся, буцімто умліваючи від адміністративного запаху – запаху задоволеної пристрасті до влади, що наповнював йому груди. Сміх мимоволі долав його, і він засміявся сам собі, ніби йому лоскотали боки, і сміх його дедалі гучнішав, у ньому видзвонював тріумф. Полковник і решта добродіїв, зачувши цю веселість, озирнулися і мовчки похитали до нього головами.

- Ах! Як це усе ж таки гарно! – попросту мовив він.

Коли він повертався на своє місце за велетенським палісандровим столом, зайшов Мерль. Писар був коректним, у чорному фракку і білій краватці. На бороді у нього не залишилося жодної волосинки, він був ретельно поголений, і лице його дихало гідністю.

- Перепрошую, Ваша Вельможносте, - пробурмотів він, - тут префект департаменту Сомм...

- Нехай забирається до дідька! Я працюю, - брутально відповів Ругон. – Просто неймовірно: я не маю і хвилини для себе.

Мерля це не збило з пантелику, і він продовжував:

- Пан префект запевняє, що Ваша Вельможність чекає на нього... Є також префекти із департаментів Ньєвр, Шер і Жюра.

- Ну то нехай чекають, вони для цього існують! – дуже голосно відповів Ругон.

Писар вийшов. Пан д'Ескорай усміхнувся. Троє інших, вгріваючись коло вогню, ще далі простягли ноги, також дуже втішені відповіддю міністра. А йому лестив такий успіх.

- Справді, вже цілий місяць я з тими префектами... Треба було їх усіх викликати. Ото ще гарний парад! Серед них є такі дурні. Загалом, вони слухняні. Але я починаю мати їх під саму зав'язку... До речі, сьогодні зранку я працюю саме для них.

Він повернувся до обіжника. У розігрітому повітрі кімнати лунало тільки скрипотіння гусячого пера і тихе шарудіння конвертів, які відкривав д'Ескорай. Кан узяв іншу газету, полковник і Бежен закуняли.

А за вікном замовкла перелякана Франція. Імператор, покликавши Ругона до влади, хотів зразкових заходів. Він знав його залізний кулак. Наступного дня після замаху він сказав йому з люттю чоловіка, якому

вдалося врятуватись: «Жодної поміркованості! Треба, щоб Вас боялись!» Нещодавно він озброїв його грізним законом про громадську безпеку, який дозволяв інтернування до Алжиру або вигнання за межі Імперії будь-якої особи, визнаної винною у політичних діяннях. Хоча рука жодного француза не долучилася до злочину на вулиці Ле Пельтьє, республіканці мали бути розгромлені й депортовані. Було зачищено десять тисяч підозрілих осіб, про яких забули після державного заколоту 2 грудня. Говорили про рух, підготовлений революційною партією: подейкували, було вилучено зброю і документи. Ще в середині березня до Тулона привезли триста вісімдесят інтернованих осіб. Тепер конвой відправляли щотижня. Уся країна тремтіла від терору, що ширився, ніби грозивий подих, із оббитого зеленим оксамитом кабінету, де Ругон сміявся сам до себе, потягаючись руками.

Ніколи ще великий муж не смакував подібного задоволення своїх апетитів. Він прекрасно почувався, набирив тіла: разом з владою до нього повернулося здоров'я. Ступаючи, він топтав килим каблуками, щоб вагу його кроків було чути в усіх кутках Франції. Він бажав, аби щоразу, коли він ставив порожню склянку, кидав перо чи робив будь-який рух, уся Франція здригалася. Його розважало те, що він перетворився на постраховисько, що він, оточений обожненням своїх друзів, кує блискавки, оглушує народ здоровенними кулаками буржуа-вискочня. Він написав у своєму обіжнику: «Нехай добрі заспокояться, і тільки погані тремтять.» Він грав роль Бога – ревнивою рукою відправляв у пекло одних і рятував інших. Його охоплювала незмірима гординя, а поклоніння власній силі і власному розуму перетворювалося на щоденне богослужіння. Він сам влаштував собі бенкет, упиваючись надлюдською втіхою.

У штовханині люду, що служив Другій Імперії, Ругон уже віддавна виявляв авторитарні переконання. Його ім'я ототожнювалося з безжалісними репресіями, з відмовою в усіх свободах, з абсолютистським правлінням. Тож ті, котрі бачили його на чолі саме цього міністерства, не помилялися. Утім, найближчим особам він пояснював, що має радше потреби, а не переконання: він вважав владу занадто жаданою, занадто необхідною для його апетитів панування, аби не прийняти її за першої-ліпшої нагоди. Управляти, поставити свою ногу на карк натовпу – це була його найперша амбіція, а решта попросту забезпечувало другорядні подробиці, яким він завжди знайде застосування. Він мав єдину пристрасть – бути вищим. Проте наразі обставини, за яких він повернувся до справ, подвоювали його радість від успіху: він отримав від імператора повну свободу дії і втілював своє давніше бажання керувати людьми ударами батога, наче отарою худоби. Ніщо не викликало у ньому такого блаженства, як відчуття того, що його ненавидять. Якщо ж іноді на нього вішали ярлик тирана, він усміхався і промовляв багатозначні слова:

- Якщо одного дня я стану лібералом, вони скажуть, що я зрадив.

Але найбільшу хіть Ругон відчував тоді, коли тріумфував перед своєю зграєю. Він забував про Францію, про посадовців, які колінкували перед ним, про ціле плем'я прохачів, які брали в облогу його двері, аби тільки жити в постійному обожненні десяти-п'ятнадцяти родин зі свого оточення. Він в будь-яку годину відкривав перед ними двері свого кабінету, дозволяв їм там царювати – у кріслах, навіть за письмовим столом – і казав, що щасливий постійно перестривати їх коло своїх ніг, наче вірних песиків. Міністр – це не лише він, але й усі вони, котрі були ніби додатком до його персони. Після перемоги також продовжувалася прихована праця: узи стискалися, він узявся любити їх ревнивою приязню, застосовував свою силу на те, щоб не бути самотнім, щоб відчувати, як його власні груди розширюються від їхніх амбіцій. Він забував свою потаємну зневагу, йому навіть вдавалося вважати їх розумними, дуже сильними – за образом і подобою його. Найдужче він хотів, щоб його поважали у їхній особі, він запекло боронив їх, так само, як захищав би свої десять пальців. Їхні сварки були його сварками. Він врешті-решт уявив, що багато чим їм зобов'язаний, і усміхався спогадам про їхню тривалу пропагандистську роботу. Не маючи власних потреб, він видирав для своєї зграї жирну здобич: загодовуючи її, він смакував особисту радість від того, що ширить довкола себе сяйво своєї фортуни.

Тим часом простора кімната зберігала теплу тишу. Д'Ескорай розібрав напис на одному з листів, який витяг з купи, і простягнув його Ругону, не розкриваючи.

- Лист від мого батька, - пояснив він.

Маркіз із безмежною смиренністю дякував міністрові за те, що той узяв Жюля до свого кабінету. Ругон повільно прочитав дві сторінки, списані дрібненьким почерком. Він згорнув листа і запхав його собі до кишені. Перш ніж повернутись до праці, він запитав:

- Дю Пуаза не написав?

- Написав, пане, - відповів секретар, відшукуючи листа поміж іншими. – Він починає обживатись у своїй префектурі. Він каже, що його департамент, і особливо місто Ньйор, потребують твердої руки.

Ругон перебіг листа очима.

- Безсумнівно, - дочитавши, пробурмотів він, - він матиме усі повноваження, про які просить... Не відповідайте йому, немає потреби. Мій обіжник призначений для нього.

Він знов узявся за перо, підшуковуючи останні фрази. Дю Пуаза хотів стати префектом у Нью-Йорі – в рідних краях, і міністр за кожним важливим рішенням переймався перш за все його департаментом, управляючи Францією відповідно до думки та потреб свого колишнього товариша у злигоднях. Нарешті він завершив таємного листа до префектів, аж тут Кан враз обурився.

- Але ж це огидно! – вигукнув він.

Ляскаючи долонею по газеті, яку тримав у руках, він звернувся до Ругона:

- Ви це читали?.. На почесному місці стаття, що підбурює до найгірших пристрастей. Ось, послухайте це речення: «Рука, що карає, має бути бездоганною, адже якщо правосуддя помилиться, буде розірвано сам соціальний зв'язок». Розумієте?.. А що робиться у «Різних подіях»?! Ось я знайшов історію про графиню, яку викрав син торговця зерном. Такі анекдоти не можна пропускати. Це знищує повагу народу до вищих класів.

Втрутився д'Ескорай:

- А роман з продовженням ще огидніший. Йдеться про гарно виховану жінку, яка зрадила свого чоловіка. І романіст навіть не приписав їй докорів сумління.

Ругон грізно махнув рукою.

- Так-так, мені вже повідомили про цей номер, - сказав він. – Бачите, я обвів цей абзац червоним олівцем... Але ж це наша газета! Щодня я мушу розбирати її рядок за рядком. А! Якщо вже найкраще нічого не варте, то треба усім їм перерізати горло!

І додав тихіше, стиснувши губи:

- Я відправив за редактором. Я чекаю на нього.

Полковник забрав газету з рук Кана. Він обурився і передав її Бежену, котрий і собі зобразив огиду. Ругон сперся ліктями на стіл і міркував, наполовину стуливши повіки.

- До речі, - мовив він, озираючись до секретаря, - той бідолашний Югнен помер вчора. От і звільнилося місце інспектора. Треба призначити туди когось.

Троє друзів, котрі сиділи біля каміну, жваво звели голови, а він продовжував:

- О, це зовсім незначне місце. Шість тисяч франків. Хоча, справді, абсолютно нічого не треба буде робити.

Але йому не дали договорити. Двері до сусіднього кабінету відчинилися.

- Заходьте, заходьте, пане Бушар! – вигукнув він. – Я збирався Вас викликати.

Пан Бушар, вже тиждень директор департаменту, приніс звіт про мерів та префектів, які подали клопотання про звання кавалерів та офіцерів ордену Почесного легіону. Ругон мав роздати найзаслуженішим двадцять п'ять хрестів. Він узяв звіт, вивчив перелік імен і погортав досьє. Тим часом керівник департаменту підійшов до каміну і потис руки нашим добродіям. Він сперся спиною на камін і підняв поли сурдута, щоб вигріти крижі коло багаття.

- Га? Який бридкий дощ, - пробурмотів він. – Весна буде пізня.

- Дощ, як у пеклі! – мовив полковник. – Я відчуваю, що у мене буде напад: мені всю ніч стріляло в ліву ногу.

- А як пані? – після короткої мовчанки перепитав Кан.

- Дякую, вона почувається добре, - відповів Бушар. – Гадаю, вона прийде сьогодні вранці.

Знову запала тиша. Ругон і далі гортав папери. Побачивши одне ім'я, він зупинився.

- Ізідор Годібер... А цей хіба не складав вірші?

- Власне, так! – підтвердив Бушар. – Він - мер Барбевіля з 1852 року. До кожної щасливої події – одруження імператора, пологи імператриці, хрестини принца-спадкоємця – він відправляв Їхнім Величностям оди, сповнені вишуканого смаку.

Міністр зневажливо скривився. Але полковник стверджував, що читав ці оди: він вважав, що вони інтелектуальні. Зокрема, він процитував одну, у якій імператора порівняно з фєсрверком. І без переходу, вочевидь, задля власного задоволення, наші панове у півголоса почали говорити про імператора найкращі слова. Тепер усе товариство було зятято бонапартистським. Брати-близнюки, полковник і пан Бушар, замирилися і більше не кидали одне одному в пику Орлеанську династію і графа де Шамбора, натомість змагалися, хто найвишуканіше уславить нашого суверена.

- О, ні! Тільки не це! – враз вигукнув Ругон. – Цей Жюслен – це креатура Марсі. Я не потребую винагороджувати друзів свого попередника.

Розчерком пера, дряпаючи папір, він викреслив ім'я.

- Але тепер треба знайти когось, - продовжував він. – Це офіцерський хрест.

Наші панове не поворухнулися. Пан д'Ескорай, незважаючи на юність, отримав хрест кавалера тиждень тому, Кан і Бушар були офіцерами, полковник був нарешті призначений командором.

- Ну ж бо, йдеться про хрест офіцера ордену Почесного легіону, - повторив Ругон, знову гортаючи досьє.

Але він замовк, боцімто йому враз саянула думка.

- Пане Бежен, хіба Ви не є десь мером? – запитав він.

Бежен обмежився тим, що двічі схилив голову. За нього відповів Кан.

- Безперечно, він - мер Сен-Флорана – невеличкої комуни, де знаходиться його фабрика.

- Тож усе владналося саме собою, - мовив міністр, щасливий від цієї нагоди проштовхнути одного зі своїх людей. – Він якраз усього лиш кавалер... Пане Бежен, Ви ніколи нічого не просите. Завжди я маю сам подумати про Вас.

Бежен усміхнувся і подякував. Справді, він ніколи нічого не просив. Але він був постійно напохваті і, мовчазний та скромний, чекав, коли йому перепадуть крихти – він підбирав усе.

- Леон Бежен, чи не так? Замість П'єра-Франсуа Жюслена, - продовжував Ругон, замінюючи ім'я в переліку.

- Бежен, Жюслен – римується! – зазначив полковник.

Це зауваження видалося дуже витонченим жартом. Нарешті пан Бушар забрав підписані документи. Ругон звівся: як він казав, йому не сиділося на місці – дощові дні збуджували його. Тим часом спливала ранкова пора, вдалині гуділи контори, прудкі кроки перетинали сусідні кімнати, відчинялися і зачинялися двері, постійно лунало шепотіння, приглушене завісами. Зайшли ще кілька службовців – принесли міністру документи на підпис. Це була безперервна біганина – адміністративна машина стала до праці, витрачаючи невірогідну кількість паперу, що перелітав від кабінету до кабінету. А посеред цієї метушні, за дверима передпокою, ширилася повна мовчанка двадцяти з лишком осіб, які куняли під поглядом Мерля, чекаючи, коли Його Вельможність зволить їх прийняти. Ругон, поринувши у лихоманкову діяльність, борсався поміж цим людом, віддавав у півголоса накази по кутках свого кабінету, несподівано вибухав брутальними словами супроти якогось керівника відділу, розподіляв роботу, розрубав

справи одним словом – здоровенний, бундючний, товстоший, з лицем, що лускало від грубої сили.

Зайшов Мерль зі шляхетним спокоєм, який не могло похитнути жодне хамство.

- Пан префект департаменту Сомм... – почав було він.

- Знову?! – розлючено увірвав його Ругон.

Писар вклонився і чекав, коли зможе заговорити.

- Пан префект департаменту Сомм просив мене запитати у Його Вельможності, чи він прийме його сьогодні зранку. У протилежному випадку Його Вельможність міг би бути настільки люб'язним, щоб призначити йому час на завтра.

- Я прийму його сьогодні зранку... Хай він – до дідька! – трохи зачекає!

Двері до кабінету залишилися відчиненими, і за ними виднівся передпокій – простора кімната з широким столом посередині і низкою оббитих червоним оксамитом стільців попід стінами. Усі стільці були зайняті, навіть коло столу стояли дві дами. Голови тактовно оберталися, благальні погляди ковзали до кабінету міністра, палаючи бажанням зайти. Коло дверей дрібненький бліденький чоловічок, префект департаменту Сомм, балакав з двома колегами із департаментів Жюра і Шер. Він уже збирався було звестись, вочевидь гадаючи, що його нарешті запустять, але Ругон продовжував, звертаючись до Мерля:

- За десять хвилин, чуєте?.. Зараз я абсолютно нікого не можу прийняти.

Він ще не договорив, аж тут побачив, як передпокою прямуює пан Белен-д'Оршер. Він жваво пішов йому назустріч, схопив його і затяг до свого кабінету, вигукуючи:

- А, та заходьте, любий друже! Ви тільки-но прийшли, чи не так? Вам не довелось чекати?.. Що новенького?

Двері зачинилися у пригніченій тиші передпокою. Ругон і Белен-д'Оршер стиха перемовилися, стоячи біля вікна. Суддя, нещодавно призначений головою суду Парижа, замахнувся на посаду міністра юстиції, але імператор мав сумніви на його рахунок і тому залишався непорушним.

- Гаразд-гаразд, - мовив міністр, підвищуючи голос. – Ви повідомили цінну інформацію. Я діятиму, обіцяю Вам.

Він збирався вивести його через свої апартаменти, але з'явився Мерль і повідомив:

- Пан Ля Рукет.

- Ні-ні, я зайнятий, він мене вже дістав! – відповів Ругон, енергійно махаючи писарю, щоб він зачинив двері.

Ля Рукет усе чудово почув. Тим не менш, він проник до його кабінету, усміхаючись і простягаючи руку:

- Як почуваеться Ваша Вельможність? Мене відправила до Вас моя сестра. Вчора, в Тюільрі, Ви здавалися трохи стомленим... Ви ж знаєте, що у найближчий понеділок в апартаментах імператриці розігруватимуть шараду. У моєї сестри буде роль. Комбело намалював костюми. Ви прийдете, чи не так?

Він залишався понад чверть години, гнучкий і лагідний, пестячи Ругона, котрого називав то «Ваша Вельможність», то «дорогий метре». Він втулив кілька побрехеньок про дрібні театрики, порекомендував якусь танцівницю, замовив слівце за директора тютюнової фабрики, рекомендуючи його чудові сигари. Врешті-решт він, жартуючи, наговорив страхіть про де Марсі.

- Що не кажіть, а він чемний, - проголосив Ругон, коли молодий депутат пішов. – Ну ж бо, я піду, прополощу обличчя у мисці води. У мене щокі лускають.

На мить він зник за ширмою. Було чути гучний плюскіт води. Він відпльовувався і відсапувався. Д'Ескорай тим часом завершив розкладати листування, витяг з кишені пилочку з перламутровою ручкою і узявся ретельно обпилювати нігті. Бежен і полковник дивились у стелю і так заглибились у крісла, що, здавалося, ніколи вже їх не залишать. Кан якусь мить порпався в купі журналів, що лежали поруч на столі. Він перегортав їх, дивився на заголовки, відкидав їх. Після цього він звівся.

- Ви йдете? – запитав Ругон, котрий зайшов, утираючи лице рушником.

- Так, - відповів Кан. – Я прочитав газети і йду.

Але Ругон сказав йому зачекати. Тепер він уже його відвів убік і повідомив йому, що, безсумнівно, наступного тижня поїде до Ньюора – на відкриття робіт зі спорудження залізниці між цим містом і Анжером. Він мав кілька причин поїхати туди. Кан виявив задоволення. Він нарешті отримав концесію – починаючи з перших тижнів березня. Йшлося тільки про те, щоб запустити справу, і він відчував ту урочистість, якої присутність міністра надасть мізансцені, і вже почав пропрацьовувати її деталі.

- Тож домовились: я розраховую на Вас для першого удару киркою, - сказав він, виходячи.

Ругон повернувся до письмового столу. Він переглянув перелік прізвищ. За дверима, у передпокої, наростало очікування.

- У мене є заледве чверть години, - пробурмотів він. – Що ж, прийму тих, кого зможу.

Він натис на кнопку дзвінка і сказав Мерлю:

- Запросіть пана префекта департаменту Сомм.

Але негайно передумав, перебігаючи очима прізвища.

- Зачекайте!.. Пан і пані Шарбонель тут? Запросіть їх.

Зачувся голос писаря, котрий покликав: «Пан і пані Шарбонель!» З'явилися двоє буржуа із Пласана, в супроводі здивованих поглядів усього передпокою. Пан Шарбонель був у костюмі – у фракку з квадративим хвостом і оксамитовим комірцем, а пані Шарбонель була одягнена в коричневу шовкову сукню і капелюшок з жовтими стрічками. Вони терпляче ждали протягом двох годин.

- Треба було передати мені Вашу картку, - сказав Ругон. – Мерль Вас знає.

Не даючи їм пробелькотіти фрази, де постійно вигулькували слова «Ваша Вельможність», він весело вигукнув:

- Перемога! Державна рада проголосила рішення. Ми перемогли того страшного єпископа.

Хвилювання старої пані було настільки сильним, що вона мусила сісти. Чоловік сперся на спинку крісла.

- Я дізнався цю добру новину вчора увечері, - продовжував міністр. – Я неодмінно хотів особисто повідомити вам її, тому й попросив вас прийти сьогодні зранку!.. Га?!.. Ось добряча цяцька – п'ятсот тисяч франків!

Він жартував, щасливий бачити їхні перекривлені обличчя. Нарешті пані Шарбонель змогла запитати скромним стисненим голосочком:

- Звичайно ж, усьому кінець?.. Процес вже не відновиться?

- Ні-ні, будьте спокійні. Спадщина ваша.

І він навів деякі подробиці. Державна рада не дозволила сестрам Пресвятої родини приймати дар на тій підставі, що є природні спадкоємці, а заповіт було скасовано, бо він, як виглядало, не мав усіх бажаних ознак автентичності. Монсеньор Рошар був у відчаї. Напередодні Ругон перестрів його у свого колеги, міністра народної освіти, і добряче

нареготався з його злостивих поглядів. Його дуже розвеселила ця перемога над прелатом.

- Ви ж бачите – він мене не з'їв, - додав Ругон. – Я завеликий для нього... О! Поміж нами, звісно, ще не все скінчилося. Я зрозумів це за кольором його очей. Цей чоловік, безсумнівно, нічого не забуває. Але то тільки мій клопіт.

Шарбонелі не тямалися від подяк і реверансів. Вони повідомили, що поїдуть того ж дня. Тепер їх пекла тривога: будинок їхнього кузена Шевасю, у Фаверолі, залишився під наглядом старої побожної служниці, дуже відданої сестрам Пресвятого Сімейства, і, можливо, дізнавшись про результат процесу, той будинок рознесуть. Ці монахині, напевно, здатні на все.

- Так, їдьте сьогодні ж увечері, - продовжував міністр. – Якщо там щось приключиться, пишіть мені.

Він провів їх. Відчинивши двері, він відзначив подив на фізіономіях у передпокої: префект департаменту Сомм обмінявся посмішкою зі своїми колегами із Жюра і Шер, а дві дами, які стояли коло столу, зі зневагою злегка скривили губи. Тож він підвищив голос і гарикнув:

- Пишіть мені, добре? Ви ж знаєте, наскільки я вам відданий... А коли будете у Пласані, перекажіть моїй матері, що я почуваюся добре.

Він проминув передпокій і провів їх до інших дверей, щоб вивищити їх над усіма присутніми, і на крихту не соромлячись їх, навпаки, неабияк пишаючись тим, що є частиною їхнього містечка і зараз може здійняти їх настільки високо, наскільки забажає. І прохачі й посадовці схилилися, коли вони проходили поруч, вклоняючись фракю з квадратним хвостом і темно-коричневій шовковій сукні Шарбонелів.

Зайшовши до кабінету, Ругон побачив, що полковник звівся.

- До вечора, - сказав той. – У Вас стає задушно.

Схилившись, він прошепотів йому на вухо кілька слів. Йшлося про його сина Огюста, котрого він нещодавно забрав із колежа, втративши надію побачити його одного дня бакалавром. Ругон пообіцяв забрати хлопця до свого міністерства, хоча від усіх працівників вимагали диплом бакалавра.

- Так, звісно, приведіть його, - відповів він. – Я переступлю через формальності. Я знайду вихід... Він одразу ж щось зароблятиме, бо для Вас це важливо.

Бежен залишився самотній біля каміна. Він відкотив своє крісло і влаштувався посередині, буцімто не помічаючи, що кабінет спорожнів. Він завжди залишався останнім – чекав, коли решти вже не буде, сподіваючись, що йому перепаде якийсь забутий кусень.

Мерль знову отримав наказ запросити префекта департаменту Сомм. Але замість того, щоб йти до дверей, він наблизився до столу і запитав з люб'язним усміхом:

- Чи не буде Ваша Вельможність такий добрий дозволити, щоб я виконав дрібнесеньке доручення?

Ругон сперся ліктями на бювар, готовий слухати.

- Це та бідолашна пані Корьор... Сьогодні вранці я ходив до неї. Вона злягла, бо у неї чиряк на дуже поганому місці і такий здоровенний – о! більший за пів кулака. В тому немає нічого страшного, але вона через це так мучиться, бо у неї така ніжна шкіра...

- І що? – запитав міністр.

- Я навіть допоміг покоївці перевертати її. Але ж у мене є своя служба... Тож вона дуже непокоїться, вона хотіла б бачити Його Вельможність стосовно відповідей, на які чекає. Я вже йшов собі, але вона мене покликала і сказала мені, що було б дуже мило з мого боку, якби сьогодні увечері, по роботі, я міг би принести їй ті відповіді... Чи не був би Його Вельможність настільки люб'язним?..

Міністр спокійно обернувся.

- Пане д'Ескорай, дайте-но мені он цю течку, що он там, у цій шафі.

Це було досьє пані Корьор – велетенська сіра паперова течка, що вже лускала. Там були листи, проєкти, петиції, написані усіма почерками і з усіма можливими помилками: клопотання про тютюнові крамнички, клопотання про поштові крамнички, клопотання про допомогу, про субвенції, пенсії, компенсації. Усі ці леткі папірці мали на берегах апостиль пані Корьор – п'ять чи шість рядків у супроводі крупного чоловічого підпису.

Ругон погортав досьє, розглядаючи знизу аркушів невеличкі примітки, написані його рукою червоним олівцем.

- Пенсію пані Жалагьє підвищено до тисячі восьмисот франків. Пані Летюрк матиме свою тютюнову крамничку... Послуги пані Шардон прийнято... Поки що нічого для пані Тетаньєр... А! Скажіть також, що мені вдалось добитися успіху для панни Ерміни Бійкок. Я розповів про неї. І

дами сплатять необхідний посаг для її одруження з тим офіцером, котрий її звабив.

- Тисячу разів дякую Його Вельможності, - вклоняючись, відповів Мерль.

Він уже виходив, аж тут у дверях з'явилася чарівна білява голівка в рожевому капелюшку.

- Чи можу я зайти? – спитав солов'їний голосочок.

Не чекаючи відповіді, пані Бушар зайшла. Вона не побачила у передпокої писаря і тому пішла прямо вперед. Ругон, називаючи її своєю «любою дівчинкою», всадив її після того, як мить потримав у своїх руках її долоньки, затягнені в рукавички.

- Це з якогось серйозного приводу? – запитав він.

- Так-так, дуже серйозного, - усміхаючись, відповіла вона.

Тож він порекомендував Мерлю нікого не впускати. Пан д'Ескорай завершив доглядати за своїми нігтями і підійшов привітати пані Бушар. Вона зробила йому знак, щоб він схилювся, і тихесенько й жваво заговорила до нього. Молодий чоловік схвально хитав головою. Він пішов по свого капелюха, кажучи Ругону:

- Я йду обідати, бо не бачу нічого термінового... Залишається тільки те місце інспектора. Треба когось призначити.

Міністр нерішуче труснув головою.

- Так, звісно, треба когось призначити... Мені вже запропонували купу люду. Мені якось ніяково призначати людей, яких я не знаю.

Він поглянув довкола, по кутках кімнати, буцімто шукав когось. Враз його погляд упав на Бежена, котрий мовчки й розніжено простягся біля каміна.

- Пане Бежен, - покликав він.

Той лагідно розплющив очі, але не поворушився.

- Хочете бути інспектором? Я Вам поясню: місце за шість тисяч франків, де нічого не треба робити і яке дуже сумісне з Вашими функціями депутата.

Бежен гойдав головою. Так-так, він згоден. Коли про цю справу домовилися, він залишався ще пару хвилин, нюшкуючи, чим пахне в повітрі. Але він, безсумнівно, відчув, що цього ранку більше нічого не перепаде, і тому повільно, волочачи ноги, вийшов слідом за д'Ескораєм.

- Ну от ми й самі... Кажіть, що сталося, моя люба дівчинко? – запитав Ругон вродливу пані Бушар.

Він підкотив крісло і сів навпроти неї, посеред кабінету. І тут він помітив її туалет – м'якесеньку блідо-рожеву сукню з індійського кашеміру, що огортала її, немов пеньюар. Вона була водночас вдягнена і роздягнена. На її руках, на грудях ніжна тканина оживала, а розімліла спідниця широкими бганками обмальовувала округлості її стегон. Це була дуже майстерна оголеність, настільки ретельно прорахована спокуса, що навіть талію було посаджено трохи зависоко, аби звільнити стегна. До того ж, не визирало і найменшого клаптика нижньої спідниці, тож здавалося, що на молодій жінці, хоча вона й була чарівно вбрана, немає білизни.

- То кажіть, що сталось? – повторив Ругон.

Вона усміхалася, але поки що не говорила. Вона відкинулася у кріслі, її кучерики вибивалися з-під рожевого капелюшка, а білі зубки волого блищали між напів відкритими вустами. Її личко було пестливо замріяним, буцімто у пристрасній і покірній молитві.

- Річ у тім, що я хочу попросити Вас про дещо, - нарешті промуркотіла вона.

А тоді жваво додала:

- Скажіть спершу, що Ви погодитесь.

Але він нічого не обіцяв. Спершу він хотів знати. Він стерігся дам. Вона схилилася зовсім близьенько до нього, і він її запитав:

- То це щось настільки велике, що Ви не наважуєтесь говорити? Я маю Вас висповідати, чи не так?.. Почнімо все спочатку. Це для Вашого чоловіка?

Вона заперечно хитнула головою, не припиняючи усміхатись.

- До дідька!.. То для пана д'Ескорая? Ви тільки-но про щось змовницьки перешіптувалися.

Вона і далі заперечувала. Вона злегка скривилася, ясно даючи зрозуміти, що д'Ескорая необхідно було спровадити. Дещо здивований Ругон марно намагався здогадатися, а вона підтягла своє крісло і опинилася у нього між ногами.

- Послухайте... Ви не будете мене сварити? Ви мене хоч трошечки посправжньому любите?.. Це для одного молодого чоловіка. Ви його не знаєте, я незабаром скажу Вам його ім'я, коли Ви дасте йому місце... О! Якесь неважливе місце. Вам достатньо сказати одне слівце, і ми будемо Вам такі вдячні.

- Мабуть, хтось з Ваших родичів? – знову запитав він.

Вона зітхнула, поглянула на нього затьмареними очима, зронила руки, щоб він узяв їх у свої долоні, і сказала зовсім тихо:

- Ні, друг... Господи, яка ж я нещасна!

Вона забувалася, вона віддавалася йому з цим зізнанням. Це була дуже хітлива атака, найвище мистецтво, настільки майстерно прораховане, щоб позбавити його найменших докорів сумління. На якусь мить він навіть подумав, що вона вигадала цю історію задля витонченої спокуси, щоб змусити жадати себе ще дужче, таку теплу після обіймів іншого чоловіка.

- Але ж це дуже погано! – вигукнув він.

Рвучким і фамільярним жестом вона притулила йому до губ свою долоньку, обтягнену рукавичкою. Вона достоту простяглася на ньому. Її очі заплющувалися на зомлілому обличчі. На одному коліні задерлась її м'якесенька спідниця, що заледве вкривала її тонкою тканиною, наче довга нічна сорочка. Нап'ята на корсажі тканина хвилювалася разом з її грудьми. Кілька секунд він достоту відчував її голою у своїх обіймах. Він брутально схопив її за стан, витяг на середину кабінету і обурено вилаявся.

- До дідька лисого! Та майте, зрештою, розум!

Вуста її збіліли. Вона стояла перед ним, дивлячись долі.

- Так, це дуже погано, це ницо! Пан Бушар – чудова людина. Він Вас обожнює, він Вам сліпо довіряє... Звісно, я не допомагатиму Вам його зраджувати. Я відмовляюсь – чуєте? – категорично відмовляюсь! Я кажу Вам те, що думаю, я не панькаюся зі словами, моя красунечко... Можна зглянутись. Так, скажімо, ще може бути...

Він зупинився, бо ледве не сказав, що згоден заплющити очі на д'Ескорая. Помалу він заспокоївся, відчуваючи в собі високу гідність. Бачачи, що молода жінка уся дрібно тремтить, він всадовив її, а сам залишився стояти, тяжіючи над нею своєю значимістю. Це була справжнісінька проповідь з прекрасними словами. Вона потоптала усі закони Божі й людські, вона прямує до прірви, безчестячи родинне вогнище, і на неї чекає старість, сповнена каяття. Вирішивши, що вловив у кутиках її вуст легкий усміх, він навіть намалював перед нею картину цієї старості: краса зів'яла, серце безнадійно спустошене, і тільки чоло червоніє під білим волоссям. Потім він дослідив її переступ з точки зору суспільства, і тут він виявився особливо суворим, бо хоча вона і може виправдовуватися чутливою вдачею, але поганий приклад, який вона демонструє, не можна пробачити. Саме це змушувало його кидати блискавки на сучасну розбещеність і на

огидну пересиченість їхньої епохи. Зрештою, він повернувся до себе. Він на сторожі законів. Він не може зловживати своєю владою, щоб захочувати гріх. Без чеснот, на його думку, неможливо управляти державою. Він завершив тим, що кинув виклик своїм супротивникам: нехай лишень вони спробують знайти в його адміністрації бодай єдиний вияв непотизму, бодай єдину перевагу, отриману шляхом інтриг.

Вродлива пані Бушар слухала його і, похнюплена, згорталась в клубочок, виставляючи з-під мережива на рожевому капелюшку тендітну шийку. Коли Ругон полегшив собі душу, вона звелася і попрямувала до дверей, не кажучи жодного слова. Вона вже виходила, уже взялася за клямку, аж тут звела голову і знов усміхнулась, муркочучи:

- Його звати Жорж Дюшен. Він головний писар в бюро мого чоловіка і хоче стати заступником керівника...

- Ні й ні! – вигукнув Ругон.

Тож вона пішла, огорнувши його довгим презирливим поглядом зневаженої жінки. Вона не квапилася, мляво волочила свою спідницю, бажаючи залишити позад себе каяття від того, що нею не заволоділи.

Міністр зі стомленим виглядом зайшов до свого кабінету. Він кивнув Мерлю, і той пішов слідом за ним. Двері залишилися прочиненими.

- Прийшов пан редактор «Клятви нації», якого викликав Його Вельможність, - у півголоса повідомив писар.

- Дуже добре! – відповів Ругон. – Але я спершу прийму посадовців, котрі вже давно тут.

У цю мить на порозі приватних апартаментів з'явився лакей. Він повідомив, що обід готовий, і що пані Делестан жде Його Вельможність у салоні. Міністр жваво рушив з місця.

- Скажіть, щоб подавали на стіл! Тим гірше! Я прийму згодом. Я подихаю від голоду.

Він витяг шию і кинув поглядом. Передпокій і досі був заповнений. Жоден службовець, жоден прохач не поворухнувся. Троє префектів балакали у своєму кутку, дві дами, стоячи коло столу, трохи стомлено сперлися на нього кінчиками пальців – ті ж лиця на тих самих місцях, уздовж стін, на червоних оксамитових спинках. Він вийшов із кабінету, давши Мерлю наказ затримати префекта департаменту Сомм і редактора «Клятви нації».

Трохи недужа пані Ругон поїхала напередодні на Південь і мала залишатися там цілий місяць – вона мала дядька неподалік від

піренейського містечка По. Делестану було доручено дуже важливу місію з аграрного питання, і він був у Італії вже протягом шести тижнів. Тож міністр, з яким Клоринда хотіла мати тривалу розмову, запросив її на обід до міністерства, по-холостяцьки.

Вона терпляче ждала його, гортаючи трактат з адміністративного права, що валявся на столі.

- У Вас, певно, живіт до хребта прилип, - весело звернувся він до неї. – Сьогодні зранку я не знав, за що хапатись.

Він запропонував їй руку і провів її до їдальні – велетенської кімнати, де буцімто загубився накритий на двох столик біля вікна. Двоє здоровенних лакеїв прислужували, а Ругон і Клоринда, обоє натще серце, швидко їли: кілька редисок, шматок холодного лосося, битки з пюре і трохи сиру. Вони не торкнулися вина. Ругон пив зранку тільки воду. Вони заледве обмінялися десятком слів. Коли лакеї прибрали зі столу і принесли каву й наливки, молода жінка злегка моргнула до нього бровами, і він одразу ж зрозумів цей знак.

- Гарзд, - сказав він, - залиште нас. Я подзвоню.

Лакеї вийшли. А вона звелась, плещучи по спідниці, щоб струсити крихти. Вона була у завеликій чорній шовковій сукні, переобтяженій воланами і такої хитромудрій, що ніби обгортала молоду жінку, і неможливо було розрізнити, де знаходяться стегна і груди.

- Ну і вокзал! – пробурмотіла вона, обходячи кімнату. – Ця Ваша їдальня – справжній салон для весілля чи для державних прийомів.

Повернувшись, вона додала:

- Я дуже хотіла б викурити цигарочку!

- От чорт! – мовив Ругон. – Річ у тім, що немає тютюну. Я ніколи не курю.

Але вона підморгнула і витягла з кишені вишиту золотом калитку з червоного шовку, не більшу за гаманець. Кінчиками тонких пальців вона скрутила цигарку. Він не хотів викликати слуг, тож вони почали нишпорити кімнатою, шукаючи сірники. Нарешті на краю буфета вони знайшли три сірники, і вона дбайливо забрала їх. З цигаркою в зубах, вона знову простяглася на стільці і узялася пити каву дрібними ковточками, з усмішкою дивлячись Ругону прямисінько в очі.

- Так от, я – Ваш, - сказав він, також усміхаючись. – Вам треба побалакати, то можемо балакати.

Вона безжурно махнула рукою.

- Так, я отримала листа від свого чоловіка. Він нудьгує в Турині. Він дуже щасливий від того, що завдяки Вам отримав цю місію, але ж він не хоче, щоб його там забули... Але про це ми поговоримо невдовзі. Це не спішно.

Вона знов узялася курити, дивлячись на нього з властивою їй дражливою усмішкою. Ругон потроху звик до неї, і у нього вже не виникало запитань, які давніше так лоскотали його цікавість. Вона поступово увійшла в його звички, і тепер він сприймав її як особу, котру буцімто здав до архіву, тож її дивацтва вже не змушували його здригатись від подиву. Але насправді він досі нічого не знав достеменного про неї, він не знав її так само, як і в перші дні. Вона залишалася множинною – інфантильною і глибокою, найчастіше дурною, іноді неймовірно проникливою, дуже лагідною і дуже злою. Якщо ж вона іноді дивувала його жестом чи словом, яким він не знаходив пояснення, він тільки знизував плечима як сильний чоловік і казав, що усі жінки такі. Він був певен, що у цей спосіб засвідчує зневагу до жінок, від чого усмішка Клоринди загострювалася – стримана і жорстока усмішка, що оголювала краєчки зубів між червоними вустами.

- Що з Вами сталося, що Ви на мене так дивитесь? – нарешті запитався він, знічений від цих великих очей, що розкрилися прямисінько на нього. – Невже в мені є щось, що Вам не подобається?

В очах Клоринди спалахнула прихована думка, а дві бганочки додали її вустам непохитної суворості. Але вона одразу ж повернулася до чарівного сміху і, видихаючи дим тонкими цівочками, промуркотіла:

- Ні-ні, я вважаю, що Ви чудово виглядаєте... Я подумала про дещо, мій любий. Ви знаєте, що Вам неабияк таланить?

- Як то?

- Жодного сумніву... Ось Ви і на вершині, якої хотіли досягнути. Усі Вас підштовхували, навіть події прислужилися Вам.

Він уже збирався відповісти, аж тут постукали у двері. Клоринда інстинктивним рухом сховала цигарку за спідницею. Це був один зі службовців: він хотів повідомити Його Вельможності про дуже термінову депешу. Ругон набурмосено прочитав ту депешу і пояснив службовцеві, у якому сенс треба скласти відповідь. Потім він навідмаш зачинив двері і повернувся у своє крісло.

- Так, я маю дуже відданих друзів. Я намагаюся згадувати про їх... І Ви праві – я маю подякувати навіть подіям. Часто люди нічого не можуть, якщо події їм не допомагають.

Повільно промовляючи ці слова, він дивився на неї, але його важкі повіки були опущені і наполовину приховували погляд, яким він її вивчав. Чому вона заговорила про його удачу? Що саме вона знає про сприятливі події, на які натякає? Може, Дю Пуаза пробалакався? Але бачачи її усміхненою і замріяною, з лицем достоту розчуленим від постійних чуттєвих спогадів, він відчував, що вона переймається іншим. Безперечно, їй нічого не відомо. Він і сам забув, волюючи не надто порпатись у глибинах своєї пам'яті. В його житті була часина, котра, врешті-решт, почала здаватися дуже сплутаною. Йому вдавалося повірити, що він дійсно завдячує своїм високим становищем виключно відданості друзів.

- Я нічим не хотів бути, мене штовхали поза мою волю, - продовжував він. – Загалом, усе склалося на ліпше. Якщо мені вдасться зробити щось добре, я буду задоволений.

Він допив каву. Клоринда скрутила другу цигарку.

- Ви пригадуєте? – пробурмотіла вона. – Два роки тому, коли Ви залишили Державну раду, я Вас розпитувала і поцікавилася у Вас про причину такого вибрику. Невже Ви в той час лукавили? Але тепер Ви можете говорити... Ну ж бо, відверто, поміж нами, чи мали Ви укладений план?

- План завжди є, - ухильно відповів він. – Я відчував, що падаю, і тому волів сам стрибнути.

- І Ваш план втілюється? Усе склалося точнісінько так, як Ви передбачали?

Він підморгнув як добрий дядечко, котрий зручненько влаштувався.

- Та ні, Ви ж добре знаєте: так ніколи не буває... Головне – домогтись свого!

Він зупинився і запропонував їй наливки.

- Га? Кюрасао чи шартрез?

Вона погодилася на чарочку шартрезу. Коли він наливав, знову постукали. Вона знову, нетерплячим рухом, сховала цигарку. А він, розлючений, звівся, не полишаючи карафку. Цього разу йшлося про лист у конверті з великою печаткою. Він пробіг його очима і запхав до кишені сурдута, примовляючи:

- Гарзд! Нехай мене більше не турбують, добре?

Він повернувся до Клоринди, а вона тим часом вмочила вуста у шартрез, п'ючи його краплинка за краплинкою і дивлячись знизу вгору блискучими очима. Її заповонило розчулення, що розпливалось у неї на лиці. Вона мовила дуже тихо, спершись ліктями на стіл:

- Ні, мій любий, Ви ніколи не дізнаєтесь про все, що для Вас зробили.

Він наблизився, і собі поклав лікті на стіл і жваво скрикнув:

- Послухайте, це правда! Ви мені про це розповісте! Тепер вже не треба ховатися по кутках, еге ж?.. Розкажіть мені, що Ви зробили?

Вона довго заперечно гойдала підборіддям, стискаючи цигарку між губами.

- Це так жахливо? Чи Ви боїтесь, що я, бува, не зможу сплатити свій борг?.. Зачекайте, я спробую здогадатись... Ви написали Папі, а тоді підмішали до моєї склянки з водою щось від святого причастя, а я того і не помітив?

Але вона обурилася на такий жарт. Вона пригрозила піти геть, якщо він продовжуватиме.

- Не смійтесь з релігії, - сказала вона. – Це принесе Вам нещастя.

Заспокоївшись, вона відігнала рукою дим, який тільки-но видихнула, бо, схоже, це заважало Ругону, і продовжувала особливим голосом:

- Я зустрічалася з багатьма людьми. Я збрала для Вас друзів.

Вона відчувала нищу потребу розповісти йому все. Вона хотіла, щоб він дізнався, у який спосіб вона працювала над його фортуною. Це зізнання було першою сатисфакцією давнішньої образи, яку вона так терпляче приховувала. Якби він її підштовхнув, вона навела б усі подробиці. Саме від цього повернення у минуле вона ставала усміхненою, трошки божевільною, а її гаряча шкіра вкривалася золотавою вологою.

- Так-так, - повторила вона, - це були люди, дуже вороже налаштовані до Ваших поглядів, а я мусила підкорити їх заради Вас, мій любий.

Ругон глибоко зблід. Він зрозумів.

- А! – тільки й вимовив він.

Він намагався уникнути цієї теми. Але вона зухвало і спокійно встромила в його очі свій безмежний чорний погляд і сміялася грудним сміхом. Тож він поступився і запитав у неї:

- Пан де Марсі, чи не так?

Вона ствердно кивнула головою і видихнула позад свого плеча хмаринку диму.

- Шевальє Русконі?

Вона знову ствердно кивнула.

- Пан Лебо, пан де Сальньов, пан Гвійо-Лапланш?

Вона і далі відповідала «так». Утім, на імені де Плугерна вона запротестувала. Ось цей – ні. Вона допила склянку шартрезу, з переможною фізіономією лижучи його язичком.

Ругон звівся. Він пішов углиб кімнати, тоді повернувся до неї і сказав, дихаючи їй в потилицю:

- То чому не зі мною?

Вона рвучко обернулася, боячись, що він поцілує її волосся.

- З Вами? Але немає жодної потреби! Для чого з Вами?.. Це глупство, те, що Ви кажете! З Вами я не мусила боротися заради Вас.

Він дивився на неї, тремтячи від прихованої люті, а вона вибухнула гучним сміхом.

- А! Яка невинність! З ним не можна пожартувати – він вірить в усе, що йому кажуть!.. Послухайте, мій любий, чи ж Ви вважаєте мене здатною на такі торги? І за що?! За Ваші гарні очі?! До речі, якби я накоїла усю цю бридоту, то, звісно, не розповідала б Вам про неї... Ні, справді, Ви такий кумедний!

Ругон мить стояв спантеличений. Іронія, з якою вона заперечувала власні слова, робила її ще провокативнішою, і уся її істота – сміх її грудей, полум'я її очей – повторювали зізнання і далі казали «так». Він простяг руки, щоб схопити її за стан, але постукали втретє.

- Тим гірше! – пробурмотіла вона. – Я залишу цигарку.

Зайшов писар і, геть засапаний, пробелькотів, що Його Вельможність міністр юстиції просить поговорити з Його Вельможністю. Краєчком ока він позирнув на ту даму з цигаркою.

- Скажіть, що я пішов! – крикнув Ругон. – Мене ні для кого немає, чуєте?

Писар вклонився і, задкуючи, вийшов, а Ругон, не тямлячись, почав гатити кулаком по меблях. Йому вже і продихнути не дають: от вчора за ним гналися аж до туалетної кімнати, коли він голився. Клоринда навмисне попрямувала до дверей.

- Зачекайте, - мовила вона. – Нас більше не турбуватимуть.

Вона узяла ключа, встромила його в замок і замкнулася на два оберти.

- Ось! Тепер нехай стукають.

Вона повернулася і, стоячи біля вікна, скрутила третю цигарку. Він подумав, що вона віддається. Він наблизився і сказав, дихаючи їй в шию:

- Клориндо!

Вона не поворухнулася, а він продовжував ще тихіше:

- Клориндо, чому ти не хочеш?

Вона спокійно поставилася до звертання на «ти». Вона заперечно хитнула головою, але слабенько, буцімто хотіла заохотити його, підштовхнути ще далі. Він не наважувався торкнутися її, враз став боязким і просив дозволу як школяр, паралізований першим справжнім успіхом. Утім, він усе ж таки грубо поцілував її в потилицю, біля коренів волосся. Вона обернулася, сповнена зневаги, і вигукнула:

- Дивіться, то воно Вам, мій дорогенький, знову свербить? Я гадала, що воно Вам минулося... Який же Ви кумедний чоловік! Ви цілуєте жінок, поміркувавши як слід півтора року.

Він, схиливши голову, кинувся на неї, схопив її долоню і жер її поцілунками. Вона віддала йому свою руку і продовжувала насміхатися, не ображаючись:

- Головне, не вкусіть мене за палець – про більше я не прошу... А! Я від Вас цього не очікувала! Ви стали таким чемним, коли я приходила до Вас на вулицю Марбьоф! Аж ось Ви знову збожеволіли, бо я нарозповідала Вам бридоти, яка мені – слава Богові! – на думку ніколи не спадала. Ну Ви і вляпалися, мій дорогенький!.. Я так довго не палаю. Це давнішня історія. Ви мене не схотіли – я Вас не схотіла.

- Послухайте, усе, що забажаєте, - пробурмотів він. – Я зроблю усе, я віддам усе.

Але вона і далі казала «ні», карала його у його ж плоті за колишню зневагу і смакувала першу помсту. Вона бажала бачити його всемогутнім, щоб відмовити йому і у такий спосіб насміятися з його чоловічої сили.

- Ніколи, ніколи! – кілька разів повторила вона. – Ви, хіба, не пригадуєте? Ніколи!

Ругон ганебно волочився коло її ніг. Він схопив її спідниці і крізь шовк цілував її коліна. Це була не млява сукня пані Бушар, а настільки товста купа тканини, що дратувала і водночас п'янила його своїм запахом. Вона, знизавши плечима, полишила йому свої спідниці. Але він ставав зухвалішим, його руки спускалися, шукали поза воланами її ноги.

- Стережіться! – мовила вона миролюбивим голосом.

Він ще глибше занурив руки, і вона притулила йому до лоба кінчик запаленої цигарки. Скрикнувши, він відсахнувся, але знову захотів кинутись на неї. Але вона втекла, схопилася за мотузку дзвінка і сперлася спиною до стіни, біля каміну.

- Я подзвоню! – скрикнула вона. – Я скажу, що це Ви мене замкнули!

Він відвернувся, притулив кулаки до скронь, усе його тіло здригалось у лихоманці. Кілька секунд він стояв нерухомо, боячись, що почує, як його голова вибухнула. Він завмер, щоб миттєво заспокоїтися, але у вухах йому гуло, а очі сліпили червоні вогники.

- Я скотина, - пробурмотів він. – Це дурість.

Клоринда реготала з переможним виглядом і читала йому нотації. Даремно він зневажає жінок: згодом він визнає, що існують дуже сильні жінки. Потім вона повернулася до звичного тону доброї дівчини.

- Ми ж не посварилися, еге ж?.. Бачите, ніколи не просіть мене про це. Я не хочу, мені це не подобається.

Ругон тинявся з кутка в куток, відчуваючи ганьбу за себе. Вона відпустила мотузку дзвінка, знову сіла за стіл і наколотила собі склянку солодкої води.

- Тож учора я отримала листа від свого чоловіка, - спокійнісінько продовжувала вона. – Сьогодні зранку я мала стільки справ, що, можливо, не дотрималася б даного Вам слова щодо обіду, якби не бажала показати Вам того листа. Дивіться, ось він... Він нагадує Вам про Ваші обіцянки.

Він узяв листа, на ходу прочитав його і знудженим рухом відкинув на стіл, перед нею.

- То як? – перепитала вона.

Але він заговорив не одразу. Він скоцюрбився і злегка позіхнув.

- Він дурний, - зрештою сказав Ругон.

Вона була глибоко діткнена. Останнім часом вона не могла терпіти, коли хтось дозволяв собі сумніватись у здібностях її чоловіка. На мить вона схилила голову, придушуючи обурене тремтіння, від якого дрібно задрижали її руки. Вона помалу звільнилася від колишньої покірливості зразкової учениці і, здавалося, забрала у Ругона достатньо сили, щоб постати перед ним грізною суперницею.

- Якщо ми покажемо цього листа, то Делестанові кінець, - сказав міністр, якому кортіло помститися чоловіку за спротив його жінки. – А! Нашого дядечка нелегко прилаштувати.

- Ви перебільшуєте, мій любий, - помовчавши, продовжувала вона. – Колись Ви присягалися, що у нього прекрасне майбутнє. Він має дуже серйозні і дуже вагомні якості... Та годі! Не завжди найсильніші чоловіки є найуспішнішими.

Ругон продовжував тинятись кімнатою. Він знизав плечима.

- У Ваших інтересах влаштувати його міністром. Так у Вас на одного друга побільшає. Якщо міністр сільського господарства і торгівлі, як подекують, піде таки у відставку за станом здоров'я, годі шукати кращої нагоди. Мій чоловік компетентний, а його місія до Італії вказує на те, що імператор обрав його... Ви ж знаєте, що імператор дуже любить його: вони чудово порозумілися, у них однакові переконання... Одне слово від Вас – і справу вирішено.

Він написав ще два чи три кола, не відповідаючи. А тоді зупинився перед нею:

- Загалом, я цілком згоден... Є й дурніші... Але я роблю це виключно заради Вас. Я бажаю обеззброїти Вас. Га?! Думаю, Ви недобра. Ви дуже злопам'ятна, еге ж?

Він жартував. Вона також засміялася, повторюючи:

- Так-так, дуже злопам'ятна... Я нічого не забуваю.

Коли вона йшла геть, він на мить затримав її на порозі. Вони двічі міцно потисли одне одному долоні, не додавши жодного слова.

Зоставшись наодинці, Ругон повернувся до свого кабінету. Простора кімната була порожня. Він сів за письмовий стіл, сперся ліктями на край бювару і мовчки сапав. Його повіки стулилися, хвилин на десять він поринув у мрійливу дрімоту. Але він підскочив на місці, потягнувся руками і смикнув за дзвінок. З'явився Мерль.

- Пан префект департаменту Сомм досі чекає, чи не так?... Запросіть його.

Зайшов блідий і усміхнений префект департаменту Сомм, випростовуючись на увесь свій низенький зріст. Він з коректним виглядом привітався з міністром. Трохи обважільний Ругон чекав. Він попросив його сісти.

- Ось, пане префект, чому я Вас викликав. Деякі інструкції слід давати вічна-віч... Вам, безсумнівно, відомо, що революційна партія підводить

голову. Ми були за крок від жахливої катастрофи. Загалом, країна просить, щоб її заспокоїли, хоче відчувати над собою енергійний захист влади. Його Величність імператор, зі свого боку, вирішив, що потрібні показові справи, бо досі його добротою неабияк зловживали...

Він говорив повільно, розвалившись у кріслі і бавлячись з великою печаткою з агатовим руків'ям. Префект жвавим гойданням голови схвалював кожне словосполучення.

- Ваш департамент, - продовжував міністр, - один з найгірших. Республіканська гангрена...

- Я роблю усі можливі зусилля... – хотів було сказати префект.

- Не переривайте мене... Тож потрібно, щоб придушення було блискучим. Саме для того, щоб порозумітися з Вами з цього приводу, я бажав побачити Вас... Тут ми здійснили роботу і уклали перелік...

Він пошукав між паперами, узяв одну з течок і погортав її.

- Ми мусили розподілити по усій Франції кількість арештів, визнаних необхідними. Цифра для кожного департаменту пропорційна силі удару, якого треба завдати... Зрозумійте правильно наші наміри. Скажімо, погляньте, Горішня Марна, де республіканці становлять дрібну меншість, - лише три арешти... Щодо Вашого департаменту Сомм, еге ж? Отже, Сомм...

Він погортав аркуші, кліпаючи важкими повіками. Нарешті він звів голову і поглянув посадовцеві в очі.

- Пане префект, Вам треба здійснити дванадцять арештів.

Блідий чоловічок вклонився, повторюючи:

- Дванадцять арештів... Я чудово зрозумів Його Вельможність.

Але він продовжував вагатись, його охопило хвилювання, котре він не хотів виказувати. По кількох хвилинах розмови, коли міністр, звівшись, дав зрозуміти, що це все, він вирішився запитати:

- Чи міг би Його Вельможність вказати мені осіб?..

- О! Заарештовуйте, кого забажаєте!.. Я не можу займатися такими дрібницями. Мені не вистачить ні часу, ні сил. Їдьте сьогодні ж увечері, арешти розпочніть завтра ж... А! Утім, я пропоную Вам мітити високо. У вас же там є адвокати, комерсанти, аптекарі, які займаються політикою. Запхайте їх усіх до каталажки. Так ефект буде сильнішим.

Префект стривоженим жестом провів рукою по лобі, вже порпаючись у пам'яті і підшукуючи адвокатів, комерсантів, аптекарів. Він і досі схвально кивав головою. Але Ругон, безперечно, був невдоволений його нерішучою поведінкою.

- Не приховуватиму від Вас, - продовжував він, - що зараз Його Величність дуже невдоволений адміністративним персоналом. Невдовзі може відбутись велике переміщення префектів. За тяжких обставин, у яких ми перебуваємо, нам потрібні дуже віддані люди.

Це був достоту удар батоном.

- Його Вельможність може розраховувати на мене! – вигукнув префект. – Я вже маю тих людей: є аптекар у Перроні, торговець сукном і власник папірні у містечку Дуй, а щодо адвокатів, то їх не бракує – це чиста холера... О! Запевняю Його Вельможність, я знайду їх дюжину... Я – старий служака імперії.

Все говорячи про порятунок країни, він пішов геть, дуже низько вклонившись. А міністр позад нього з виразом сумніву розгойдував своїм великим тілом: він не вірив коротунам. Не сідаючи, він червоним олівцем викреслив з переліку департамент Сомм. Понад дві третини департаментів уже були викреслені. Кабінет зберігав тишу, приглушену просякненими пилом зеленими шпалерами, і масний запах, що нібито ширився від опасистого Ругона.

Він знову подзвонив Мерлю і роздратувався, побачивши, що передпокій і досі заповнений. Йому навіть здалося, що він упізнав двох дам біля столу.

- Я ж сказав Вам спровадити усіх, - вигукнув він. – Я йду геть і не можу їх прийняти.

- Тут пан головний редактор «Клятви нації», - пробурмотів писар.

Ругон забув про нього. Він переплів пальці за спиною і наказав викликати його. Це був чоловік років сорока, з товстим лицем, одягнений дуже вишукано.

- А! Ось і Ви, добродію! – грубим голосом сказав міністр. – Неприпустимо, щоб справи і далі йшли на такий копил, попереджаю Вас про це!

І далі крокуючи, він засипав пресу лайливими словами. Вона дезорганізує, вона деморалізує, вона штовхає до усілякого порушення порядку. Він воліє бачити поруч із собою радше злодіїв-зарізяк з великої дороги, аніж журналістів: від удару кинджалом можна одужати, а удари пера отруйні. Він знаходив й інші, ще моторошніші порівняння. Поступово він сам себе підхльоскував: він розлючено кидався з боку в бік, голос його гуркотів

вилясками грому. Директор, котрий залишився навстоячки, опустил голову під цією бурею, фізіономія його була сумірною і спантеличеною. Врешті-решт, він запитав:

- Якби Його Вельможність зволив мені пояснити, бо я не розумію достеменно, чому...

- Як то чому?! – скрикнув, не тямлячись, Ругон.

Він кинувся вперед, розгорнув газету на столі і показував колонки, суцільно заквечані червоним олівцем.

- Та тут немає і десятка рядків, за які не можна було б покарати! У Вашій передовій статті Ви буцімто сумніваєтесь у непогрішності уряду в питаннях репресій. А ось у цій замітці, на другій сторінці, Ви буцімто натякаєте на мою персону, говорячи про парвеню, які знахабніло тріумфують. У Ваших різних подіях повнісінько бридотних історій, дурних нападів на вищі класи.

Нажаханий головний редактор заламав руки і намагався втулити слово.

- Присягаюся Його Вельможності... Я у відчаї від того, що Його Вельможність міг на мить припустити... Адже я так щиро захоплююсь Його Вельможністю...

Але Ругон його не слухав.

- А найгірше, пане, це те, що усім відомо про ваші зв'язки з державним апаратом. Як тоді інші видання нас поважатимуть, якщо газети, котрим ми платимо, нас не поважають?.. Від самого ранку мої друзі повідомляють мені про це паскудство.

І головний редактор заголосив разом з Ругоном. Ці статті взагалі не потрапляли йому на очі. Але він повикидає своїх редакторів на вулицю. Якщо Його Вельможність забажає, він щоранку надсилатиме Його Вельможності коректуру чергового номеру. Ругон з полегшею відмовився – він не має часу. Він підштовхнув редактора до дверей, аж тут пригадав.

- Я й забув. Ваш роман з продовженням огидний... Ця гарно вихована жінка, котра зраджує свого чоловіка, - це мерзенний аргумент проти хорошого виховання. Не можна допустити, щоб говорили, буцімто шанована жінка може скоїти гріх.

- Цей роман користується великим успіхом, - пробурмотів знову стривожений редактор. – Я його прочитав і вважаю, що він дуже цікавий.

- А! Ви його прочитали... Гаразд, то ця нещасна матиме наприкінці докори сумління?

Ошелешений редактор підніс долоню до чола і намагався пригадати.

- Докори сумління? Ні, гадаю, ні.

Ругон відчинив двері. Він зачинив їх, штовхаючи редактора і волаючи:

- Вкрай необхідно, щоб вона мала докори сумління!.. Вимагайте від автора, щоб він дав їй докори сумління!

Х

Ругон написав Дю Пуаза і Кану, щоб його позбавили клопоту з офіційним прийомом біля брами Ньйора. Він приїхав у суботу ввечері, близько сьомої години, і подався прямісінько до префектури, маючи намір відпочити до наступного полудня. Він був дуже зморений. Але після вечері прийшли кілька осіб. Новина про присутність міністра мусила вже облетіти місто. Двері малого салону, сусіднього з їдальнею, відчинили, і було влаштовано невеличку вечірку. Ругон, стоячи між двома вікнами, був змушений ковтати позіхи і люб'язно відповідати на привітання з нагоди візиту.

Депутат від департаменту, той адвокат, котрий успадкував офіційну кандидатуру після Кана, з'явився першим, спантеличений, у кольорових сурдуті і штанах замість фрака. Він вибачився і пояснив, що повертався пішки з однієї зі своїх ферм, але попри це забажав негайно привітати Його Вельможність. Потім вигулькнув коротенький і товстенький чоловічок, затягнений у трохи тіснуватий фрак, у білих рукавичках, з церемонністю і смутком на лиці. Це був перший заступник мера. Його тільки-но повідомила кухарка. Він повторював, що пан мер буде в розпачі, що пан мер чекав на Його Вельможність лишень завтра, і тому він перебуває у своєму маєтку Варад, кілометрів за десять. Слідом за заступником промарширували ще шість добродіїв – великі ноги, товсті руки, широкі важкі лиця: префект представив їх як вельмишановних членів статистичної комісії. Наприкінці директор ліцею привів свою дружину – чарівну вісімнадцятирічну білявочку, парижанку, яка своїми туалетами спричинила в Ньйорі справжню революцію. Вона скаржилася Ругону на провінцію, і так гірко скаржилася.

Тим часом Кана, котрий повечеряв разом з міністром і префектом, наполегливо розпитували про завтрашні урочистості. Вони мали поїхати за версту від міста – до місцевості, що зветься Млини, біля входу до майбутнього тунелю, запроектованого для залізниці між Ньйором і Анжером, і Його Вельможність Міністр внутрішніх справ особисто підпалить гніт першого вибухового заряду. Це здалося дуже зворушливим. Ругон вдавав саму добродушність. Він просто хоче вшанувати справу свого старого друга, над якою той стільки працював. Він, до речі, вважав себе, так би мовити, прийомним сином цього департаменту, який колись

відправив його до Законодавчих зборів. Насправді ж мета подорожі, котру йому наполегливо радив Дю Пуаза, полягала у тому, щоб показати своїм колишнім виборцям усю свою міць, аби безумовно гарантувати собі місце у парламенті, якщо одного дня йому доведеться туди повернутись.

За вікнами малого салону виднілося чорне приспане місто. Більше ніхто не приходив. Про приїзд міністра дізналися занадто пізно. Тож для завзятих людей, які опинилися тут, це перетворилося на тріумф. Не було і мови про те, щоб зрушити з місця, і вони надималися у radoшах від того, що перші, невеличким комітетом, заволоділи Його Вельможністю. Заступник мера повторював голосніше, жалісливим голосочком, крізь який прозирало нестримне торжество:

- Господи! Як же пан мер засмутиться!.. А пан голова суду! А пан імператорський прокурор! А усі наші панове!

Утім, близько дев'ятої здавалося, що все місто скупчилось у передпокої. Вагомо гупотіли кроки. А тоді зайшов слуга і повідомив, що пан урядовий комісар бажає скласти свою шану Його Вельможності. І зайшов Жількен – прекрасний Жількен у фрак, світло-жовтих рукавичках і черевиках зі шкіри козеняти. Дю Пуаза прилаштував його у своєму департаменті. Дуже пристойний Жількен зберіг тільки дещо засміливе вихиляння плечима і манію не розлучатися зі своїм капелюхом, який притискав собі до стегна, трохи відхиливши убік – він мав ретельно відпрацювати цю позу за якоюсь гравюрою із журналу мод. Він вклонився перед Ругоном і пробурмотів йому з перебільшеною смиренністю:

- Я звертаюся до милостивої пам'яті Його Вельможності, котрого мав честь неодноразово зустрічати в Парижі.

Ругон усміхнувся. Мить вони побалакали. Потім Жількен перейшов до їдальні, де тільки-но подали чай. Там він знайшов Кана, котрий на краєчку столу гортав перелік запрошень на завтра. Тепер у малому салоні говорили про велич монархії. Дю Пуаза, стоячи поруч з Ругоном, уславлював імперію, і обидвоє обмінювалися уклонами, буцімто вітали одне одного з особистими звершеннями перед лицем тутешнього люду, що завмер із роззявленим ротом у шанобливому обожненні.

- Ну й брешуть вони, ті скотиняки! – буркнув Жількен, стежачи за цією сценкою крізь широко відчинені двері.

Підливаючи собі рому в чай, він штовхнув ліктем Кана. Худий і запальний Дю Пуаза, з кривими білими зубами і личком хворобливої дитини, що палало від тріумфу, викликав у Жількена щирий сміх – він вважав його «дуже вдалим».

- Га? Ви ж не бачили, як він приїхав у цей департамент? – тихенько продовжував він. – А я був із ним. Коли він ішов, то так скажено тупотів ногами... Агов, він мав назбирати злості у серці супроти тутешнього люду. Відколи він має свою префектуру, то упивається помстою за своє дитинство. І буржуа, котрі знали його давніше убогим чортякою, тепер вже не хочуть вишкіряться, коли він проходить поруч – це я Вам гарантую!.. О! Це міцний префект, дійсно чоловік на своєму місці. Він анітрохи не схожий на того Лангледа, якого ми змістили – то був хлопчак з маєтного роду, білявий, мов дівча... Навіть поміж паперами у його кабінеті ми знайшли фотографії дуже декольтованих дам.

Жількен замовк на хвильку. Йому здалося, буцімто директорова жінка, в кутку малого салону, не зводить з нього очей. Бажаючи продемонструвати граційність свого торсу, він схилився, знову заговоривши до Кана:

- Вам переповідали здибанку Дю Пуаза з його батечком? О! Це найсмійніша у світі пригода!.. Ви ж знаєте, той старий – колишній судовий виконавець, і набив собі калитку, даючи короткострокові позички, а тепер живе, ніби вовкулака, у напіврозваленій хатині, і у передпокої завжди тримає заряджені рушниці... Тож Дю Пуаза, якому татусь разів сто пророкував шибеницю, віддавна мріяв розчавити його. Це не менш ніж на половину спричинило його бажання бути тут префектом... Тож якось уранці Дю Пуаза натяг на себе свій найкращий однострій і під тим приводом, що оглядає місто, пішов до старого і постукав до його хатини. Перемовини тривали принаймні чверть години. Нарешті старий відчинив. Маленький блідесенький стариган дурнувато витріщався на шитий золотом однострій. І знаєте, що він сказав у другому ж реченні, коли дізнався, що його синочок став префектом? «Га? Послухай, Леопольде, не присилай більше за податками!» Загалом, ні хвилювання, ні подиву... Коли Дю Пуаза повернувся, губи його були стиснені в ниточку, а лице біле, мов подушка. Батьків спокій довів його до відчаю. Це вже правда: він один з тих, кого не запряжеш!

Кан тактовно погойдав головою. Він поклав перелік запрошених собі до кишені і теж узяв чашку чаю, кидаючи оком до сусіднього салону.

- Ругон засинає на ходу, - сказав він. – Ті йолопи мали б відпустити його поспати. Завтра він має бути міцним.

- Я його відтоді не бачив, - продовжував Жількен. – Він погладшав.

І повторив ще тихіше:

- Ну й добрі зухи, ті парубчаки!.. Я вже не знаю, який шахер-махер вони замутили, коли воно вибухнуло. А я їх попереджав. А назавтра – бабах! Ото потанцювали! Ругон стверджує, що пішов до префектури, але там

ніхто йому не повірив. Зрештою, то його справи, не варто про це балакати... Та тварюка Дю Пуаза пригостив мене добрячим обідом у кав'ярні на бульварі. О! Оце був деньок! На вечір ми подалися до театру, а далі я нічого не пригадую, бо проспав дві доби.

Кан, безсумнівно, стривожився, почувши від Жількена такі подробиці. Він пішов з їдальні. А Жількен, zostавшись на самоті, переконав себе, що директорова жінка напевне дивиться на нього. Він повернувся до салону, потерся коло неї, врешті-решт приніс їй чаю з коржиками і булкою. Він дійсно був хоч куди: він нагадував погано вихованого чоловіка із пристойного товариства, і це, здавалося, трохи розчулило красуню-білявку. Депутат тим часом доводив необхідність нової церкви у Ньюорі, заступник мера просив міст, директор говорив про розширення будівлі ліцею, а шестеро німих членів статистичної комісії схвалювали усе, киваючи головами.

- Ми про це поговоримо завтра, панове, - відповів Ругон, стуливши наполовину повіки. – Я тут, щоб почути Ваші потреби і розглянути Ваші клопотання.

Пробило дев'яту годину. Зайшов слуга і щось сказав на вухо префекту, а той негайно схилився до вуха міністра. Ругон квапливо вийшов. Пані Корьор чекала на нього в сусідній кімнаті. Вона була з високою стрункою дівчиною зі збляклим обличчям, геть подзьобаним ластовинням.

- Як?! Ви у Ньюорі! – вигукнув Ругон.

- Ми приїхали тільки по обіді, - мовила пані Корьор. – Ми зупинилися ось там, навпроти, на площі Префектури, в готелі «Париж».

Вона пояснила, що приїхала із Кулонж, де залишалася два дні. А тоді зупинилася і вказала на високу дівчину.

- Панна Ерміна Бійкок люб'язно погодилася супроводжувати мене.

Ерміна Бійкок церемонно присіла у реверансі. Пані Корьор продовжувала:

- Я не розповіла Вам про цю подорож, бо Ви, можливо, засудили б мене. Але я нічого не змогла зробити із собою – я хотіла побачити свого брата... Коли я дізналася про Ваш візит до Ньюора, одразу ж примчала сюди. Ми Вас вистежували, ми дивилися, як Ви зайшли до префектури, але ми знайшли за належне представитися згодом. Ці містечка такі злокапосні!

Ругон схвально кивав головою. Справді, пані Корьор, повна, помальована в рожеве і вдягнена у жовте, здавалася йому занадто компрометуючою для провінції.

- Ви зустрілися з братом? – спитався він.

- Так, - пробурмотіла вона, стиснувши зуби. – Я з ним зустрілася. Пані Мартіно не наважилася виставити мене за поріг. Вона узяла лопаточку і почала топити цукор... Бідолашний мій братик! Я знала, що він хворий, але однак мені було так боляче бачити його настільки знеможеним. Він пообіцяв, що не позбавить мене спадщини – це суперечить його принципам. Заповіт складено, статок має бути розподілений між мною і пані Мартіно... Чи не так, Ерміно?

Ругон тим часом підштовхував обох жінок, примовляючи:

- Гарзд, я втішений! Тепер Ви можете заспокоїтись. Господи! Ці родинні суперечки завжди залагоджуються.... Тож добраніч. Я йду спати.

Але пані Корьор зупинила його. Вона витягла із кишені носовичок і утерла собі очі – її раптово охопив відчай.

- Бідолашний мій Мартіно!.. Він був таким добрим, він з такою простотою пробачив мені!.. Якби ж то Ви знали, мій друже... Це заради нього я примчала сюди, щоб благати Вас зглянутися над ним...

Її голос потонув у сльозах. Вона ридала. Здивований Ругон, нічого не розуміючи, дивився на обох жінок. Панна Ерміна Бійкок і собі розплакалася, але стриманіше: вона була дуже чутлива і негайно переймалася розчуленістю. Саме вона змогла першою пробелькотіти:

- Пан Мартіно скомпрометував себе у політиці.

І тоді з пані Корьор вихлюпнувся потік слів:

- Пригадуєте, одного дня я поділилася з Вами своїми підозрами. Я мала передчуття... Мартіно став республіканцем. На останніх виборах він уже не тямився і розпочав затяту пропаганду за кандидата від опозиції. Я дізналася таке, чого не можу переказати. Зрештою, усе це мало погано скінчитися... Тільки-но я приїхала до Кулонж, до «Золотого лева», де ми винайняли кімнату, я розпитала людей і дізналася куди більше. Мартіно наробив усіляких дурниць. Ніхто б у тих краях не здивувався, якби його заарештували. Усі чекають, що його не сьогодні-завтра заберуть жандарми... Ви уявляєте, яким ударом це було для мене?! І я згадала про Вас, мій друже...

Її голос знову потонув у риданнях. Ругон намагався заспокоїти її. Він поговорить про цю справу із Дю Пуаза і припинить провадження, якщо воно вже розпочалося. З нього навіть вирвалися такі слова:

- Я тут хазяїн, спіть спокійно.

Пані Корьор погойдала головою і скрутила носовичок. Очі її були сухі. Врешті-решт, вона продовжила у півголоса:

- Ні-ні, Ви усього не знаєте. Це гірше, ніж Ви думаєте... Він проводить пані Мартіно до церкви, а сам залишається на ганку, вдаючи, що ніколи і ногою не ступає до церкви, і щонеділі це спричиняє скандал. Він вчащає до колишнього адвоката, котрий оселився там – це чоловік, знаний у 1848 році, і з ним він на виду у всіх говорить про жахливі речі. Частенько бачили, як чоловіки з огидними пиками прослизали вночі у його садок, безсумнівно, щоб отримати накази.

За кожною подробицею Ругон знизував плечима, але панна Ерміна Бійкок жваво додала, буцімто обурена такою терпимістю:

- А ще він звідусюди отримує листи, з червоними печатками – це поштар нам розказав. Він не хотів говорити, він був такий блідий. Ми мусили дати йому один франк... А ще він подорожував, місяць тому. Він залишався десь понад тиждень, і ніхто у тих краях і досі не знає, куди він міг їздити. Пані із «Золотого лева» нас запевнила, що він навіть не брав із собою валізи.

- Ерміно, благаю Вас! – стривожено вигукнула пані Корьор. – Мартіно вклепався у страшну халепу. І не нам його змінити.

Ругон тепер слухав, по черзі розглядаючи обох жінок. Він глибоко споважнів.

- Якщо він себе настільки скомпрометував... – пробурмотів він.

Йому здалось, що він побачив, як у схвильованих очах пані Корьор спалахнув вогонь.

- Я зроблю все, що зможу, але нічого не обіцяю, - продовжив він.

- Ах! Йому кінець! Йому настав кінець! – скрикнула пані Корьор. – Послухай, я це відчуваю... Ми нічого не хочемо Вам розповідати. Якби ми Вам усе розповіли...

Вона замовкла і стисла між зубами носовичок.

- А я ж не бачила його двадцять років! І от я його повернула і, можливо, більше ніколи не побачу!.. Він був таким добрим, таким добрим!

Ерміна злегка стонула плечима. Вона робила Ругону знаки, натякаючи, що слід пробачити відчай сестри, але старий нотаріус усе ж є найгіршим зі злодюг.

- На Вашому місці, - підхопила вона, - я сказала б усе. Так буде ліпше.

Тож пані Корьор, схоже, наважилася на нелюдське зусилля. Вона знову стишила голос.

- Пригадуєте служби Божі, які правила повсюди, коли імператор дивом врятувався біля Опери?.. Так от, у той день, коли таку службу правили в Кулонж, один із сусідів запитав Мартіно, чи він піде це церкви, а той бідолага відповів: «Навіщо до церкви? Та начхати мені на імператора!»

- «Та начхати мені на імператора!» - пригнічено повторила панна Ерміна Бійкок.

- Тепер Ви розумієте, чому я так боюсь? – продовжувала колишня власниця готелю. – Я вже Вам сказала, що ніхто в тих краях не здивується, якщо його заарештують.

Вона вимовила це речення, пильно дивлячись на Ругона. Той відповів не одразу. Він буцімто востаннє розглядав це розм'якле обличчя, на якому бліді очі кліпали під ріденькими волосинками білявих брів. На мить він зупинився на повній білій шиї. А тоді розкинув руки і вигукнув:

- Запевняю Вас, я нічого не можу зробити. Я тут не хазяїн.

І навів пояснення. Він казав, що стережеться втручатись до подібних справ. Якщо було звернення до правосуддя, справа має йти своїм шляхом. Він волів би не знати пані Корьор, бо його дружба до неї зв'язує йому руки. Він заприсягся, що ніколи не робив певних послуг своїм друзям. Зрештою, він зробить довідки. Тепер він намагався її втішити, так ніби її брат вже прямував до далекої колонії. Вона похнюпилася і тихенько гикала, від чого здригалася велетенська копиця білявого волосся, яке вона примостила на потилиці. Утім, вона заспокоїлася. Вона вже збиралася виходити, аж тут підштовхнула перед себе Ерміну, кажучи:

- Панна Ерміна Бійкок... Гадаю, я її Вам представила. Перепрошую, у мене голова уся хвора!.. Це та панна, якій ми змогли знайти посаг. Офіцер, її спокусник, ще не зміг одружитися з нею через формальності, котрим кінця-краю нема. Подякуйте Його Вельможності, моя люба.

Висока дівчина, червоніючи, подякувала з фізіономією незайманиці, перед якою зронили грубе слово. Пані Корьор випустила її першою, а тоді, міцно стискаючи долоню Ругона, схилилася до нього і додала:

- Я розраховую на Вас, Ежене.

Коли міністр повернувся до малого салону, там вже було порожньо. Дю Пуаза вдалося спровадити депутата, заступника мера і шістьох членів статистичної комісії. Навіть Кан пішов, після того як домовився про

зустріч на завтра, о десятій годині. У їдальні залишилися тільки директорова жінка та Жількен, котрі їли коржики і балакали про Париж: Жількен, закочуючи ніжні очі, говорив про перегони, Салон живопису та прем'єру в «Комеді Франсез» із невимушеністю чоловіка, який знається з усіма. Тим часом директор тихенько звітувався префекту про одного з викладачів старших класів, котрого підозрювали у тому, що він є республіканцем. Була одинадцята година. Усі звелися, уклонилися Його Вельможності, і Жількен прямував до дверей разом з директором і його жінкою, запропонувавши їй спертись на його руку, але Ругон затримав його:

- Пане урядовий комісарє, прошу на одне словечко.

Коли вони залишилися на самоті, він звернувся водночас до комісара і префекта:

- Що це за справа з Мартіно?.. Цей чоловік дійсно настільки скомпрометований?

Жількен усміхнувся. Дю Пуаза навів кілька подробиць:

- Господи, я про нього і не думав. На нього донесли. Я отримав листи... Безперечно, він займається політикою. Але у департаменті вже відбулося чотири арешти. Я волів би, щоб досягти кількості у п'ять, яку Ви призначили, захвати у каталажку викладача з ліцею, котрий читає своїм учням революційні книжки.
- Я дізнався про дуже серйозні факти, - суворо мовив Ругон. – Сльози сестри не повинні врятувати того Мартіно, якщо він дійсно небезпечний. Це питання громадського порятунку.

І обернувся до Жількена:

- Що Ви про це думаєте?
- Я завтра ж здійсно арешт, - відповів той. – Я знаю всю цю справу. Я бачився з пані Корьор в готелі «Париж», де зазвичай вечеряю.

Дю Пуаза не висловив жодного заперечення. Він витяг з кишені записничок, закреслив якесь ім'я і поверх написав інше, порадивши, проте, урядовому комісару наглядати за викладачем ліцею. Ругон провів Жількена до дверей. Він продовжував:

- Гадаю, той Мартіно трохи недужий. Їдьте особисто до Кулонж. Будьте дуже лагідним.

Але Жількен випростався з ображеним виглядом. Він забув про всіляку повагу і заговорив до Його Вельможності на «ти».

- Ти що, маєш мене за послідушого нишпорку?! – заволав він. – Запитай-но у Дю Пуаза історію про того аптекаря, котрого я позавчора заарештував у ліжку. Там, у ліжку, була жінка судового виконавця. Ніхто нічого не дізнався... Я завжди дію як світська людина.

Ругон проспав дев'ять годин глибоким сном. Вранці, майже пів на дев'яту, розплющивши очі, він викликав Дю Пуаза, котрий прийшов з цигаркою в зубах і з дуже веселим лицем. Вони побалакали, пожартували, як давніше, коли мешкали у пані Мелані Корьор і коли прокидалися вранці, лясаючи одне одного по голих ногах. Умиваючись, міністр запитав префекта подробиці щодо цих країв, про історії державних службовців, про їхні потреби одних та марнославство інших. Він хотів бути в змозі знайти для кожного приємну фразу.

- Не бійтесь, я буду Вашим суфлером! – відповів, сміючись, Дю Пуаза.

Кількома словами він ввів його в курс справ і надав відомості про осіб, які до нього наблизяться. Ругон час від часу просив його повторити якусь подробицю, щоб ліпше відкласти її у своїй пам'яті. О десятій прийшов Кан. Вони поснідали втрюх, вирішуючи останні деталі урочистостей. Префект скаже промову, Кан також. Ругон візьме слово останнім. Але було б непогано спричинити і четверту промову. На мить вони обрали мера, проте Дю Пуаза вважав його занадто дурним і натомість порадив обрати інженера шляхів сполучення, котрого, звісно ж, схвалили, хоча Кан і побоювався його критичного розуму. Врешті-решт, коли вийшли з-за столу, він відвів міністра убік, аби вказати йому питання, на яких було б бажано наголосити у промові.

Зустріч було призначено о пів на одинадцятую в префектурі. Мер і його перший заступник з'явилися разом. Мер пробелькотів про свій відчай від того, що напередодні його не було у місті, а перший заступник заповідливо розпитував Його Вельможність, чи він мав добру ніч, чи він відпочив від втоми. Потім прийшли голова цивільного суду, імператорський прокурор з двома заступниками та інженер шляхів сполучення, а за ними вервечкою головний збирач податків, керівник управління зборів та платежів і завідувач іпотечного відділу. Більшість цих панів прийшли зі своїми паніями, і жінка директора ліцею, красуня-білявка в дуже пікантному небесно-блакитному туалеті, спричинила глибоке зворушення. Вона благала Його Вельможність дарувати її чоловіку, котрий мусив залишитися в ліцеї через напад подагри, що спіткав його вчора увечері, тільки-но він повернувся додому. Тим часом надійшли інші персони: полковник розквартированого у Ньюорі 78-го лінійно-піхотного полку, голова комерційного суду, двоє мирових суддів з цього міста, директор водного і лісового господарства в супроводі трьох своїх панянок,

члени міської ради, члени Консультаційної палати мистецтв і промисловості, статистичної комісії і комісії з трудових спорів.

Приєм відбувся у великому салоні префектури. Дю Пуаза представляв запрошених. А міністр, усміхаючись, перегинався навпіл і приймав кожну особу як старого знайомого. Він знав дивовижні подробиці про кожного. Він з великими похвальбами заговорив до імператорського прокурора про припис, який той нещодавно виніс у справі про подружню зраду. Він зворушеним голосом запитав керівника управління зборів та платежів новини про його пані, котра вже два місяці не зводиться з ліжка. Він затримав на мить полковника 78-го лінійно-піхотного полку, аби довести, що знає про блискуче навчання його сина у військовому училищі. Він побалакав про взуття з членом міської ради, котрий володів великими шевськими майстернями, і завів із завідувачем іпотечного відділу, пристрасним археологом, дискусію про відкритий минулого тижня друїдичний камінь. Коли він вагався, підшукував фразу, Дю Пуаза приходив на допомогу і вправно нашіптував слівце. Він, до речі, тримався з величною гідністю.

Коли зайшов голова комерційного суду і вклонився до нього, він вигукнув гостинно:

- Пане голово, Ви самий?! А я так сподівався, що сьогодні увечері Ви приведете пані на бенкет...

Він зупинився, побачивши довкола знічені фізіономії. Дю Пуаза злегка штовхнув його ліктем. Тоді він пригадав, що голова комерційного суду живе окремо від дружини через деякі скандальні події. Він помилився: він гадав, що говорить до іншого голови – голови цивільного суду. Але це аж ніяк не потривожило його величність. І далі усміхаючись, не маючи наміру виправляти свою незграбність, він з дотепом продовжив:

- Пане, я хочу повідомити Вам хорошу новину. Я знаю, що мій колега, міністр юстиції, представив Вас до нагороди... Але я сказав зайве. Збережіть це у таємниці.

Голова комерційного суду густо почервонів. Він задихався від щастя. Усі тислися довкола нього, вітали його, а Ругон подумки записував собі той орден, виданий цілком випадково, аби не забути про нього і попередити свого колегу. Він нагороджував зраженого чоловіка. Дю Пуаза, у захваті від нього, усміхнувся.

Тим часом у великому салоні зібралися пів сотні осіб. Але усі і досі чекали з німими обличчями і зніченими поглядами.

- Час минає, можна рушати, - пробурмотів міністр.

Але префект схилився і пояснив, що досі не прийшов депутат, колишній суперник Кана. Нарешті прийшов і він, мокрий від поту: він нічого не розумів – мабуть, у нього зупинився годинник. Бажаючи нагадати усім про свій вчорашній візит, він розпочав речення:

- Як я казав учора Його Вельможності...

Крокуючи поруч з Ругоном, він повідомив його, що завтра зранку повертається до Парижа. Великодні канікули скінчилися у вівторок, сесію було відкрито. Але він вважав своїм обов'язком залишитися ще на кілька днів у Нью-Йорку, щоб він імені департаменту вшанувати Його Вельможність.

Усі запрошені спустилися у двір префектури, де на них чекав десяток екіпажів, вишикуваних обабіч ганку. Міністр сів разом з депутатом, префектом і мером до коляски, що рушила першою. Решта запрошених сідали, за можливістю дотримуючись ієрархії: були ще дві коляски, три фаєтони і вози з лавами на шість чи вісім осіб. На вулиці Префектури було організовано шестя. Рушили дрібним клусом. Стрічки дам розліталися, а спідниці здіймалися поперек дверцят. Чорні капелюхи добродіїв сяяли проти сонця, мов дзеркала. Треба було перетнути більш як половину міста. Екіпажі, вигрюкуючи залізними ободами, високо підстрибували уздовж вузьких вуличок зі шпичастою бруківкою. З усіх вікон, коло усіх дверей міщани вклонялися без жодного вигуку, шукаючи Його Вельможність і дуже здивовані тим, що поруч з вишитим строєм префекта бачать міністра в буржуазному сурдугі.

На виїзді з міста покотилися широкою алеєю, обсадженою чудовими деревами. Було дуже тепло – дивовижний квітневий день з ясным небом, білявим від сонця. Пряма одноманітна дорога заглиблювалася посеред садів, переповнених розквітливими абрикосами і бузком. Потім село розкинулося широкими нивами, де-не-де перетятими скупченням дерев. У екіпажах забалакали.

- А це прядильня, чи не так? – запитав Ругон після того, як префект схилився йому до вуха.

Він звернувся до мера, вказавши йому на будівлю з червоної цегли, край води:

- Гадаю, це прядильня, що належить Вам... Мені розповідали про Вашу нову систему чесання шерсті. Я спробую знайти хвильку, щоб відвідати усі ці дива.

Він розпитував подробиці про потужність течії у річці. На його думку, гідравлічні двигуни за сприятливих умов мають величезні переваги. Він зачарував мера своїми технічними знаннями. Інші екіпажі котилися слідом

аби-як. Серед приглушеного тупоту кінських копит долітали нашпиговані цифрами розмови. Залунав дзвінкий сміх, і усі голови обернулися: це була директорова жінка – її парасольку віднесло на купу ріні.

- У Вас же тут є ферма? – продовжив Ругон, усміхаючись депутату. – Ось там, на пагорбі, я ж не помилився?.. Прекрасні луки! Мені, до речі, відомо, що ви займаєтесь вирощуванням худоби і маєте корів, які отримали перші премії на останній сільськогосподарській виставці.

І вони заговорили про тваринництво. Луки, скупані в сонці, були наче м'якенький зелений оксамит. На ньому зароджувався справжній килим квітів. Завіси високих тополь відгороджували картини небокраю і чарівних краєвидів. Стара жінка, що вела за собою віслюка, мусила зупинитись край догори і пропустити кортеж. Віслюк почав ревти, переляканий процесією екіпажів, що вилискували серед полів лакованими боками. Дами в пишних уборах і панове в рукавичках сиділи дуже поважні.

Екіпажі покотилися ліворуч, пологим схилом, а тоді спустилися в долину. Приїхали. Це було заглиблення між нивами, улоговина під вузьким пагорбом – така собі несподівана діра між трьома узвишсями, що здіймалися стіною. Звівши очі, від довколишніх сіл можна було побачити лише зогнілі кістяки двох зруйнованих млинів на тлі чорного неба. І там, вглибині, посеред квадрату трави, було нап'ято навіс із сірого полотна, обшитий широким червоним галуном і з геральдичними прапорами на чотири боки. Приблизно тисяча цікавих, котрі прийшли пішки, – буржуа, дами, довколишні селяни – купчилися праворуч, на затіненому боці, уздовж амфітеатру пагорбів. Перед навісом стояв загін озброєних солдатів 78-го лінійного полку, а навпроти – пожежники з Ньйора, і усі одразу ж відзначили їхнє бездоганне шикування. Скряю моріжка чекала команда робітників у нових блузах, на чолі з інженерами, заціпненими в сурдути. Тільки-но вигулькнули екіпажі, як міське філармонійне товариство – оркестр, зібраний з аматорів, - узявся грати увертюру із знаменитої опери «Біла дама».

- Хай живе Його Вельможність! – вигукнули кілька голосів, заглушених гамором інструментів.

Ругон вийшов із екіпажа. Він звів очі і роздивився діру, вглибині якої опинився: він був роздратований звуженням горизонту, від чого достоту применшувалася урочистість. Мить він постояв на траві, чекаючи на офіційне привітання. Нарешті підбіг Кан. Він утік із префектури одразу ж по обіді, проте, з обачності, пішов оглянути заряд, який мав підпалити Його Вельможність. Саме він підвів міністра до навісу. Запрошені пішли слідом. Хвильку тривало замішання. Ругон розпитував подробиці:

- Тож тунель має пройти крізь цю траншею?

- Саме так, - відповів Кан. – Перший заряд закладено в ось цю червонясту скелю, де Ваша Вельможність бачить прапорець.

Із крайнього пагорба, надгризеного кирками, визирала скеля. Поміж відвалів звисали викорчовані кущі. Дно траншеї засипали сухим листом. Кан також вказав рукою на розмітку залізниці, позначену подвійним рядом стовпчиків, що вишикувалися, біліючи верхівками, ніби папірці, розсіяні поміж стежин, трави й кущиків. І цей закуток мирної природи мав бути випатрошений.

Тим часом усі представники влади заштовхалися під навіс. Цікаві, стоячи позаду, схилялися, щоб піддивитись у щілини. Філармонійне товариство завершувало увертюру із «Білої дами».

- Пане міністре, - враз промовив дзвінкий голос, що забринів у тиші, - перш за все маю подякувати Вашій Вельможності за люб'язну згоду прийняти запрошення, яке ми дозволили собі Вам надіслати. Наш департамент навіки збереже спогад...

Це Дю Пуаза узяв слово. Він стояв за три кроки від Ругона, і коли спадала інтонація на деяких ритмічних фразах, вони злегка схиляли голови один до одного. Так він говорив з чверть години, нагадуючи міністрові, як блискуче той представляв їхній департамент у Законодавчих зборах: місто Нью-Йорк записало його ім'я до своїх анналів як ім'я свого благодійника і палає бажанням за будь-якої нагоди засвідчувати йому свою вдячність. Дю Пуаза узяв на себе політичну і практичну частини. Час від часу голос його губився на вільному вітрі. Тоді було видно тільки його жести – рівномірний рух його правої руки, а тисяча цікавих, які скупчилися на пагорбі, роздивлялися вишивку на його рукаві, що у сонячних променях виблискувала золотом.

Потім на середину навісу вийшов Кан. Голос його був дуже гучним. Деякі слова він достоту вигавкував. Схил пагорба гудів луною і повертав кінці фраз, на яких він наголошував занадто наполегливо. Він розповідав про свої тривалі зусилля, про дослідження і адміністративні заходи, котрі мусив здійснювати протягом майже чотирьох років, аби забезпечити рідним краям залізницю. Тепер на їхній департамент посиплюється зливою усі блага: поля отримують добрива, заводи подвоють виробництво, торгівельне життя проникне до найубогіших сіл. Як послухати його, то здавалося, що під його розведеними руками увесь департамент перетворюється на райську місцину з молочними ріками і чарівними лісами, де на подорожніх чекають столи, що ламаються від неземних наїдків. Тоді враз він удав перебільшену скромність. Немає за що йому

дякувати: він ніколи не довів би до ладу настільки широкий проєкт без високої опіки, котрою він пишається. Обернувшись до Ругона, він назвав його «славетним міністром, захисником усіх шляхетних та корисних ідей.» На завершення він вшанував фінансові переваги цієї справи. На Біржі їхні акції виривають з рук. Щасливі ті рантьє, котрі змогли вкласти свої гроші у підприємство, до якого Його Вельможність міністр внутрішніх справ зволив долучити своє ім'я!

- Дуже добре! Дуже добре! – пробурмотіли кілька запрошених.

Мер і ще кілька представників влади потисли Кану руку, а він вдавав глибоке зворушення. Ззовні вибухнули оплески. Філармонійне товариство вирішило, що має узятись до складного мотиву, але перший заступник мера підбіг до пожежників і відправив одного з них з наказом зупинити музику. А тим часом під навісом головний інженер шляхів сполучення вагався і казав, що нічого не підготував. Але під наполегливістю мера він поступився. Дуже стривожений Кан пробурмотів йому на вухо:

- Даремно Ви так. Він капосний, мов короста.

Головний інженер був довготелесим худючим чолов'ягою з великими претензіями на іронічність. Він говорив повільно, кривлячи кутик вуст щоразу, коли хотів кинути епіграму. Він почав з того, що розчавив Кана під хвалою. Потім вигулькнули злісні натяки. Кількома словами він оцінив проєкт залізниці зі зневажливістю державного інженера до робіт цивільних інженерів. Він нагадав про альтернативний проєкт Західної компанії, котрий мав пройти через місто Туар, і підкреслив, немов без жодного лукавства, той гак, який був у кресленні від Кана, щоб охопити домни у Брезьюрі. І все це не мало жодної грубості, вперемішку з люб'язними словами, натомість звідусюди стирчали шпичаки, які могли відчуті лише посвячені. Наприкінці він став ще жорстокішим. Він буцімто пошкодував, що «славетний міністр» компрометує себе у справі, фінансова сторона котрої непокоїла усіх досвідчених людей. Потрібні будуть велетенські суми, а також буде необхідна криштальна чесність і безкорисна самовідданість. Він зронив цю фразу, перекрививши рота:

- Але ці побоювання – суцці химери: ми цілковито впевнені у собі, бачачи на чолі цих починань людину, добре знану в нашому департаменті щасливим поєднанням значних капіталів та безцінних чеснот.

Пробігло схвальне перешіптування. Усього лиш кілька осіб зиркнули на Кана, котрий силувався усміхатись збілілими губами. Ругон слухав, наполовину заплющивши очі, так ніби йому заважало яскраве світло. Коли ж він розплющив їх, його бляклі очі зчорніли. Спершу він розраховував зробити дуже короткий виступ. Але тепер йому належало захистити

одного зі своїх. Він ступив три кроки, дійшов до краю навісу і звідти, з жестом, чий розмах, здавалося, звертався до усїєї заанімілої Франції, розпочав:

- Панове, дозвольте мені подумки проминути ці пагорби і охопити поглядом усю імперію і у такий спосіб поширити урочистість, що зібрала нас, аби перетворити її на свято промислового і комерційного труда. Саме в цю мить, коли я промовляю до вас, з півночі й на південь прокладаються канали, споруджуються залізниці, пробиваються гори, зводяться мости...

Запанувала глибока тиша. Поміж реченнями було чути вітерець у гіллі, а вдалині – дзвінкий спів води у шлюзах. Пожежники, змагаючись у вишколі із солдатами, стояли під пекучим сонцем і кидали косі погляди, щоб побачити, як говорить міністр, але не повертали голови. На пагорбі глядачі, врешті-решт, влаштувалися якомога зручніше: дами порозстилили носовички на землі і поприсідали, а двоє панів, змучені сонцем, розкрили парасольки своїх дам. Голос Ругона поступово гучнішав. Здавалось, йому затісно вглибині цієї діри, буцімто видолинок недостатньо просторий для його жестів. Рвучко викидаючи руки наперед, він ніби хотів розчистити обрій довкола себе. Двічі він шукав простору, але зустрічав угорі, на краю неба, самі вітряки, що тріскотіли проти сонця розкуроченими кістками.

Оратор повернувся до теми, порушеної Каном, але розширив її. Вже не тільки цей департамент вступав до ери дивовижного добробуту завдяки гілці від Анжера до Ньйора, а уся Франція. Протягом десяти хвилин він перераховував незчисленні блага, що посиплюються на люд. Він дійшов до того, що заговорив про длань Божу. Потім він відповів головному інженеру: він не оспорював його промову і не зробив жодного натяку на неї, а просто сказав протилежне тому, що той сказав, наголошуючи на самовідданості Кана, змальовуючи його скромним, безкорисливим, величним. Щодо фінансової сторони цього починання він був цілковито спокійний. Він усміхався, нагрїбаючи квапливим рухом золоті зливки. І тут вигуки «Браво!» заглушили його виступ.

- Панове, останнє слово, - сказав він, утерши губи носовичком.

Останнє слово тривало чверть години. Він упивався, він заходив туди, куди й не збирався ступати. Навіть у перорації, коли він дійшов до величі монархії і уславлював вищий розум імператора, дав зрозуміти, що Його Величність особливо опікується гілкою від Ньйора до Анжера. Починання перетворилося на справу державної ваги.

Тричі пролунали салюти аплодисментів. Згряя ворон, літаючи високо у чистому небі, обурилася і довго каркала. На останній фразі промови, за сигналом, що вийшов з-під навісу, філармонійне товариство узялося

грати, а дами, притискаючи свої спідниці, жваво зводились на ноги, бажаючи нічого не пропустити з видовища. Довкола Ругона радісно усміхалися запрошені. Мер, імператорський прокурор, полковник 78-го полку кивали головами, слухаючи, як депутат зачудовується у півголоса, але так, щоб його почув міністр. Утім, звісно ж, найбільший ентузіазм виявляв головний інженер шляхів сполучення: він вдавав небачену догідливість і кривив рота, буцімто його вразили, наче блискавка, чудесні слова великого мужа.

- Чи зволить Його Вельможність пройти за мною? – запитав Кан. Його широке лице струменіло радістю.

Це був кінець. Його Вельможність мав підпалити перший заряд вибухівки. Загону робітників у нових блузах віддали накази. Ці чоловіки поперед міністра і Кана зайшли до траншеї і вишикувалися вглибині у два ряди. Головний майстер тримав кінець запаленої мотузки, яку передав Ругону. Представники влади, котрі залишилися під навісом, повитягали шії. Стривожена публіка чекала. Філармонійне товариство і далі грало.

- А шуму буде багато? – із занепокоюною усмішкою запитала директорова жінка одного із його заступників.

- Це залежить від характеру скелі, - квапливо відповів голова комерційного суду і заглибився у пояснення з мінералогії.

- Тоді я затулю вуха, - пробурмотіла найстарша із трьох дочок директора лісового і водного господарства.

Ругон, стоячи посеред усього цього люду з мотузкою в руках, почувався смішним. Нагорі, на гребені пагорбів, кістяки млинів затріскотіли гучніше. Тож він поквапився і підпалив гніт, кінець якого, між двома каменями, вказав йому головний майстер. В ту ж мить один з робітників заграв на сурмі довгий сигнал. Уся команда відступила. Кан зі стривоженою запопадливістю жваво відвів Його Вельможність під навіс.

- То що, ніяк не почнеться? – пробелькотів директор іпотечного відділу, занепокоюною кліпаючи очима і борючись із нестримним бажанням затулити вуха, як то зробили дами.

Вибух стався тільки за дві хвилини. Із обачності гніт зробили дуже довгим. Очікування глядачів перетворилося на неспокій, усі прикипіли очима до червоної скелі і уявляли, що вона ворушиться. Нервові особи казали, що їм від того стискається серце. Нарешті пролунав глухий гуркіт, скеля розкололася, і разом з димом вгору здійнявся стовп уламків, завбільшки з два кулаки. Усі почали розходитись. Лунали всоте повторені слова:

- Відчуваєте запах пороху?

Префект влаштував вечерю, на якій були присутні представники влади. Він розіслав п'ятсот запрошень на бал, що розпочався по вечері. Бал був розкішним. Великий салон був прикрашений зеленими рослинами, а по усіх кутках додали чотири невеликі люстри, на яких свічки, разом зі свічками на центральній люстрі, палали небаченим сяйвом. Ньйор ще не пам'ятав такого блиску. Палання шістьох вікон освітлювало площу Префектури, де скупчилися дві тисячі цікавих, звівши очі догори, щоб побачити танці. Навіть оркестр було чути настільки гучно, що дитлашня знизу, на тротуарі, влаштувала танок. Вже о дев'ятій годині дами обмахувалися віялами, слуги розносили прохолодні напої, кадрили замінили вальси і польки. На порозі дуже церемонний Дю Пуаза з усмішкою зустрічав припізнілих гостей.

- Ваша Вельможність не танцює? – зухвало спитала у Ругона директорова жінка, котра тільки-но зайшла, одягнена в прозористу тарлатанову сукню, всіяну золотими зорями.

Ругон з усмішкою перепросив. Він стояв біля вікна, посеред товариства. Підтримуючи розмову про перегляд кадастру, він кидав надвір квапливі погляди. По той бік площі, у яскравому світлі, яким люстри осявали фасад, він тільки-но помітив у одному з вікон готелю «Париж» пані Корьор і панну Ерміну Бійкок. Вони стояли там і дивилися на свято, спершись на підвіконня, немов на поручні театральної ложі. Їхні обличчя блищали, голі шиї випиналися від легкого сміху, коли до них долітали гарячі повіви свята.

Тим часом директорова жінка завершувала обходити великий салон, неуважна і нечутлива до захвату, спричиненого поміж молодими людьми широчінню її довгої сукні. Вона поглядом шукала когось, не перестаючи розімліло усміхатись.

- То пан урядовий комісар не прийшов? – врешті-решт запитала вона Дю Пуаза, котрий поцікавився у неї про здоров'я її чоловіка. – Я пообіцяла йому вальс.

- Але ж він має бути тут, - відповів префект. – Я сам дивуюся, що не бачу його... Він сьогодні мав завдання. Проте, він обіцяв мені повернутись на шосту годину.

Якраз ополудні, пообідавши, Жількен поїхав верхи із Ньйора, щоб заарештувати нотаріуса Мартіно. Місто Кулонж знаходилося за п'ять верст. Він розраховував бути там на другу і мати можливість рушити звідти не пізніше четвертої, що дозволяло йому не пропустити банкет, на який він був запрошений. Тож він не квапив коня, розгойдувався в сідлі,

обіцяючи собі бути увечері, на балу, дуже спритним з тією білявою особою, котру він вважав хіба що трішки захудою. Жількен любив повнотілих жінок. В Кулонж він заїхав до готелю «Золотий лев», де на нього мусили чекати бригадир поліції і двоє жандармів. У такий спосіб його приїзд мав залишитись непоміченим: вони винаймуть екіпаж і «запакують» нотаріуса так, що жодна сусідка не вийде на поріг. Але жандарми не прийшли у призначений час. Жількен ждав їх до п'ятої години, лаючись, п'ючи грог і постійно позираючи на годинник. Так він нізащо не повернеться до Ньюра на вечерю. Він уже наказав осідлати свого коня, аж тут з'явився бригадир в супроводі двох чоловіків. Трапилося непорозуміння.

- Гаразд, гаразд! Не виправдовуйтесь, ми не маємо часу, - розлючено закричав урядовий комісар. – Вже чверть по п'ятій... Лапаймо нашого типа, щоб не марудитись з цим! Нам треба вирушити за десять хвилин.

Зазвичай Жількен був добряком. Він пишався тим, що виконуючи свої функції був бездоганно гречним. Того дня він навіть уклав складний план, щоб уберегти брата пані Корьор від занадто сильного хвилювання: тож він мав зайти один, а жандарми з екіпажем залишилися б коло воріт саду – на вуличці, що виходить на поля. Але три години очікування у «Золотому леві» настільки вибили його з колії, що він забув про усі свої зразкові перестороги. Він перетнув місто і пішов грубо дзвонити до будинку нотаріуса, з парадного входу. Один жандарм залишився біля цих дверей, а інший обійшов довкола, щоб наглядати за мурами садка. Комісар зайшов разом з бригадиром. Дюжина ошелешених цікавих дивилися здалеку.

Побачивши однострої, служниця, котра їм відчинила, перелякалася, мов дитина, і зникла, волаючи з усіх сил єдине слово:

- Пані! Пані! Пані!

Маленька товстенька жіночка, лице котрої залишалося незворушно спокійним, повільно зійшла сходами.

- Ви, жодного сумніву, пані Мартіно? – квапливо запитав Жількен. – Господи! Пані, я маю виконати сумну місію... Я прийшов заарештувати Вашого чоловіка.

Вона склала коротенькі ручки, а її безколірні губи затремтіли. Але вона не скрикнула. Вона стояла на останній сходинці, перегородивши прохід своїми спідницями. Вона хотіла побачити орден на затримання, вимагала пояснень, зволікала, як могла.

- Стережіться! Цей тип втече нам між пальцями, - пробурмотів бригадир на вухо комісару.

Вона, безперечно, почула. Вона спокійно, як і доти, поглянула на них, кажучи:

- Заходьте, панове.

Вона пішла сходами першою. Вона завела їх до кабінету, де посередині стояв пан Мартіно в халаті. Почувши крики служниці, він звівся з крісла, де сидів цілі дні. Дуже високий, з достоту неживими руками, з восково блідим обличчям, він зберіг живими тільки очі – чорні очі, лагідні та енергійні. Пані Мартіно мовчки вказала на нього.

- Господи! Пане, - розпочав Жількен, - я мушу виконати сумну місію...

Коли він завершив, нотаріус похитав головою, але не заговорив. Його халат злегка здригався на худющому тілі. Нарешті він мовив з підкресленою ввічливістю:

- Гаразд, панове, я піду з вами.

Він почав ходити кімнатою, впорядковуючи речі, що валялися на меблях. Він перекинув стос книжок. Він попросив у дружини чисту сорочку. Дрож, що тіпала ним, посилилася. Пані Мартіно, побачивши, як він заточився, ходила за ним, простягнувши руки, щоб підхопити його, так як ходять слідом за малою дитиною.

- Покваптесь, покваптесь, пане, - повторював Жількен.

Нотаріус ще двічі обійшов кабінет і враз, замахавши руками, він упав на крісло, перекинутий і застиглий від нападу паралічу. Його дружина плакала великими німими сльозами.

Жількен витяг годинника.

- К такій бісовій матері! – крикнув він.

Була пів на шосту. Тепер він має забути про те, що хотів повернутися до Ньйора на вечерю у префектурі. Доведеться втратити не менш як пів години, перш ніж вдасться перенести цього чоловіка до екіпажа. Він намагався заспокоїтися, присягаючи собі, що таки не пропустить бал. Він якраз пригадав, що домовився з директоровою жінкою про перший вальс.

- Усе це кумедія, - пробурмотів бригадир йому на вухо. – Якщо хочете, я звезу цього типчика на ноги.

Не чекаючи на відповідь, він наблизився і звернувся до нотаріуса з виступом, заохочуючи його не обманювати правосуддя. Нотаріус, заплющивши очі і стиснувши губи, залишався нерухомим, наче труп.

Бригадир поступово розлютився, перейшов до лайливих слів і, зрештою, лягнув свою важезною жандармською рукою по коміру халата. Але пані Мартіно, досі така спокійна, грубо відштовхнула його, стиснувши кулаки, як богомолка, котра здатна на все.

- Кажу ж Вам, це кумедія! – повторив бригадир.

Жількен знизав плечима. Він вирішив привезти нотаріуса живим чи мертвим.

- Нехай один з Ваших чоловіків піде до «Золотого лева» по екіпаж, - наказав він. – Я попередив корчмаря.

Бригадир вийшов, а він підійшов до вікна і люб'язно визирнув у садок, де буяли розквітлі абрикоси. Він забувся, стоячи так, аж тут відчув, як йому торкнулися плеча. Пані Мартіно, стоячи позад нього, з сухими щоками, запитувала його зміцнілим голосом:

- Цей екіпаж для Вас, чи не так? Ви ж не можете тягти мого чоловіка до Ньйора в такому стані, як він є зараз.
- Господи, пані! – мовив він втретє. – Місія моя тяжка...
- Але ж це злочин! Ви його вбиваєте... Але ж Вам не доручали його вбити!
- Я маю наказ, - брутальніше відповів він, бажаючи припинити раз і назавжди сцену благань, яку передбачав.

Вона грізно махнула рукою. Шалена лють промайнула на її лиці товстенької буржуазки, а погляд її перебігав кімнатою, буцімто шукаючи якийсь могутній засіб для порятунку. Але, зробивши зусилля, вона погамувала себе і повернулася до поведінки сильної жінки, яка не розраховує на свої сльози.

- Пане, Бог Вас покарає, - попросту мовила вона після мовчанки, протягом якої не зводила з нього очей.

Вона обернулася, без ридань, без благань, і сперлась на крісло, де конав її чоловік. Жількен усміхнувся.

В цю мить бригадир, котрий особисто пішов до «Золотого лева», повернувся і сказав, що корчмар стверджує, буцімто зараз не має і найменшого візка. Поголос про арешт нотаріуса, котрого дуже любили в тих краях, мав поширитися. Звісно ж, корчмар поховав свої екіпажі: на дві години раніше, на розпитування урядового комісара, він зобов'язався притримати для нього стареньку карету, яку зазвичай винаймав мандрівникам для прогулянок околицями.

- Обшукайте ту корчму! – закричав Жількен, знову шаліючи від цієї нової перешкоди. – Обшукайте усі будинки в селі!.. Та чи вони, врешті-решт, плюють на нас?! Мене чекають, я не можу гаяти часу... Даю вам чверть години, чуєте?!

Бригадир знову зник, забравши своїх людей і відправивши їх у різних напрямках. Минули три чверті години, тоді ціла година, тоді ще чверть. За півтори години нарешті з'явився жандарм з видовженою фізіономією: усі пошуки виявилися безрезультатними. Жількен, трясучись у лихоманці, ступав нерівним кроком від дверей до вікна і дивився, як згасає день. Безперечно, бал розпочнуть без нього, директорова жінка вважатиме, що йому бракує ввічливості, і це зробить його сміховинними, ба навіть паралізує його засоби спокуси. Щоразу, проминаючи повз нотаріуса, він відчував, як його душить лють: досі жоден правопорушник не завдавав йому стільки клопоту. Нотаріус, ще холодніший і блідіший, простягся, не рухаючись.

І тільки коли минула сьома година, повернувся бригадир, сяючи на виду. Нарешті він відшукав старезну корчмареву карету, сховану в якійсь повітці, за чверть версти від села. Карета була повністю запряжена, і він знайшов її завдяки сапанню коней. Але коли карета підкотилася до дверей, треба було вдягнути пана Мартіно. Це забрало багатенно часу. Пані Мартіно, з поважною неквапливістю, одягла на нього білі панчохи, білу сорочку, а тоді вбрала його в усе чорне – штани, жилет, сурдут. Вона нізащо не погодилася б на те, аби їй допомагав жандарм. Нотаріус без опору висів у неї на руках. Запалили лампу. Жількен нетерпляче плескав у долоні, а нерухомий бригадир відкидав на стелю велетенську тінь від свого капелюха.

- Готово? Готово? – перепитував Жількен.

Пані Мартіно вже хвилин п'ять нишпорили по меблях. Вона витягла пару чорних рукавичок і запхала їх до кишені пана Мартіно.

- Сподіваюся, пане, Ви дозволите мені сісти до екіпажа? – запитала вона. – Я хочу супроводжувати свого чоловіка.

- Це неможливо, - грубо відповів Жількен.

Вона стрималася. Вона не наполягала.

- Принаймні, - продовжувала вона, - Ви дозволите мені супроводжувати його?

- Дороги вільні, - відповів він. – Але ж Ви не знайдете екіпажа. Бо у цих краях його немає.

Вона злегка знизала плечима і вийшла віддати наказ. За десять хвилин біля дверей, за каретою, зупинився кабріолет. Тепер треба було спустити пана Мартіно. Двоє жандармів понесли його. Дружина підтримувала йому голову. За кожним стогоном, що вилітав із вмирущого, вона владно наказувала чоловікам зупинитись, що вони й робили, незважаючи на грізні погляди комісара. Тож мусили відпочивати на кожній сходинці. Нотаріус був ніби пристойно вдягнений покійник, якого виносять з дому. Його мусили всадовити до екіпажа непритомним.

- Пів на дев'яту! – закричав Жількен, востаннє поглянувши на годинник. – Ото ще триклята морока! Я нізащо не встигну!

Як сказав, так і сталось. Навіть якщо дуже пощастить, він прийде тільки посеред балу. Він скочив на свого коня, лаючись, і наказав візникові мчати швидко. Першою котилася карета, біля дверцят якої галопували двоє жандармів, далі, за кілька кроків, слідували урядовий комісар та бригадир, нарешті завершував ходу кабріолет, де сиділа пані Мартіно. Ніч була дуже прохолодна. Кортєж проминав безкінечною сірою дорогою посеред приспаних сіл під глухе туркотіння коліс і рівномірне вицокування кінських копит. Протягом подорожі не вимовили жодного слова. Жількен продумував фразу, яку перш за все скаже директоровій жінці. Пані Мартіно час від часу зводилася, рівнесенька, у своєму кабріолеті – їй здавалося, що вона почула передсмертне харчання. Але вона заледве розрізняла попереду обриси карети, що котилася, чорна і тиха.

До Ньйора заїхали о пів на одинадцять. Комісар, щоб не перетинати місто, наказав об'їхати фортифікаційним насипом. У тюрмі довелося довго дзвонити. Вартовий, побачивши, що в'язень, якого йому привезли, такий білий і скам'янілий, побіг будити директора. Той, трохи недужий, прийшов у хатніх капцях. Але він обурився і на відруб відмовився приймати людину в такому стані. Вони що, вважають його тюрму шпиталем?

- Але ж він зараз арештований, то що нам з ним робити? – запитав Жількен, не тямлячись через цей останній інцидент.

- Та що хочете, пане комісаре, - відповів директор. – Повторюю Вам: він не зайде сюди. Я ніколи не візьму на себе подібну відповідальність.

Пані Мартіно скористалася цією дискусією і сіла до карети, поруч зі своїм чоловіком. Вона запропонувала відвезти його до готелю.

- Так, до дідька, до готелю, куди схочете! – волав Жільке. – Я, врешті-решт, маю досить того! Заберіть його!

Утім, він довів свій обов'язок до того, що супроводжував нотаріуса до готелю « Париж », на який вказала сама пані Мартіно. Площа Префектури

починала спорожнюватись, тільки хлопчачки стрибали на тротуарах, а міщанські пари повільненько губилися в сутінках прилеглих вулиць. Але палання шести вікон великого салону і досі осявало площу яскравим денним світлом. Мідь оркестру видзвонювала лункіше. Дами, проминаючи голими плечима повз відчинені завіси, розгойдували шиньйонами, закучерявленими за паризькою модою. В ту мить, коли нотаріуса заносили до кімнати на другому поверсі, Жількен, звівши голову, помітив пані Корьор і панну Ерміну Бійкок, котрі не відходили від вікон. Вони стояли там, розхитуючи шиями, розпалені випарами свята. Проте, пані Корьор мала помітити, як привезли її брата, бо схилилася, ризикуючи випасти. Жількен, за її хапливим знаком, піднявся до неї.

Пізніше, близько полуночі, бал у префектурі був у самому розпалі. Відчинили двері до їдальні, де подавали холодну перекуску. Дуже червоні дами, обмахуючись віялами і сміючись, їли навстоячки. Інші продовжували танцювати, не бажаючи пропустити кадриль, і задовольнялися склянкою сиропу, яку їм приносили панове. Довкола плавала блискуча курява, що буцімто злітала з волосся, зі спідниць і з окутих золотом рук, що розрізали повітря. Було забагато золота, забагато музики і забагато спеки. Ругон, задихаючись, спішно вийшов на поклик Дю Пуаза.

Поруч з великим салоном, у кімнаті, де вони вже бачилися напередодні, на нього чекали пані Корьор і панна Ерміна Бійкок, обидві заходилися гучним риданням.

- Мій бідолашний братик! Мій бідолашний Мартіно! – белькотіла пані Корьор, глушачи сльози у носовичок. – Ах! Я передчувала! Ви й подумати не можете!.. Господи! Чому Ви його не врятували?

Він хотів було відповісти, але вона не залишила йому часу.

- Його заарештували сьогодні. Я тільки-но побачила... Господи! Господи!
- Не побивайтеся так! – нарешті мовив він. – Його справу розслідують. Я сподіваюсь, що його відпустять.

Пані Корьор припинила втирати очі. Вона поглянула на нього і скрикнула природним голосом:

- Та він помер!

І одразу ж повернулася до жалісливого тону, знову сховавши лице в хустинку:

- Господи! Господи! Бідолашний мій Мартіно!

Помер! Ругон відчув, як йому попід шкірою пробігла легка дрож. Він не знаходив жодного слова. Вперше він усвідомив, що перед ним прірва – прірва, сповнена п'їтьми, в яку його помалу підштовхують. А тепер цей чоловік помер! Він аж ніяк не бажав цього. Події зайшли надто далеко.

- О, так! Цей бідолашний добрий чоловік помер! – з довгими зітханнями розповідала панна Ерміна Бійкок. – Схоже, його відмовилися приймати до тюрми. Тож коли ми побачили, як його в такому сумному стані привезли до готелю, пані спустилася і вибила двері, кричучи, що вона його сестра. Сестра завжди має право прийняти останній подих свого брата, чи не так? Це я сказала тій хитрюзі, пані Мартіно, котра торочила, що вижене нас. Проте, вона таки мусила поступитися нам місцем коло ліжка... О, Господи! Усе так швидко скінчилося. Він харчав не більш як годину. Він лежав на ліжку, весь одягнений в чорне, так ніби нотаріус зібрався на весілля. Він згас, мов свічка, тільки трошечки скривився. Він не мусив тяжко страждати.
- А хіба ж пані Мартіно не намагалася потім влаштувати мені сварку?! – оповідала, в свою чергу, пані Корьор. – Я вже не знаю, що вона там харамаркала: вона говорила про спадщину, вона звинувачувала мене у тому, що я завдала братові останнього удару. А я їй відповіла: «Я, пані, я нізащо не дозволила б забрати його, ліпше мене жандарми порубали б на дрібні трибці!» Так, вони мене порубали б, кажу вам!.. Чи не так, Ерміно?
- Так-так, - відповіла висока дівчина.
- Зрештою, що ви хочете? Мої сльози його не воскресять, але ж плачуть тому, що потребують плакати... Бідолашний мій Мартіно!

Ругон почувався ніяково. Він відсмикнув руки, які схопила пані Корьор. Він і досі не знав, що сказати, відчуваючи огиду до подробиць цієї смерті, що здавалася йому бридкою.

- Погляньте! – вигукнула Ерміна, стоячи коло вікна. – Звідси видно кімнату, там, навпроти, де яскраве світло, третє вікно ліворуч, на другому поверсі... Там за завісами щось горить.

Він спровадив їх, а пані Корьор вибачалася, називала його своїм другом, пояснювала перший порух, якому поступилася, прийшовши сюди, щоб повідомити фатальну новину.

- Ця історія дуже прикра, - сказав він на вухо Дю Пуаза, коли ще із цілком блідим лицем повернувся до бальної кімнати.
- Ех! Той телепень Жількен! – відповів префект, знизавши плечима.

Бал палав. У їдальні, частину якої було видно через широко відчинені двері, перший заступник мера натоптував смаколиками трьох дочок директора лісового і водного господарства, а полковник 78-го лінійного полку пив пунш, прислухаючись, як лихословить інженер шляхів сполучення, хрупаючи цукерки. Кан стояв біля дверей і дуже голосно повторював голові цивільного суду свій післяобідній виступ про добробут, який принесе нова залізниця. Їх оточили тісним колом поважні добродії, слухаючи із роззявленим ротом: директор податкового управління, двоє мирових суддів, члени консультативної сільськогосподарської палати і статистичної комісії. А у великому салоні, у сьайві п'яти люстр, оркестр із виляском труб награвав вальс, що заколисував пари: син головного податкового інспектора із сестрою мера, один з його заступників і панна в блакитному, інший заступник і панна в рожевому. Але одна пара викликала найбільше захопленого перешіптування – урядовий комісар і директорова жінка, які елегантно обхопили одне одного і повільно оберталися. Він поквапився одягнути коректний туалет – чорний фрак, лаковані черевики, біла краватка, і красуня-білявка пробачила йому запізнення, умліваючи на його плечі, з очима, переповненими коханням. Жількен підкреслював рухи стегон, відкидав назад свій торс красеня-зальотника з паризьких громадських танців, додаючи дрібку зухвалості і потішаючи глядачів витонченим смаком. Ругон, котрого заледве не розтоптала ця пара, мусив притулитися до стіни, щоб пропустити їх, занурених у потік усіяного зорями тарлатану.

XI

Ругон нарешті отримав для Делестана портфель міністра сільського господарства і торгівлі. Якось зранку, в перші дні травня, він заїхав на вулицю Колізея, щоб забрати нового колегу. У замку Сен-Клу, де нещодавно облаштувався імператорський двір, мала відбутися рада міністрів.

- Дивіться! Ви нас супроводжуєте! – здивовано вигукнув Ругон, побачивши, що Клоринда сідає у ландо, яке стояло повністю запряжене коло ганку.
- Так, я теж їду на раду міністрів, - сміючись, відповіла вона.

А тоді додала поважним голосом, коли розмістила між сидіннями волани своєї довгої блідо-вишневої спідниці:

- У мене зустріч з імператрицею. Я скарбник добродійного фонду для молодих робітниць, яким вона цікавиться.

Чоловіки і собі сіли до екіпажу. Делестан влаштувався поруч з дружиною. При ньому була світло-коричнева адвокатська течка, яку він тримав на колінах. Ругон, маючи вільні руки, опинився навпроти Клоринди. Було майже пів на десяту, рада міністрів мала розпочатись о десятій. Кучер отримав наказ гнати коней. Щоб скоротити шлях, він звернув на вулицю Марбьоф і заїхав до кварталу Шайо, який почали розкурочувати кирки будівельників. Це були порожні вулиці, оточені садками і дощаними спорудами, покручені проїзди, що вигиналися півколом, тісенькі провінційні площі, засаджені кволими деревцями, і цей занехаєний куток великого міста вигрівався під ранковим сонечком на пагорбі з розпорошеними віллами і стайнями.

- Ну й гидотно ж тут! – зауважила Клоринда, відкинувшись вглибину ландо.

Вона сіла у півоберта до свого чоловіка і хвильку, з поважним лицем, вивчала його, а тоді ніби мимоволі почала усміхатися. Делестан, коректно заціпнений в сурдут, з гідністю сидів на лаві, не перехиляючи тіло ані надто вперед, ані надто назад. Його вродливе замислене лице, його передчасна лисина, що розширювала йому чоло, змушували перехожих обертатись. Молода жінка відзначила, що ніхто не дивився на Ругона, чие важке обличчя ніби спало. Вона по-материнськи трішки обсмикнула лівий манжет свого чоловіка, що заглибоко увібгався під сурдут.

- Що ж Ви таке робили сьогодні вночі? – запитала вона великого мужа, побачивши, як він ховає позіхи в кулак.
- Я працював допізна і тепер виснажений, - пробурмотів він. – Купа дурних справ!

Розмова знову згасла. Тепер Клоринда досліджувала вже Ругона. Він розслабився від легких поштовхів екіпажа, сурдут зібгався на його широких плечах, капелюх його був погано вичищений, і на ньому виднілися давнішні сліди дощових краплин. Вона пригадала, як минулого місяця купила коня у баришника, подібного до нього. Її усмішка повернулася, але з дрібною зневаги.

- Що таке? – перепитав він, дратуючись від того, що його так вивчають.
- А що? Я дивлюсь на Вас! – відповіла вона. – Хіба не можна?.. То Ви боїтесь, що Вас з'їдять ?

Вона кинула цю фразу з провокативним виглядом, показуючи білі зубки. Але він пожартував:

- Я занадто товстий – не пролізу.

- О! Якщо добряче зголодніти! – дуже поважно сказала вона після того, як начебто перевірила свій апетит.

Ландо нарешті підкотилося до Булонського лісу. Завершилися тісенькі вулички кварталу Шайо, і враз розкрився обрій з ніжно-зеленим лісом. Ранок був прекрасним: далекі галявинки купались у білявому світлі, а юні дерева тепло бриніли. Праворуч лишилася загорожа з королівськими оленями, і почалася дорога на Сен-Клу. Тепер екіпаж котився піщаною алеєю без жодного поштовху, легко й лагідно, мов санчата, що ковзають снігом.

- Ну й поганюща ж ця бруківка! Еге ж? – продовжувала Клоринда, простягаючись. – А тут можна дихати, можна побалакати... У Вас є новини про нашого друга Дю Пуаза?
- Так, - відповів Ругон. – Він почувається добре.
- Він і досі задоволений своїм департаментом?

Ругон невизначено махнув рукою, бажаючи уникнути відповіді. Молода жінка мала знати про деякі неприємності, яких почав йому завдавати той префект своїм жорстким адмініструванням. Вона не наполягала і заговорила про Кана і пані Корьор, з виглядом злісної цікавості розпитувала його про подробиці подорожі у ті краї. А тоді зупинилась і вигукнула:

- До речі! Вчора я зустріла полковника Жоблена і його побратима Бушара. Ми говорили про Вас... Так, ми говорили про Вас.

Він скулився і далі нічого не казав. Тож вона нагадала про минуле.

- Пригадуєте наші старі добрі вечори на вулиці Марбьоф? Тепер у Вас забагато справ, до Вас уже неможливо підійти. Ваші друзі скаржаться на це. Вони стверджують, що Ви їх забуваєте.... Ви ж знаєте, я завжди усе кажу. Так ось, мій любий, Вас називають невдячним.

В цю мить екіпаж, проминаючи між двома озерами, перетнувся з каретою, що поверталася до Парижа. Вони побачили, як грубе лице кинулося всередину карети, безперечно, щоб уникнути привітання.

- Це ж Ваш шурина! – скрикнула Клоринда.
- Так, він нездужає, - усміхнувшись, відповів Ругон. – Лікар прописав йому ранкові прогулянки.

Несподівано він забувся і продовжував, доки ландо котилося під високими деревами уздовж алеї, що плавно вигиналася:

- Що ви хочете?! Я ж не можу зняти для них місяць з неба!.. Скажімо, той Белен-д'Оршер мріяв стати міністром юстиції. Я спробував зробити неможливе, я промацував імператора, але нічого не зміг із нього витягнути. Гадаю, імператор його боїться. В тому ж немає моєї вини, чи не так?.. Белен-д'Оршер – перший голова. Цього – к такій бісовій матері! – мало б йому поки що вистачити. А він не хоче до мене привітатись! Він – дурень.

Тепер Клоринда, опустивши очі і бавлячись з руків'ям своєї парасольки, більше не рухалася. Вона давала йому виговоритись, а сама не пропускала жодного слова.

- Інші мають ще менше розуму. Якщо полковник з Бушаром скаржаться, то вони дуже неправі, бо я і так забагато для них зробив... Я говорю про усіх своїх друзів. Їх десь дюжина, і це неабиякий лантух на моїх плечах! Вони не заспокояться доти, доки не роздеруть мене на шмаття.

Він замовк, а тоді продовжив, добродушно сміючись:

- Агов! Якщо їм так треба, то нехай собі деруть... Якщо розв'яжеш торбу, то потім уже не зав'язати. Попри усе погане, що мої друзі кажуть про мене, я усі свої дні віддаю на те, щоб вимолити для них купу благ.

Торкнувшись її коліна, він змусив молоду жінку поглянути на нього:

- От Ви! Про Вас я говоритиму сьогодні вранці з імператором... Ви хотіли б щось попросити?

- Ні, дякую, - сухо відповіла вона.

Він і далі пропонував себе, тож вона обурилася і звинуватила його у тому, що він дорікає їм тими кількома послугами, які зміг зробити їм – їй та її чоловіку. От вони більше не будуть для нього тягарем. І на завершення вона мовила:

- Тепер я сама усе роблю для себе. Я, врешті-решт, уже достатньо велика дівчинка!

Екіпаж тим часом виїхав з лісу. Він перетинав містечко Булонь посеред грюкоту вервечки важких возів, що загатили Головну вулицю. Делестан досі сидів вглибині ландо, блаженно склавши руки на своїй шкіряній течці і нічого не кажучи, немов заглиблений у якісь надзвичайно хитромудрі розмірковування. Але враз він схилився і запитав Ругона, перекрикуючи гармидер:

- Як Ви гадаєте, Його Величність затримає нас на обід?

Ругон махнув рукою, буцімто нічогісінько не знав, а тоді пояснив:

- Якщо рада міністрів затримується, зазвичай обідають в палаці.

Делестан повернувся у свій куток, де нібито знову полинув у найважливіші роздуми. Але він схилився вдруге і запитав ще таке:

- Сьогодні зранку рада розглядатиме багато проблем?
- Так, можливо, - відповів Ругон. – Цього ніколи не знати. Гадаю, кілька наших колег мають відзвітуватися про деякі роботи... У кожному випадку, я порушу питання про ту книжку, через яку розсварився із комісією з розповсюдження періодики.
- Яку книжку? – жваво запитала Клоринда.
- Суцільне глупство – одна з тих підбірок, які варганяють для селян. Називається вона «Досвідки у дядечка Жака». Там є усе: соціалізм, відьомство, сільське господарство, аж то статейки, що уславлює блага організації трудівників... Загалом, небезпечна книженція!

Молода жінка, цікавість котрої, вочевидь, не була задоволена, обернулася, боцімто хотіла запитати свого чоловіка.

- Ругоне, Ви занадто суворий, - проголосив Делестан. – Я переглянув цю книжечку і знайшов у ній хороші речі: розділ про організації дуже гарно укладено... Я був би здивований, якби імператор засуджував ідеї, котрі у ній висловлені.

Ругон, здавалося, обурився. Він розкинув руки, щоб запротестувати, але раптово заспокоївся, так ніби не схотів сперечатися. Він нічого більше не сказав, а кидав погляди на краєвиди, по обидва боки обр'ю. Ландо було якраз посередині мосту Сен-Клу: знизу позолочена сонцем річка розстилася блідо-блакитною приспаною скатертиною, а шереги дерев уздовж берегів встромляли у воду могутні тіні. Безкрає небо здіймалося попереду й позаду, геть біле у весняній прозорості, заледь підфарбованій блакитним бринінням.

Коли екіпаж зупинився на подвір'ї замку, Ругон вийшов першим і простягнув руку Клоринді. Але вона вдала, що не приймає його підтримку, і легко зістрибнула на землю. Він так і залишився стояти з простягненими руками, а вона злегка хльоснула його парасолькою по пальцях, пробурмотівши:

- Та ж Ви кажете, що я вже велика дівчинка!

Здавалося, вона не мала жодної поваги до важезних кулаків хазяїна, котрі давніше тримала в своїх руках як покірну учениця, щоб вкрасти у них трішечки сили. Тепер вона, безперечно, вважала, що достатньо виснажила їх, і тому більше не мала чарівних пестошів вірної послідовниці. Вона сама

зросла у силі і стала хазяйкою. Коли ж Делестан вийшов з екіпажа, вона пропустила Ругона до ганку першим, аби прошепотіти чоловікові на вухо:

- Сподіваюсь, Ви не перешкоджатимете йому бабратися з тим дядечком Жаком. Ось Вам чудова нагода не завжди казати так, як він.

У вестибюлі, перш ніж залишити їх, вона огорнула свого чоловіка останнім поглядом, непокоячись про один з гудзиків на його сурдуті, що натягав тканину. І доки швейцар повідомляв імператриці про неї, вона з усмішкою дивилась, як вони – він і Ругон – йдуть геть.

Рада міністрів відбувалась у салоні, прилеглому до кабінету імператора. Посередині дюжина крісел оточували широкий стіл, вкритий сукном. Високі й світлі вікна виходили на терасу замку. Коли прийшли Ругон і Делестан, решта їхніх колег уже зібралися, за винятком міністра громадських робіт і міністра морського флоту і колоній, котрі саме були у відпустці. Імператор ще не з'явився. Панове розмовляли хвилин з десять, стоячи біля вікон чи згуртувавшись довкола столу. Двоє з них мали прикрі лиця – вони ненавиділи один одного і ніколи не обмінювалися жодним словом. Але інші, з люб'язними фізіономіями, почувалися невимушено, очікуючи на важливі справи. Париж на той час переймався приїздом посольської місії, що прибула з глибин Далекого Сходу в чудернацьких костюмах і з небаченими звичками вітатися. Міністр закордонних справ розповідав про візит, який зробив напередодні до керівника цієї місії: він витончено насміхався, хоча і залишався дуже коректним. Потім розмова завершилася на пікантніші новини: віце-прем'єр-міністр надав відомості про здоров'я однієї з балерин Опери, котра замало не зламала ногу. Навіть забуваючись, ці добродії залишалися насторожі та завбачливими: підшукували певні фрази, ловили себе на півслові, зберігали пильність під усмішками, враз поважнішали, тільки-но відчувши, що за ними стежать.

- Тож це просто вивих? – запитав Делестан, котрий глибоко зацікавився балериною.

- Так, вивих, - повторив віце-прем'єр-міністр. – Бідолашна жіночка буде змушена десь пару тижнів залишатися вдома... Їй так соромно, що вона впала.

Тихе шарудіння змусило всіх повернути голови. Усі вклонилися – зайшов імператор. Мить він постояв, спершись на спинку свого крісла, тоді повільно запитав звичайним глухим голосом:

- Їй ліпше?

- Значно ліпше, сір, - відповів міністр, знову вклонившись. – Сьогодні вранці я отримав від неї звістку.

На знак імператора, члени наради зайняли свої місця довкола столу. Їх було дев'ятеро, декотрі розклали перед собою папери, інші порозвалювались у кріслах і розглядали свої нігті. Запанувала тиша. Імператор виглядав недужим: зі згаслим лицем, він тихцем крутив між пальцями кінчики своїх вусів. Оскільки ніхто не говорив, він буцімто пригадав щось і вимовив кілька слів:

- Панове, незабаром закривається сесія Законодавчих зборів...

Спершу порушили питання бюджету, за який Палата голосувала протягом п'яти днів. Міністр фінансів відзначив побажання, висловлені доповідачем. Вперше Палата затялася над безплідною критикою. Скажімо, доповідач хотів, щоб амортизація функціонувала у звичайний спосіб, а уряд задовольнився проголосованими кредитами, і далі не вдаючись до клопотань про додатковий кредит. Натомість депутати скаржились на те, що Державна рада приділяла замалу увагу їхнім зауваженням, коли вони намагалися зменшити деякі витрати. Один з них навіть вимагав для Законодавчих зборів право готувати бюджет.

- На мою думку, немає потреби враховувати ці вимоги, - на завершення сказав міністр фінансів. – Уряд укладає бюджети з якомога суворішою економією, і це тим більш правда з огляду на те, що комісія завдала собі чимало клопоту, аби нарешті розділити ті нещасні два мільйони... Утім, я вважаю за належне додати три клопотання про додатковий кредит, які вже були розглянені. Переказ зібраних коштів забезпечить нам необхідні суми, і згодом становище владнається.

Імператор схвально кивнув головою. Здавалося, він не слухав і, мов сліпий, дивився каламутними очима на сліпуче біле світло, що падало з центрального вікна, якраз навпроти нього. Знову запанувала тиша. Усі міністри, слідом зі імператором, схвально захитали головами. Якусь мить було чути лише тихеньке шарудіння. Це міністр юстиції гортав розкритий на столі рукопис на кілька сторінок. Він презирнувся з колегами.

- Сір, - нарешті мовив він, - я приніс проєкт звіту про заснування нової шляхти... Це поки що звичайні нотатки, але я вважаю за належне, перш ніж просуватися далі, зачитати їх під час наради, аби мати змогу скористатися усіма можливостями...

- Так, зачитайте, пане міністре, - увірвав його імператор. – Ви праві.

Він обернувся наполовину, щоб дивитись на міністра юстиції, доки той читатиме. Він пожвавився, у його сірих очах спалахнули жовті вогники.

Імператорський двір на той час глибоко переймався цим питанням нової шляхти. Уряд почав з того, що подав до Законодавчих зборів законопроект, який карав штрафом і позбавленням волі кожну особу, котра протиправно присвоїть собі будь-який шляхетський титул. Йшлося також про санкціонування давніх титулів і, у такий спосіб, про підготовку нових. Цей законопроект спричинив у Палаті пристрасну дискусію: дуже віддані імперії депутати волали, що в демократичній державі шляхта не може існувати, і під час голосування двадцять три голоси висловилися проти цього проекту. Тим не менш, імператор плекав свою мрію. Саме він накреслив міністру юстиції цей розлогий план.

Звіт починався з історичної частини. Потім було викладено усю систему від початку і до кінця: титули мали роздаватись за категоріями діяльності, щоб зробити ряди нової шляхти доступними для усіх громадян, і ця демократична комбінація вселяла в міністра юстиції неабиякий ентузіазм. Нарешті надійшла черга проекту декрету. На статті II міністр підвищив і сповільнив голос:

- «Титул графа надаватиметься після п'яти років несення служби чи роботи на посаді, або після надання нами великого хреста ордена Почесного легіону: нашим міністрам і членам нашої приватної ради, кардиналам, маршалам, адміралам і сенаторам, нашим послам і генералам, які командували дивізією.»

Він зупинився на мить, поглядом звертаючись до імператора, щоб перепитати, чи він нікого не забув. Його Величність, злегка зронивши голову на праве плече, сидів зосереджений. Кінець кінцем, Його Величність пробурмотів:

- Гадаю, треба додати Голову Законодавчих зборів і Державної ради.

Міністр юстиції жваво закивав головою на знак згоди і поквапливо зробив нотатки на берегах рукопису. Але тільки-но він зібрався продовжити читання, як його увірвав міністр освіти і релігії, бажаючи привернути увагу до недоліку.

- Архиєпископи... – розпочав було він.

- Перепрошую, - сухо мовив міністр юстиції, - архиєпископи мають бути усього лиш баронами. Дайте мені дочитати увесь декрет.

Але він ніяк не міг виблукати з-поміж аркушів паперу. Він довго шукав сторінку, яка загубилася поміж рештою. Ругон розсівся у кріслі, запхав голову межі свої могутні селянські плечі і усміхався кутиками вуст. Озирнувшись, він побачив свого сусіда, віце-прем'єр-міністра, останнього представника старого нормандського роду: він теж усміхався тонкою

зневажливою усмішкою. Обидвоє злегка кивнули підборіддями. Вискочень і вельможа зрозуміли одне одного.

- А! Ось! – нарешті продовжив міністр юстиції. – Стаття III. Титул барона надається: 1. Членам Законодавчих зборів, котрі тричі отримують мандат від своїх співгромадян; 2. Державним радникам через вісім років служби; 3. Першому голові і державному обвинувачеві Касаційного суду, Першому голові і державному обвинувачеві Податкового суду, генералам, які командують дивізією, віце-адміралам, архиєпископам і повноважним міністрам після п'яти років перебування на посаді або якщо вони отримують ступінь командора ордену Почесного легіону...

Він продовжив далі. Перші голови і державні обвинувачі імператорських судів, генерали, які командують бригадами і контр-адміралами, єпископи, аж до мерів міст, які є центрами префектур першого класу – усі мали стати баронами, але від них вимагали десять років служби.

- Тож усі барони! – пробурмотів у півголоса Ругон.

Усі колеги, котрі вдавали, що дивляться на нього, як на погано виховану особу, зробили поважні фізіономії, аби дати йому зрозуміти, що вважають цей дотеп вкрай недоречним. Імператор буцімто не розчув. Проте, коли читання завершилося, він запитав:

- Панове, якої ви думки про цей проєкт?

Усі завагалися, чекали на пряміше запитання.

- Пане Ругон, - продовжував Його Величність, - якої Ви думки про цей проєкт?
- Господи! Сір! – відповів міністр внутрішніх справ, відповідаючи зі звичним спокійним виглядом. – Я не вважаю, що він такий вже добрий. Він пропонує найгіршу з небезпек – сміховинність. Так, я побоююсь, що усі ці барони стануть посміховиськом... Я вже не кажу про поважні причини: почуття рівноправності, яке зараз домінує, шал марнославства, який породить така система...

Але його слова увірвав дуже кислий і дуже ображений міністр юстиції, котрий захищався як людина, що зазнала особистого нападу. Він казав, що є буржуа і сином буржуа і тому не може зазіхати на принципи рівноправності модерного суспільства. Нова шляхта має бути демократичною шляхтою, і ці слова «демократична шляхта», безсумнівно, так влучно передавали його ідею, що він повторив їх кілька разів. Ругон кидав репліки, і далі усміхаючись та не сердячись. Низенький, сухенький, чорнявенький міністр юстиції, врешті-решт, перейшов на особисті образи.

Імператор залишався цілковито відстороненим від цієї суперечки. Повільно розгойдуючи плечима, він знову дивився на сліпуче біле світло, що падало з вікна навпроти нього. Утім, коли голоси посилилися і почали шкодити його гідності, він пробурмотів:

- Панове, панове...

А тоді, помовчавши:

- Можливо, пан Ругон має рацію... Питання ще не визріло. Потрібно буде дослідити інші підходи. Ми повернемося до цього згодом.

Потім на нараді було розглянуто кілька дрібних справ. Найдужче говорили про популярну опозиційну газету «Століття», котра однією зі статей спричинила скандал при дворі. Не минуло і тижня, аби оточення імператора не благало його заборонити цю газету – єдиний республіканський орган, що вистояв. Але Його Величність мав особисто велику лагідність до преси і частенько потайки, у своєму кабінеті, розважався тим, що писав довжелезні статті у відповідь на протиурядові напади. Його прихованою мрією було мати власну газету, де він міг би публікувати маніфести і встрягати в полеміку. Однак, того дня Його Величність вирішив, що «Століттю» має бути надіслане попередження.

Їхні Вельможності вирішили, що нараду завершено. Це було видно із того, як усі добродії сиділи на краєчках своїх крісел. Навіть воєнний міністр, генерал зі змученим лицем, котрий протягом усього засідання не зронив жодного слова, уже витяг з кишені рукавички, аж тут Ругон наліг ліктями на стіл.

- Сір, - звернувся він, - я хотів би винести на нараду конфлікт, що виник між комісією з розповсюдження періодики і мною стосовно твору, який подали на схвалення.

І Ругон заглибився у попередні подробиці. Він вже не усміхався і втратив добродушний вираз. Схилившись над краєм столу, розміреним жестом загрибаючи правою рукою по сукну, він розповідав, як вирішив сам головувати на одному з десятка останніх засідань цієї комісії, аби стимулювати завзяття членів, які входять до неї.

- Я навів їм погляди уряду стосовно поліпшень, що мають бути зроблені у важливих функціях, які на них покладені... Поширення періодики може становити велику небезпеку, якщо перетвориться на зброю в руках революціонерів, бо внаслідок цього оживуть суперечки та ненависть. Тому завданням комісії є відхиляти усі твори, що спричиняють та подразнюють пристрасті, котрі більше не належать нашій епосі. Натомість вона має вітати книги, які своїми

чеснотами повинні будуть надихати на такі дії, як поклоніння Богу, любов до Батьківщини, вдячність до суверена.

Дуже набурмосені міністри усе ж знайшли за належне привітати це речення.

- Кількість поганих книжечок зростає щодня, – продовжував він. – Це справжнісінький паводок, перестороги проти якого не можуть бути надмірними. З дюжини надрукованих книжок одинадцять з половиною годяться лиш на те, щоб кинути їх у вогонь. Це єдиний засіб... Ніколи ще так гучно не уславлювалися грішні почуття, крамольні теорії та антисоціальні жахіття... Іноді я змушений читати деякі твори. І тому я можу стверджувати....

Міністр освіти спробував було увірвати його.

- Романи... – розпочав він.
- Я ніколи не читаю романів, - сухо проголосив Ругон.

Його колега цнотливо замахав руками і скандалізовано закотив очі, буцімто присягався, що і він також ніколи не читає романів. Він пояснив свою думку:

- Я хотів сказати тільки наступне: якраз романи є отруйною поживою, котру подають нездоровій цікавості натовпу.
- Безперечно, - продовжив міністр внутрішніх справ. – Але є і не менш небезпечні твори: я говорю про ті науково-популярні твори, в яких автори силуються донести до селян та робітників мішанину із соціальних та економічних наук, і їхнім найпрямішим наслідком є розбуркування слабких умів... Ось, власне, книжечка на такий ґиби, «Досвітки у дядечка Жака», була надіслана на розгляд комісії. Йдеться про сержанта, котрий повернувся до рідного села і щонеділі балакає з директором школи в присутності двох десятків землеробів, і кожна розмова стосується окремої теми: нові методики в сільському господарстві, об'єднання робітників, значна роль виробників у суспільстві. Я прочитав цю книжку – один зі службовців привернув до неї мою увагу, і я вважаю її особливо небезпечною через те, що вона приховує зловісні теорії під удаваним захопленням імперськими інституціями. Помилки не може бути: це справжній демагогічний витвір. І яким же було моє здивування, коли я почув, як кілька членів комісії говорили мені про неї у хвалебний спосіб. Я обговорив з ними деякі уривки, але, схоже, не переконав їх. Автор, як мене запевнили, навіть мав честь представити один примірник своєї книжки Його Величності... Тож, сір, перш ніж

здійснювати найменший тиск, я вважав би за свій обов'язок вислухати Вашу думку і думку наради.

Він впритул подивився на імператора, чії нерішучі очі, врешті-решт, зупинилися на ножі для паперу, що лежав перед ним. Суверен узяв той ніж, покрутив його між пальцями і пробурмотів:

- Так-так, «Досвітки у дядечка Жака»...

А тоді, більше нічого не кажучи, скося позирнув на стіл, праворуч та ліворуч.

- Може, панове, ви переглянули ту книжечку, і я дуже хотів би дізнатись...

Не договоривши, він прожував фразу. Міністри поквапливо презиралися, і кожен розраховував, що його сусід зможе відповісти, висловити свою думку. Тиша тривала посеред дедалі більшої ніяковості. Звісно ж, ніхто з них навіть не підозрював про існування цієї книжки. Нарешті воєнний міністр узяв на себе тягар зробити від імені усіх своїх колег широкий жест невідання. Імператор крутив вуса і не поспішав.

- А Ви, пане Делестан? – запитав він.

Делестан засовався у кріслі, немовби у ньому точилася внутрішня боротьба. Це безпосереднє звернення змусило його вирішитись. Але перш ніж заговорити, він мимоволі кинув оком у бік Ругона.

- Сір, я тримав цей томик у своїх руках.

Він зупинився, відчувши, що великі сірі очі Ругона завмерли на ньому. Утім, бачачи явне задоволення імператора, він продовжував, хоча губи його злегка тремтіли:

- На жаль, я не можу поділяти думку мого друга і колеги, пана міністра внутрішніх справ... Звісно, цей текст міг би містити обмеження і більше наголошувати на неквапливій обачності, з якою завжди має відбуватися справді корисний поступ. Тим не менш, «Досвітки у дядечка Жака» здаються мені твором, укладеним із найліпшими намірами. Висловлені у ньому побажання щодо майбутнього жодним чином не шкодять імперським інституціям. Навпаки, вони є їхнім правомірно очікуваним розквітом...

Він знову замовк. Незважаючи на усі старання дивитися тільки на імператора, він вгадував по той бік столу величезну вагу Ругона, котрий, з блідим від подиву лицем, завалився на лікті. Зазвичай Делестан завжди

поділяв погляди великого мужа. Тому великий муж якусь хвилю сподівався одним словом укоськати свого повсталого підданого.

- Та годі! Треба навести приклади! – вигукнув він, сплівши пальці так, що вони хрупнули. – Я шкодую, що не приніс цей текст... Але ось, послухайте, розділ, котрий я пригадую. Дядечко Жак говорить про двох жебраків, які ходять селом від хати до хати, і на запитання директора школи він проголошує, що навчить селян засобу, завдяки котрому поміж ними ніколи не буде жодного бідняка. Далі йде ціла складна система з викорінення пауперизму. Та ж це чистісінька комуністична теорія... І пан міністр сільського господарства і торгівлі не може всерйоз схвалювати цей розділ.

Делестан, раптово набравшись сміливості, наважився подивитись Ругону в очі.

- О, чистісінька комуністична теорія! – мовив він. – Ви зайшли надто далеко! Я побачив у цьому тільки вправний виклад принципів професійних об'єднань.

І далі говорячи, він порпався у своїй течці.

- У мене якраз є цей текст, - нарешті повідомив він.

І узявся читати відповідний розділ. Він читав лагідно і монотонно. Його вродливе лице великого державного мужа під час деяких фраз набирало надзвичайної поважності. Імператор зосереджено слухав. Він, здавалося, особливо тішився сентиментальними уривками – тими сторінками, де автор змушував своїх селян говорити з дитячим лукавством. Що ж до їхніх Вельможностей, то вони були зачаровані. Яка мила історія! Ругона кинув Делестан, якому він виділив міністерський портфель виключно задля того, щоб спиратись на нього! Ще й кинув посеред глухої ворожості решти колег! Та ж ці колеги дорікали йому постійним перевищенням влади і потребою домінувати, котра змушувала його ставитись до них як до звичайнісіньких прислужників, натомість він сам вдавав, що є особистим дорадником і правою рукою Його Величності! А тепер він у повній ізоляції! Цього Делестана можна було тільки вітати.

- Може, є одне чи два слова... – пробурмотів імператор, коли читання завершилося. – Але, на загал, я не бачу... Чи не так, панове?
- Воно цілком невинне, - ствердили міністри.

Ругон унікав відповіді. Він достоту скулився. Тоді він знову кинувся у бій – лише проти Делестана. Ще кілька хвилин між ними в уривчастих фразах тривала дискусія. Красень ставав войовничішим, починав кусатись. Тож Ругон поступово збурювався. Він вперше відчув, як влада тріскотить під

ним. Раптом, звівшись і у запалі махнувши рукою, він звернувся до імператора:

- Сір, це все дурнички, дозвіл буде надано, оскільки Ваша Величність, в мудрості своїй, вважає, що ця книжка не містить жодної небезпеки. Але мушу заявити Вам, сір, на нас чигають найбільші небезпеки, якщо віддати Франції половину свобод, котрих вимагає той дядечко Жак... Ви покликали мене до влади за жахливих обставин. Ви сказали мені не намагатися шляхом недоречної поступливості заспокоїти тих, котрі тремтіли. Я, за Вашим бажанням, змусив боятися мене. Я вважаю, що віддано слідую найменшим Вашим вказівкам і надав Вам послуги, яких Ви від мене очікували. Якщо хтось звинувачує мене у надмірній суворості, якщо мені закидають зловживання владою, наданою мені Вашою Величністю, то, сір, подібний наклеп напевне походить від супротивника Вашої політики... Тож повірте мені, соціальний організм залишається так само глибоко збуреним, і я, на жаль, не зміг за кілька тижнів вилікувати його від хвороб, що підточують його. Анархічні пристрасті і досі гарчать на споді демагогії. Я не хочу роз'ятрювати цю виразку і перебільшувати її страхіття, але мій обов'язок полягає у тому, щоб нагадувати про її існування, аби тримати Вашу Величність насторожі супроти прекрасних поривів Вашого серця. Якусь мить ми сподівалися, що енергійність суверена і священна воля усієї країни назавжди відкинули у небуття жахливі епохи громадської розбещеності. Але події довели нашу згубну помилку. Сір, благаю Вас від імені нації, не послабляйте Вашу потужну руку. Небезпека не у надмірних прерогативах влади, а у відсутності каральних законів. Якщо Ви послабите свою руку, то негайно побачите, як у простолюді забродить осад, Вас одразу ж поглинуть революційні вимоги, і невдовзі Ваші найенергійніші слуги вже не знатимуть, як Вас захистити... Я дозволяю собі наголошувати на цьому тому, що завтрашні катастрофи будуть жахливими. Свобода без обмежень неможлива в країні, де існує уперта частка люду, котра не хоче визнавати засади державного правління. Потрібні будуть довгі роки, щоб абсолютна влада запанувала над усіма, стерла із пам'яті спогади про давнішню боротьбу, стала б настільки безспірною, що дозволила б оспорювати себе. Поза принципом авторитаризму, застосованим з усією суворістю, не існує іншого порятунку для Франції. В той день, коли Ваша Величність визнає за свій обов'язок повернути народу найневиннішу зі свобод, саме в той день йтиметься про усе майбуття. Одна свобода потягне за собою іншу, потім надійде третя свобода і змете усе – інституції і династії. Це безжалісна машина, котра захоплює у свої коліщата кінчик мізинця, тоді долоню, тоді

жере всю руку, розриває тіло... Сір, оскільки я дозволяю собі вільно висловлюватися на таку тему, додам ще й таке: парламентаризм убив монархію, і не можна дозволити йому вбити імперію. Законодавчі збори відіграють вже занадто галасливу роль. Не можна долучати їх більшою мірою до керівної політики суверена, бо це стане джерелом найметушливіших і найприкріших дискусій. Останні загальні вибори вкотре довели беззастережне визнання усієї країни, утім, вони привели не менш як п'ять кандидатур, чий скандальний успіх має стати попередженням. Сьогодні головна проблема полягає у тому, щоб стати на заваді утворенню опозиційної меншості і, головне, якщо вона утвориться, не надавати їй зброю для безсоромної боротьби з владою. Парламент, котрий мовчить, – це парламент, котрий працює... Що ж до преси, то вона, сір, проміняла свободу на сваволлю: я уважно читаю звіти, і щоранку мене нудить. Преса – це вмістилище усілякого смердючого непотребу. Вона підбурює революції, вона залишається негасимим багаттям, від якого спалахують пожежі. Вона стане корисною тільки у той день, коли ми зможемо її приборкати і застосувати її силу як державне знаряддя... Я вже не кажу про інші свободи – свободу об'єднання, свободу зібрань, свободу робити усе. Саме про них шанобливо просять у «Досвітках у дядечка Жака». Згодом їх вимагатимуть. Ось чого я боюсь. Нехай Ваша Величність почує мене: Франція ще тривалий час потребуватиме відчувати на своєму карку вагу залізної руки...

Він повторювався, захищав свою владу з дедалі більшим запалом. Він продовжував так майже годину, надійно захищений принципом авторитаризму, прикриваючись ним, загортаючись у нього як солдат, котрий повністю використовує міцність своїх обладунків. Незважаючи на позірну пристрасність, він зберігав достатньо холонокровності, щоб назирати за колегами і вистежувати на їхніх обличчях ефект від своїх слів. А у колег були білі нерухомі лиця. Раптом він замовк.

Запала досить довга тиша. Імператор знов узявся бавитись з ножиком для паперу.

- Пан міністр внутрішніх справ бачить становище Франції у занадто похмурих тонах, - нарешті вимовив віце-прем'єр-міністр. – На мою думку, ніщо не загрожує нашим інституціям. Порядок бездоганний. Ми можемо спочивати під сінню високої мудрості Його Величності. А висловлювати свої страхи – це не щось інше, як брак довіри до неї...
- Безперечно, безперечно, - прохарамаркали кілька голосів.
- І я додав би, - мовив у свою чергу міністр закордонних справ, - що ніколи ще Францію так не поважали у Європі. Всюди за кордоном

вшановують міцну й шляхетну політику Його Величності. Усі іноземні уряди переконані, що наша країна незворотно вступила в еру величі й миру.

До речі, жоден з цих добродіїв не потрудився розгромити політичну програму, яку захищав Ругон. Погляди обернулися до Делестана. Той зрозумів, чого від нього чекають. Він знайшов дві чи три фрази. Він порівняв імперію зі спорудою.

- Звісно, принцип авторитарності не можна похитнути, але при цьому не потрібно закривати двері перед громадськими свободами... Імперія – це немовби прихисток, простора і прекрасна споруда, в якій Його Величність особисто заклав незнищенні підвалини. А сьогодні він працює над тим, щоб зводити мури. Однак прийде той день, коли роботу буде завершено і потрібно буде подбати про увінчання цієї споруди, і тоді...
- Ніколи! – люто увірвав його Ругон. – Усе розвалиться!

Імператор простяг руку, щоб зупинити дискусію. Він усміхався. Здавалося, він прокинувся з глибокої замисленості.

- Гаразд, гаразд, - мовив він. – Ми вийшли з поточних справ... Побачимо.

Звівшись, він додав:

- Панове, вже пізно, ви пообідаєте у замку.

Нараду було завершено. Міністри повідсовували крісла і встали, вклоняючись імператору, котрий виходив повільним кроком. Але Його Величність обернувся і пробурмотів:

- Пане Ругон, прошу, на одне слово.

І доки суверен відводив Ругона до віконної ніші, Їхні Вельможності, по інший бік кімнати, скупчилися довкола Делестана. Вони потайки вітали його підморгуванням та багатозначними усмішками, чулося приглушене бурмотіння хвалебної підтримки. Віце-прем'єр-міністр, людина з дуже витонченим розумом і чималим досвідом, плазував найбільше: він узяв собі за принцип дружити з дурнями – це приносить щастя. Скромний і поважний Делестан вклонявся на кожен комплімент.

- Ні, ходімо сюди, - сказав імператор Ругону.

Він вирішив відвести його до свого кабінету – доволі тісної кімнати, захаращеної газетами й кригами, що валялись на меблях. Там він запалив цигарку, а тоді показав Ругону зменшений макет нової гармати, винайденої

одним з офіцерів: ця гарматка нагадувала дитячу іграшку. Він удавав дуже доброзичливий тон, здавалося, хотів довести міністру, що той продовжує користуватися його милістю. Утім, Ругон відчував, що відбудеться жорстка розмова. Він вирішив заговорити першим.

- Сір, - мовив він, - я знаю, з якою люттю на мене нападають в очах Вашої Величності.

Імператор усміхнувся, але не відповів. Дійсно, усі придворні знову ополчилися на Ругона. Тепер його звинувачували у зловживанні владою і у тому, що він своєю брутальністю компрометує імперію. Щодо нього ширилися найнеймовірніші історії, палацові коридори були переповнені анекдотами і скаргами, відголоски яких щоранку долітали і до імператорських покоїв.

- Сідайте, пане Ругон, сідайте, - нарешті добродушно мовив імператор.

І собі сівши, він продовжив:

- Мені продзижчали вуха купою різних справ. Ліпше я побалакаю з Вами... Що там з тим нотаріусом, котрий помер у Нью-Йорку внаслідок арешту? Гадаю, це пан Мартіно?

Ругон спокійно навів подробиці. Цей Мартіно був дуже скомпрометований – республіканець, чий вплив у департаменті міг спричинити страшну небезпеку. Його заарештували. Він помер.

- Так, власне, він помер – ось що прикро, - продовжував суверен. – Ворожі газети озброїлися цією подією, переповідають її у загадковий спосіб, з недомовками, що мають згубні наслідки... Я глибоко засмучений через усе це, пане Ругон.

Він не наполягав. Він просидів так кілька секунд з цигаркою, що прилипла до губ.

- Ви останнім часом їздили до того департаменту, - продовжував він. – Ви брали участь в урочистостях... Чи Ви твердо переконані у фінансовій надійності Кана?
- О! Абсолютно переконаний! – вигукнув Ругон.

Він узявся за нові пояснення. Кан спирається на дуже багате англійське товариство, акції залізниці між Нью-Йорком і Анжером – лідери котувань на Біржі, це найвигідніша операція, котру тільки можна уявити. Імператор виглядав недовірливим.

- Дехто висловлював мені свої побоювання, - пробурмотів він. – Ви ж розумієте, наскільки буде прикро, якщо Ваше ім'я долучиться до катастрофи... Зрештою, якщо Ви запевняєте мене у зворотному...

Він полишив цю другу тему і перейшов до третьої.

- Те ж стосується і тамтешнього префекта – ним, як мене запевнили, дуже невдоволені. Він там усе хоче перевернути сторчголов. Окрім того, він син колишнього судового виконавця, про чию дивну поведінку в усьому департаменті ширяться пересуди... Гадаю, пан Дю Пуаза – Ваш друг?
- Сір, це один з моїх найліпших друзів!

Імператор звівся, Ругон теж звівся. Імператор пройшовся до вікна. Тоді повернувся, видихаючи легенькі цівочки диму.

- У Вас багато друзів, пане Ругон, - з натяком сказав він.
- Так, сір, багато! – наспростець відповів міністр.

Досі імператор вочевидь переказував палацові плітки й звинувачення, донесені особами з його оточення. Але він мав знати й інші історії – факти, невідомі придворним, про які його поінформували особливі агенти і яким він приділяв значно жвавішу увагу: він обожнював шпигування – цю підпільну роботу поліції. Мить він дивився на Ругона, і лице його невизначено усміхалося, а тоді він мовив конфіденційним голосом, як людина, котра розважається:

- О! Я маю відомості, значно більше ніж хотів би!.. Послухайте, ось ще один дрібненький факт. Ви узяли до свого кабінету молодого чоловіка, сина полковника, хоча він і не зміг надати диплом бакалавра. Знаю, це зовсім не важливо. Але якби ж то Ви знали, скільки галасу спричиняють подібні випадки!.. Усі обурюються через подібні дурниці. Це дуже невдала політика.

Ругон нічого не відповів. Його Величність не завершив. Він розтулив губи і підшукував фразу, але те, що він мусив вимовити, здавалося, знічувало його, бо хвильку він вагався, чи братись йому до цього. Нарешті він пробелькотів:

- Я вже не говоритиму з Вами про того писаря, одного з Ваших протеже, такого собі Мерля, чи не так? Він напивається, він грубий, відвідувачі й службовці скаржаться на нього... Усе це дуже прикро, дуже прикро.

Підвищивши голос, він враз завершив:

- У Вас забагато друзів, пане Ругон. Усі ці люди шкодять Вам. Якщо Вас з ними посварити, це буде для Вас доброю послугою... Послухайте, зробіть мені таку приємність, змістіть з посади Дю Пуаза і пообіцяйте мені, що кинете решту.

Ругон залишався незворушним. Він вклонився і мовив з глибоким натяком:

- Сір, навпаки, я прошу у Вас стрічку офіцера ордена Почесного легіону для префекта з Ньйора... Я також проситиму Вас про кілька інших милостей...

Він витяг з кишені записник і продовжив:

- Пан Бежен просить Вашу Величність милостиво зволити відвідати його фабрику в Сен-Флорані, коли Ви поїдете до тих країв... Полковник Жоблен бажає посаду в імператорському палаці... Писар Мерль нагадує, що він отримав військову медаль і бажає тютюнову крамницю для однієї зі своїх сестер...
- І це все? – запитав імператор, знов усміхаючись. – Ви героїчний патрон. Ваші друзі мають Вас обожнювати.
- Ні, сір, вони мене не обожнюють – вони мене підтримують, - з грубою прямою відповів Ругон.

Схоже, ці слова глибоко вразили суверена. Ругон тільки-но видав усі таємниці своєї відданості: того дня, коли він занедбає свій кредит, цей кредит помре, і незважаючи на скандали, незважаючи на невдоволення і зраду своєї зграї, він мав лиш її, він міг спертись лише на неї, він приречений підтримувати її здоровою, якщо бажає сам гарно почуватись. Чим більше він отримував для своїх друзів, чим неспівмірнішими і незаслуженішими здавалися ці блага, тим сільнішим був він сам. Він шанобливо додав, підкреслюючи свій намір:

- Я від щирого серця бажаю, щоб Ваша Величність, задля величі свого правління, довгий час зберігав довкола себе відданих слуг, котрі допомогли йому відновити імперію.

Імператор вже не усміхався. Він ступив замислено кілька кроків, очі його затуманилися. Він помітно зблід, його пройняв легкий дроз. Передчуття з непереборною силою запанували над його містичною натурою. Він водночас увірвав розмову, щоб не робити підсумку, і переніс на потім втілення своєї волі. Він знову повівся дуже приязно. Навіть, повернувшись до дискусії, що точилася під час наради, від буцімто визнавав правоту за Ругоном, адже тепер міг говорити, не беручи на себе будь-яких зобов'язань. Безперечно, країна ще не дозріла до свободи. Ще протягом тривалого часу енергійна рука муситиме скеровувати справи рішуче і без жодної слабкості. На завершення він повторив міністрові запевнення у

своїй безмежній довірі. Він надав йому цілковиту свободу дії і ствердив усі його попередні інструкції. Проте, Ругон вважав, що мусить наполягти.

- Сір, - мовив він, - я не хочу залежати від злостивих слів, я потребую стабільності, щоб завершити тяжке завдання, відповідальність за яке зараз покладено на мене.

- Пане Ругон, - відповів імператор, - йдіть вперед і не вагайтесь, я з Вами.

Щоб увірвати розмову, він у супроводі міністра попрямував до дверей кабінету. Вони вийшли, перетнули низку покоїв, доки дісталися до їдальні. Але вже на порозі суверен обернувся і відвів Ругона в куток галереї.

- То Ви не схвалюєте систему nobilitaції, запропоновану вельмишановним міністром юстиції? – запитав він у півголоса. – А я так щиро бажав би бачити Вас прихильником цього проєкту. Вивчіть це питання.

Не чекаючи на відповідь, він додав з притаманним йому виразом спокійної впевненості:

- Це не спішно. Я зачекаю. Навіть десять років, якщо потрібно.

Після обіду, що тривав заледве пів години, міністри перейшли до невеличкого сусіднього салону, де було подано каву. Вони залишилися там ще якусь хвилину, стоячи довкола імператора. Клоринда, котру імператриця також затримала, прийшла по свого чоловіка, ступаючи із зухвалою поставою жінки, що почувається рівною у колі політичних мужів. Вона простягла долоню більшості цих добродіїв. Усі пожвавилися, розмова змінила тему. Але Його Величність повівся з молодою жінкою настільки галантно, і невдовзі так щільно підступався до неї, витягаючи шию і зиркаючи скося, що Їхні Вельможності знайшли за тактовне помалу відступитися. Ще троє чи четверо вийшли через скляні двері на терасу замку. У салоні залишилося тільки двоє, аби зберегти благопристойність. Віце-прем'єр-міністр, переповнений любов'язності, надавши послужливого вигляду своїй видовженій фізіономії шляхтича, повів за собою Делестана і з тераси показував йому Париж, що виднівся вдалині. Ругон, стоячи проти сонця, також поринув у споглядання велетенського міста, що перегороджувало виднокрай, подібне до синюватого нагромадження хмар поза неохопним зеленим килимом Булонського лісу.

Клоринда того ранку була прекрасною. Як завжди нечупарна, вона волочила свою блідо-вишневу сукню, буцімто вдяглася поспіхом, гнана якимось бажанням. Вона сміялася, розмахуючи руками. Усе її тіло пропонувало себе. Під час балу в міністерстві мореплавства, куди прийшла як дама серця – з діамантовими сердечками на шиї, на зап'ястях і на колінах – вона підкорила імператора і від того вечора, здавалося,

залишалася його подругою, жартувала щоразу, коли Його Величність зволив назвати її красунею.

- Погляньте, пане Делестан, - тихесенько говорив на терасі віце-прем'єр-міністр своєму колезі, - он там, ліворуч, погляньте, якою дивовижно блакитною є баня Пантеону.

І доки чоловік зачудовувався, цікавий міністр намагався і кинути оком вглиб малого салону крізь відчинені скляні двері. Імператор, схилившись, говорив, дихаючи молодій жінці в лице, вона ж відкинулася назад, немовби хотіла втекти від нього, а груди її видзвонювали сміхом. Виднівся тільки нечіткий профіль Його Величності: видовжене вухо, великий червоний ніс і повні червоні губи, загублені під тремтливими вусами. На його щоці, яка то вигулькувала, то зникала, в кутику його ока, що зблиснуло на мить, палав вогонь жадання і чутливий апетит чоловіка, сп'янілого від запаху жінки. Клоринда дражнила його спокую, відмовляла невловимим порухом голови і водночас, сміючись, огортала його своїм подихом, вправно розпалюючи бажання.

Коли Їхні Вельможності повернулися до салону, молода жінка сказала, зводячись, і неможливо було зрозуміти, на яку фразу вона відповідала:

- О, сір! Не вірте в це! Я вперта, наче віслик.

Попри суперечку, Ругон повернувся до Парижа з Делестаном і Клориндою. Вона, схоже, хотіла замиритися з ним. В ній уже не було того нервового неспокою, котрий підштовхував її до дражливих тем у розмові. Навіть час від часу вона поглядала на нього з дрібною усміхненого співчуття. Коли ландо прокотилося залитим сонцем лісом і виїхало на берег ставка, вона простяглася і прошепотіла, розніжено зітхнувши:

- Га? Який чудовий день сьогодні!

Посидівши мить замріяно, вона запитала свого чоловіка:

- Послухайте-но! Ваша сестра, пані де Комбело, і досі закохана в імператора?

- Анрієта збожеволіла! – відповів Делестан, стенивши плечима.

Ругон навів подробиці.

- Так-так, і досі, - сказав він. – Подейкують, якось увечері вона кинулася Його Величності до ніг... Він підняв її і порадив їй зачекати...

- А! Гарзд! Вона може зачекати! – весело гукнула Клоринда. – Інші випередять її.

XII

Клоринда в ту пору розквітала дивацтвами і могутністю. Вона залишилася довготелесим химерним дівчиськом, котре волочилося Парижем верхи на найманому коні, щоб завоювати чоловіка, але довготелесе дівчисько перетворилося на жінку, груди її поширшали, крижі поміцнішали, і вона спокійнісінько вдавалася до найекстравагантніших вчинків, втіливши свою виплекану мрію набути справжньої сили. Безкінечні мандрівки нетрями занедбаних кварталів, листування, що затопило усі кутки Франції та Італії, безперервне маячіння коло політичних мужів, до яких вона втрелась у довіру, - уся ця безладна біганина, переповнена прогалинами і без жодної логічної цілі, зрештою призвела до справжнього і безсумнівного впливу. Траплялось, що говорячи цілком поважно, вона і досі розбалакувалася про неоковирне, про божевільні проекти, про чудернацькі надії. Вона і досі тягала за собою товстий порепаний портфель, перев'язаний мотузками, носила його в обіймах, наче немовля, і з таким упевненим виглядом, що перехожі усміхалися, бачачи, як вона проминає повз них у довгій заляпаній спідниці. Утім, з нею радилися, її навіть побоювалися. Ніхто не міг сказати напевне, звідки вона черпає свою владу: це були далекі, численні й пересохлі джерела, до яких було важко докопатися. Знали не більше, ніж уривчасті переповідки і приповідки, якими перешіптувалися. Але ніхто не міг цілком осягнути цю непересічну постать – її збочену уяву, її вміння прислухатись до здорового глузду і коритись йому, і її прекрасне тіло, котре, можливо, і було єдиним джерелом її царювання. До речі, зворотним боком її фортуни заледве переймалися. Досить було того, що вона царювала, нехай навіть як навіжена королева. Перед нею схилялися доземно.

Для молоді жінки це була пора панування. В своєму домі, у своїй туалетній кімнаті, де валялися мокрі миски, вона зосередила всю політику європейських монархій. Ще раніше за посольства, не знати, якими шляхами, вона отримувала новини й детальні звіти, в яких повідомлялося про найменші вібрації в діяльності урядів. Тож вона мала власний двір, власних банкірів, власних дипломатів, власних фаворитів, які приходили, сподіваючись розбалакати її. Найсумліннішими придворними виявилися банкіри. Враз, ніби мимоволі, вона допомогла одному з них виграти якусь сотню мільйонів завдяки звичайнісінькому слівцю про зміну міністрів у сусідній державі. Вона зневажала подібне гендлярство низької політики, вона вибалакувала усе, що знала - дипломатичні плітки, побрехеньки з усіх столиць світу, виключно для насолоди говорити і доводити, що вона стежить водночас за Туриним, Віднем, Мадридом, Лондоном, навіть за Берліном і Петербургом. І тоді лився невичерпний потік відомостей про

здоров'я королів, про їхні любовні пригоди, їхні звички, про політичних діячів кожної країни, про скандальні хроніки найдрібнішого німецького герцогства. Вона кількома словами судила державних мужів, без переходу стрибала з півночі на південь, недбало кінчиком нігтика перевертала королівства, жила там, наче у себе вдома, буцімто цілий світ з усіма містами, з усіма народами, містився в коробці для іграшок, куди вона за своєю забаганкою складала картонні будиночки і дерев'яних чоловічків. А замовкнувши, виснажена балаканиною, вона звично клацала пальцями, бажаючи сказати, що усе це, безперечно, не варте того, щоб і пальцем поворушити.

Але поки що посеред громаддя численних занять вона з найбільшою пристрасстю віддавалася справі небаченої ваги, про яку силувалася не обмовитися жодним словом, хоча не могла відмовити собі у радості зробити певні натяки. Вона хотіла Венецію. Говорячи про великого італійського міністра, вона казала фамільярним тоном «Кавур». І додавала: «Кавур не хотів, але я хотіла, і він зрозумів.» Зранку і ввечері вона зачинялася у легації з шевальє Русконі. До речі, зараз «справа» просувалася чудово. Спокійна, відхиляючи свій монументальний лоб богині, говорячи, ніби сновиди, вона промовляла не пов'язані між собою фрази і уривки зізнань: таємне побачення імператора з політиком іноземної держави, проєкт договору про альянс, деякі статті котрого поки що обговорюють, війна на наступну весну. А зранку вона лютувала: у спальні вона гатила ногами в стільці, а в туалетній кімнаті перекидала миски, доки вони не розбивалися. Вона лютувала як зраджена недолугими міністрами королева, котра бачить, що її королівство занепадає дедалі більше. У такі дні вона трагедійно простягала свої голі прекрасні руки і грозилася кулаками у напрямку південного сходу – до Італії, повторюючи: « Ах! Якби я була там, вони не наробили б стільки дурниць!»

Клопоти великої політики не заважали Клоринді брати на себе найрізноманітніші завдання, поміж якими, здавалося, вона сама губиться. Частенько її заставляли сидіти на ліжку, зі своїм велетенським портфелем, з якого вона вивалила на постіль усі папери і порпалася у них по самі лікті, цілком замакітрена, ридаючи від шалу. Вона вже не упізнавала саму себе поміж цієї лавини легких аркушів, або ж вона шукала якесь загублене досьє, котре, врешті-решт, знаходила за меблями, під стоптаними черевиками або в брудній білизні. Коли вона виходила в місто, щоб завершити якусь справу, то дорогою встрягала у дві чи й три нові авантюри. Її діяльність ускладнювалася, вона жила в постійному збудженні, забувалася у вихорі подій та ідей, а під нею розверзалася прірва з лабіринтом невідомих і неосяжних інтриг. Увечері, після цілого дня біганини Парижем, коли вона поверталась, ноги підгиналися під нею від здійснення численними сходами, а у бганках спідниць вона приносила

незрозумілі запахи усіх місць, де вона побувала, і ніхто не здогадався б і про половину гешефтів, які вона залагодила в обох кінцях столиці. Якщо ж її розпитували, вона сміялась і зазвичай нічого не пригадувала.

Саме о цій порі їй трапилася чудернацька забаганка обжитися в окремому кабінеті одного з шикарних ресторанів на бульварі. Вона казала, що особняк на вулиці Колізею розташований далеко від усього, а вона хоче мати робоче місце у центрі. Тож вона влаштувала у ресторані робочий кабінет. Протягом двох місяців, узявши кельнерів собі в помічники, вона приймала там найвищих персон. Посадовці, міністри, послы приходили до неї у ресторан. А вона, почувачись немов удома, запрошувала їх сісти на диван, продавлений гулящими дівками, а сама стояла біля столу, постійно вкритого скатертиною, всіяною крихтами хліба і захаращеною паперами. Вона облаштувала свою ставку, наче генерал. Одного дня, почувачись недобре, вона спокійнісінько здійнялася сходами і вклалася спати на піддашші, у кімнаті метрдотеля, котрий їй прислуговував, - високого чорнявого парубка, якому вона дозволяла поцілувати себе в щоку. І тільки близько полуночі вона погодилася повернутись додому.

Попри все, Делестан був щасливим чоловіком. Здавалося, він анічогісінько не знав про дивацтва своєї дружини. Тепер вона заволоділа ним цілковито і користалася ним на власний розсуд, а він не дозволяв собі й слова буркнути. Його власний темперамент схилив до такого кріпацтва. Він занадто тішився потаємним зреченням сили волі, аби спробувати будь-коли вдатись до непокори. У сімейному колі, в ті дні, коли вона погоджувалася терпіти його коло себе, саме він зранку, вставши з ліжка, робив їй дрібні послуги: шукав повсюди під меблями загублені й розпаровані черевики, перевертав у шафі білизну, аби знайти сорочку без дірок. Йому вистачало того, що він зберігав перед усіма поставу усміхненого чоловіка найвищого штибу. Його майже поважали, коли він говорив про свою дружину з незворушним спокоєм і теплою опікою.

Клоринда, ставши всемогутньою хазяйкою, надумала перевезти з Турина свою матір: тепер вона бажала, аби, за її словами, графиня Бальбі мешкала разом з нею щороку по шість місяців. Це був раптовий вибух дочірньої ніжності. Вона перевернула сторчголов цілий поверх будинку, щоб розмістити стару пані якомога ближче до своїх апартаментів. Вона вигала навіть внутрішні двері між своєю туалетною кімнатою і спальнею матері. Особливо в присутності Ругона вона афішувала свою любов із суто італійським безтямним виявом ніжностей. Як вона взагалі могла зважитись на те, щоб так довго жити так далеко від графині, адже до одруження вона не залишала її бодай на годину? Вона звинувачувала себе за те, що має черстве серце. Але у тому немає її вини: вона мусила поступитись порадам і удаваній потребі, сенсу яких і досі не розуміє. Ругон, побачивши таке

повстання, не висловив заперечень. Він більше не читав їй нотацій, більше не намагався зробити з неї одну з вельмишановних парижанок. Давніше вона могла заповнювати порожнечу його днів, коли лихоманка від неробства розпалювала йому кров і пробуджувала бажання у його тілі борця, що вклався на спочинок. Сьогодні ж, у розпал битви, він про таке і гадки не мав: його скупа чутливість була поглинена чотирнадцятьма годинами щоденної праці. Він продовжував до неї ставитись приязно, але з дрібною зневаги, яку зазвичай виявляв до жінок. Утім, час від часу він заходив відвідати її, і в його очах спалахувало пробудження старої пристрасті, що так і залишилась не погамованою. Вона залишалася його гріхом, єдиною плоттю, котра його хвилювала.

Відколи Ругон оселився у міністерстві, і його друзі скаржилися, що вже не можуть зустрітись з ним інтимно, Клоринді спало на думку приймати всю зграю у себе вдома. Помалу це стало звичкою. Аби ліпше засвідчити, що її прийоми замінили вечори на вулиці Марбьоф, вона обрала також неділю і четвер. Ось тільки на вулиці Колізею гостювали до першої години ночі. Вона приймала у своєму будуарі, а Делестан, боячись масних плям, і далі тримав при собі ключі від великого салону. Оскільки будуар виявився замалим, вона залишала відчиненими свою спальню і туалетну кімнату, тож найчастіше усі скупчувались у спальні, посеред шмаття, що валялось під ногами.

У четвер і в неділю Клоринда найдужче переймалася тим, щоб повернутись доволі рано, квапливо повечеряти і підготуватись до прийому. Хоча вона напружувала пам'ять, але це не стало їй на заваді двічі настільки забути про гостей, що повернувшись додому після полуночі, вона ошелешено завмирала на порозі, побачивши стільки люду довкола свого ліжка. Одного четверга, в останні травневі дні, вона, як не дивно, повернулася о п'ятій. Вона вийшла в місто пішки і потрапила під зливу ще на площі Конкорд, проте не наважилася заплатити за фіакр тридцять су, аби проїхатись Єлисейськими Полями. Геть мокра, вона негайно побігла до своєї туалетної кімнати, де покоївка Антонія, з перемазаними варенням губами, роздягла її, голосно регочучи від того, як вода рясно стікала з її спідниць і розпливалася на паркеті.

- Там є якийсь добродій, - нарешті мовила покоївка, сівши долі, щоб зняти з господині черевики. – Він чекає вже годину.

Клоринда запитала її, який той добродій на вигляд. Покоївка і далі сиділа на підлозі, розтріпана, у засмальцьованій сукні, і світила білісінькими зубами на чорнявому лиці. Той добродій товстий, суворий з виду.

- А, так, пан Ройтлінгер, банкір! – вигукнула молода жінка. – Справді, він мав прийти на четверту. Гарзд, нехай зачекає... Приготуйте мені ванну, добре?

І вона спокійнісінько простяглася у ванній, що ховалась за завісою вглибині туалетної кімнати. Там вона прочитала листи, що надійшли у її відсутність. Минуло більш як пів години, аж тут Антонія, котра вийшла кілька хвилин тому, повернулася і пробурмотіла:

- Пан побачив, як пані повернулася. Він таки хоче з Вами поговорити.

- Ти диви! Я й забула про нього, про того барона! – вигукнула Клоринда і звелась у ванній. – Вдягніть мене.

Але того вечора вона мала чудернацькі забаганки щодо вбрання. Хоча вона занедбувала свою персону, проте іноді з нею траплялися напади обожнення свого тіла. І тоді, гола перед дзеркалом, вона вигадувала усілякі тонкощі, наказувала змащувати своє тіло кремами, бальзамами, запашними оліями, які знала тільки вона одна, бо, як сама казала, купувала їх за посередництвом свого друга, італійського дипломата, у Константинополі - у парфумера, що обслуговував султанський гарем. І доки Антонія натирала її, вона зберігала поставу статуї. Завдяки цьому шкіра її мала стати біленькою, гладенькою і незнищеною, наче мармур. Зокрема одна олія, котру вона особисто відміряла, відливаючи по краплинці на фланелевий квачик, мала чудотворну здатність миттєво стирати найменші зморщечки. Потім вона переходила до ретельного обстеження своїх рук та ніг. Вона могла залишатися так цілісінький день, поклоняючись собі.

Усе ж, коли минуло три чверті години і Антонія вдягла на неї сорочку та нижню спідницю, вона враз пригадала:

- А барон?!.. А! Що ж! Запросіть його! Він добре знає, що таке жінка.

Пан де Ройтлінген вже понад дві години чекав в будуарі, терпляче сидячи і склавши руки на колінах. Безбарвний, холодний, суворої моралі, цей банкір володів одним з найбільших статків Європи, але останнім часом, бувало, сидів у передпокої Клоринди двічі або й тричі на тиждень. Він навіть зтяг її до себе додому, до свого цютливого і крижаного від ригоризму помешкання, де розхлябана молода жінка знічувала слуг.

- Доброго дня, бароне! – скрикнула вона. – Не дивіться, мене зачесують.

Вона залишалася наполовину голою, сорочка зіслизнула їй з плечей. Барон відшукав на своїх блідих губах поблажливу усмішку. З холодними ясними очима, він став поруч з нею і схилився у край шанобливому привітанні.

- Ви прийшли за новинами, чи не так?.. Якраз я дещо дізналася.

Вона звелася і відіслала Антонію, котра залишила їй гребеня у волоссі. Безперечно, вона і далі боялася, що її підслухають, бо поклала руку банкірові на плече, звелася навшпиньки і заговорила йому на вухо. Банкір, слухаючи її, не відводив очей від її грудей, що простягалися до нього, але, звісно, він її не бачив і жваво хитав головою.

- Ось так! – вголос завершила вона. – Тепер можете йти вперед.

Він узяв її за лікоть і притис до себе, щоб перепитати дещо. Поруч з жодним зі своїх службовців він не почувався б вільніше. Виходячи, він запросив її на завтра на вечерю: його дружина сумує, коли не бачить її. Вона провела його до дверей. Але раптом вона схрестила руки на грудях і, густо почервонівши, вигукнула:

- Ого! І я простісінько пішла собі разом з Вами!

Вона штовхнула Антонію. Ця дівка ніяк не впорається! Вона заледве дала їй час, щоб завершити зачіску, бо не любила ось так зволікати зі своїм туалетом. Незважаючи на пору року, вона захотіла вдягнути довгу сукню з чорного оксамиту – таку собі вільну блузу, перетиснену на поясі червоним шовковим паском. Слуги вже двічі підіймалися попередити пані, що вечерю подано. Але проходячи через спальню, вона знайшла там трьох добродіїв, про чию присутність у цьому місці ніхто не підозрював. Це були троє політичних біженців – панове Брамбілья, Стадеріно і Віскарді. Вона, схоже, навіть не здивувалася, зустрівши їх там.

- Ви давно на мене чекаєте? – запитала вона.

- Так-так, - відповіли вони, поволі гойдаючи головами.

Вони прийшли раніше за банкіра. І від них не було найменшого шуму, від цих тіней, котрих політичні лиха зробили мовчазними й поміркованими. Сидячи пліч-о-пліч на одному шезлонгу, вони, відкинувшись усі втрьох у одній поставі, жували товсті згаслі сигари. Утім, вони звелись і оточили Клоринду. І тоді почалось, у півголоса, швидке белькотіння італійських словечок. Схоже, вона давала їм вказівки. Один з них робив у записнику шифровані нотатки, а інші, безперечно, дуже збуджені тим, що почули, глушили тихі зойки під затягненими в рукавички долонями. Потім вони, з непроникненими лицами, пішли утрьох, вервечкою.

Того четверга увечері мала відбутися нарада багатьох міністрів стосовно важливої справи – суперечки з приводу підготовчих робіт. Делестан пішов після вечері і пообіцяв Клоринді привести Ругона, а вона скривилася, буцімто натякала, що аж ніяк не поспішає його побачити. Між ними ще не було сварки, але вона вдавала дедалі сильнішу прохолоду.

Першими, близько дев'ятої, прийшли Кан і Бежен, а слідом за ними, з невеликим проміжком, і пані Корьор. Вони застали Клоринду в спальні – вона лежала на шезлонгу. Вона скаржилася на невідомі й чудернацькі болі, що враз хапали її в будь-яку годину. Цього разу вона, напевно, проковтнула муху, коли пила воду: вона відчувала, як та комашина літає у її шлунку. Загорнена у довгу чорну блузу, спершись до пояса на три подушки, вона була царственно прекрасною: з білим лицем, з великими руками, подібна до тих скульптур, що лежать, спершись на монументальну споруду. В її ногах Луїджі Поццо легесенько перебирав струни гітари: він полишив малярство заради музики.

- Сідайте, еге ж? – пробурмотіла вона. – Даруйте мені. В мене потрапила якась тварючка, я й сама не знаю, як...

Поццо продовжував бренькати на гітарі, тихесенько наспівуючи з дуже щасливим виглядом, цілком занурений у споглядання. Пані Корьор підсунула крісло до молодої жінки. Кан і Бежен врешті-решт знайшли вільні стільці. Сісти було не легко: п'ять чи шість стільців, що стояли у спальні, геть сховалися під купами нижніх спідниць. Полковник Жоблен і його син Огюст, коли з'явилися за п'ять хвилин, вже мусили залишатись навстоячки.

- Хлопчику, - звернулася Клоринда до Огюста, до котрого і досі зверталася на «ти», хоча йому і минуло сімнадцять років, - ходи, принеси пару стільців з туалетної кімнати.

Це були плетені стільці, з яких повністю обліз лак через мокру білизну, що постійно висіла на спинках. Спальню освітлювала єдина лампа, вкрита мереживом з рожевого паперу, інша ж стояла в туалетній кімнаті, а третя – в будуарі, крізь який через широко відчинені двері виднілася суцільна темрява примарних кімнат, де буцімто блимали лампадки. Сама спальня, колись ніжно-бузкова, тепер перетворилася на брудно-сіру і, здавалося, була заповнена випарами, так що насилу було видно різки облізлих крісел, доріжки пилу на меблях, здоровенну чорнильну пляму, що розпливлась якраз посеред килима – від якоїсь чорнильниці, що впала там і обляпала дерев'яні прикраси, а вглибині завіси на ліжку були заслонені – безсумнівно, щоб приховати перетовчену постіль. І в цих сутінках ширився міцний запах, нібито усі слоїки в туалетній кімнаті залишилися відкритими. Клоринда вперто, навіть у спеку, ніколи не відчиняла вікна.

- Як же у Вас гарно пахне, - сказала, як комплімент, пані Корьор.

- Це я гарно пахну, - наївно відповіла молода жінка.

Вона заговорила про есенції, які отримувала від парфумера султанш. Вона підсунула голу руку під носа пані Корьор. Її блуза з чорного оксамиту

трохи зісковзнула, і визирнули її ніжки, взуті у червоні пантофлі. Поццо умлівав, п'яніючи від задушливих запахів, що линули від неї, і легенько, одним пальцем, бренькав на гітарі.

Зрештою, за кілька хвилин розмова невідворотно повернулася до Ругона, як це й траплялося щочетверга і щонеділі. Зграя збиралася виключно задля того, щоб вичерпати цю одвічну тему, свою глуху й дедалі сильнішу образу, свою потребу полегшити душу, безкінечно сиплючи докорами. Клоринда вже навіть не переймалася тим, щоб під'юджувати їх: вони неодмінно приносили якісь нові скарги, невдоволені, ревниві, згірклі від усього того, що Ругон зробив для них, розпалені пекучою лихоманкою невдячності.

- Ви бачили сьогодні нашого товстуна? – запитав полковник.

Відтак Ругон вже не був «великим мужем».

- Ні, - відповіла Клоринда. – Може, ми побачимо його сьогодні увечері. Мій чоловік уперся, щоб привести його до мене.

- Сьогодні по обіді я ходив до кафе, і там про нього дуже гостро відгукувалися, - помовчавши, продовжив полковник. – Запевняли, що під ним хитається стілець, і що йому всього й залишилося господарювати якихось пару місяців.

Кан зневажливо махнув рукою і мовив:

- А я не дам йому і трьох тижнів... Бачите, Ругон – це не урядовець: він занадто любить владу, він від неї п'яніє, і тоді він гатить, куди попало, він гамселить києм, він огидно брутальний... Зрештою, протягом останніх п'яти місяців він накоїв жахить...

- Так-так, - увірвав його полковник, - скільки зловживань владою, скільки несправедливостей, скільки дурниць... Він зловживає, він справді зловживає.

Пані Корьор, нічого не кажучи, покрутила пальцем коло скроні, буцімто бажала сказати, що у нього не міцна голова.

- Саме так, - підхопив Кан, помітивши цей жест. – У нього макітра вже не так варить, еге ж?

Бежен, на якого усі дивилися, вирішив за належне і собі ввернути дещо.

- О! Тому Ругону бракує розуму, - пробурмотів він. – Таки бракує!

Клоринда, відкинувши голову на подушки, вивчала на стелі кругле світло від лампи і давала їм вибалакатися. Коли вони замовкли, вона сказала у свою чергу, щоб підштовхнути їх:

- Жодного сумніву, він зловживав владою, але він стверджує, нібито зробив усе те, що йому закидають, виключно задля того, щоб догодити своїм друзям... Скажімо, кілька днів тому я з ним про це балакала. Ті послуги, які він вам зробив...

- Нам?! Нам?! – розлючено вигукнули водночас усі четверо.

Вони заговорили разом, вони бажали негайно запротестувати. Але Кан волав найдужче:

- Послуги, які він мені зробив?! Що за жарт!.. Два роки я мусив чекати свою концесію. Мене це зруйнувало. Справа, яка була такою блискучою, стала занадто важкою... Якщо він мене так любить, то чому тепер не прийде мені на поміч? Я просив його отримати від імператора закон, який дозволить злиття моєї компанії із Західною залізничною компанією, а він мені відповів, що треба зачекати... Послуги Ругона! А! Хотів би я їх побачити! Він ніколи нічого не робив і більше нічого не може зробити!

- А я! А я! – продовжував полковник, увірвавши помахом руки слова пані Корьор. – А я, думаєте, я йому щось винен? Сподіваюсь, він не розповідає про той ранг командора, який мені обіцяли ще п'ять років тому?.. Це правда, він узяв Огюста до своєї контори, але зараз я через це собі лікті собі гризу. Якби я віддав Огюста до промисловості, він уже заробляв би удвоє більше... Той тварюка Ругон учора мені заявив, що не зможе підвищити Огюста раніше, ніж за півтора року. Тож це так він компрометує себе заради своїх друзів!

Нарешті пані Корьор вдалося полегшити душу. Вона схилилася до Клоринди.

- Скажіть-но, пані, він мене не згадував? Я від нього цього ніколи не бачила. Мені його добродійництво ще боком вилізе. На це він нічого не скаже, і якби я вирішила заговорити... Я клопотала щодо кількох добродійок, своїх подруг, цього не заперечити – я люблю прислужитися комусь. Так ось що я помітила: усе, що він не дасть, погано завершується, його добрі справи буцімто приносять людям нещастя. Скажімо, та бідолашна Ерміна Бійкок, колишня вихованка пансіону шляхетних дівиць у Сен-Дені, яку спокусив офіцер і для якої Ругон знайшов посаг. Так ось, вона прибігла до мене сьогодні зранку і розповіла про катастрофу: вона вже не одружується – офіцер утік після того, як прожер посаг... Чуєте? Завжди заради інших, ніколи задля себе! Спам'яталася я вже останнім часом, коли повернулася з Кулонж зі спадщиною і повідомила йому про

викрутаси пані Мартіно. Від поділу я хотіла будинок, у якому народилася, а та жіночка облаштувала усе так, щоб залишити його за собою... Знаєте, якою була його єдина відповідь? Він тричі повторив мені, що більше не хоче займатися цією бридкою справою.

Тим часом Бежен і собі розхвилювався. Він пробелькотів:

- І зі мною було так само, як і з пані... Я у нього нічого не просив, ніколи, ніколи! Усе, що він міг зробити, так це, попри мою волю і без мого відома. Він користується з того, що ніхто нічого не каже, аби напосістися на вас. Так, саме так – напосістися на вас...

Голос його перейшов на бурмотіння. Усі четверо і далі хитали головами. А тоді Кан розпочав урочистим голосом:

- А правда, як ви бачите, ось у чому... Ругон невдячний. Пригадуєте ті часи, коли ми усі ганяли паризькою бруківкою, щоб проштовхнути його у міністри? Га? Хіба ж ми не були настільки віддані його справі, що через це втратили свій хліб насущний? У той час він узяв на себе борг, який не зможе сплатити протягом усього життя. До дідька! Сьогодні йому тяжко бути вдячним, і він нас кидає. Так мало статись.

- Так-так, він нам усім винен! – закричали інші. – Ну й гарненько ж він нас винагородив!

Якийсь час вони ошелешували самі себе зливою своїх благодіянь, і коли один замовкав, інших нагадував ще разючіші подробиці. Утім полковник враз занепокоївся про свого сина: юнака вже не було у спальні. В цю мить з туалетної кімнати долинули дивні звуки – таке собі тихе і невпинне плюскотіння. Полковник квапливо підійшов поглянути і побачив Огюста, глибоко зацікавленого ванною, яку Антонія забула спорожнити. На поверхні плавали кружальця лимона, якими Клоринда полірувала нігті. Огюст вмочував пальці у воду і нюхав їх з чуттєвістю школяра.

- Це хлопчисько нестерпне! – у півголоса мовила Клоринда. – Він усюди пхає носа.

- Господи! – тихесенько продовжувала пані Корьор, котра, здавалося, тільки й чекала, коли полковник вийде. – От чого Ругону справді бракує, то це такту... Скажімо, поміж нами, поки поруч немає нашого доброго полковника, Ругон дуже помилився, коли, оминаючи формальності, узяв того юнака до міністерства. Друзям подібних послуг не роблять. Так втрачаєш повагу.

Але Клоринда увірвала її, пробурмотівши:

- Люба пані, підіть, погляньте, що вони роблять.

Кан усміхнувся. Коли пані Корьор не було поруч, він і собі стишив голос:

- Яка ж вона мила!.. Ругон засипав полковника добрими послугами. Але їй, справді, не личить жалітись. Ругон дійсно скомпрометував себе заради неї, у тій прикрій справі з Мартіно. Не можна вбивати людину, щоб догодити старій подрузі, еге ж?

Він звівся і почав походжати дрібними кроками, а тоді повернувся до передпокою, щоб забрати з пальта портсигар. Повернулися полковник і пані Корьор.

- Ти диви! Кан вивітрився, - сказав полковник.

І без переходу вигукнув:

- От ми – ми можемо нападатися на Ругона. Але я вважаю, що Канові ліпше залишатися німим, як могила. Бо ж я не люблю безсердечних людей... Я тільки-но уникав говорити. Але в тому кафе, де я сидів після обіду, так і казали навпростець, що Ругонові кінець через те, що він позичив своє ім'я для тих шахер-махерів із залізницею від Ньйора до Анжера. Не можна аж настільки втратити нюх! Той товстий телепень пускає салюти і виголошує промови завдовжки з милю, у яких наважується навіть на те, щоб накидати відповідальність на імператора!.. Так воно і є, мої любі друзі! Це Кан підготував нам усім цю халепу. Га? Бежене, Ви теж такої думки?

Бежен на знак згоди жваво закивав головою. Він і до того висловлював свою цілковиту підтримку словам пані Корьор і Кана. Клоринда, не підводячи голови, розважалася тим, що жувала балабушки на своїй шнурівці, котрою водила собі по обличчю, буцімто хотіла полоскотати. Вона широко розплющила очі, що дивилися в нікуди і німо сміялися.

- Цить! – видихнула вона.

Зайшов Кан, на ходу відгризаючи зубами кінчик сигари. Він запалив її і випустив кілька чималих хмаринок – у спальні молодої жінки можна було палити. Потім він заговорив, продовжуючи розмову і підсумовуючи:

- Зрештою, якщо Ругон стверджує, нібито похитнув свою владу, щоб прислужитися нам, то заявляю, що, навпаки, вважаю вас жахливо скомпрометованими його протекцією. Він за своєю звичкою так брутально штовхає людей, що вони падають і ламають носа об стіну... До речі, що з того, як він гатить своїми кулачиськами, наче бика хоче забити? Він бо знову влучив мимо. Красенько дякую! Я не збираюся його вдруге підіймати! Якщо людина не уміє скористатись вигідним становищем, то у неї голова не так вже й добре працює. Він нас компрометує. Чуєте? Він нас

компрометує!.. А я – Господи! – я і так несу занадто тяжку відповідальність, тож я його кидаю.

Утім, він вагався, голос його ослаб, а полковник і пані Корьор схиляли голови – безперечно, щоб уникнути необхідності висловитися так само чітко. Загалом, Ругон і досі залишався міністром, до того ж, якщо його покинути, треба було б мати можливість спертися на іншу всемогутню особу.

- Та не тільки ж світу у віконці, що той товстун, - недбало мовила Клоринда.

Усі поглянули на неї, чекаючи на формальніше зобов'язання. Але вона попросту махнула рукою, буцімто просила їх трішки зачекати. Ця мовчазна обіцянка цілком нових вигод, які благодатним дощем мали пролитися на них, була, по правді, найголовнішою причиною сумлінних відвідин четвергових і недільних прийомів у молодій пані. У цій кімнаті з різючими запахами вони унюшили близький тріумф. Вважаючи, що скористалися Ругоном для задоволення своїх перших мрій, вони чекали на прихід молодій жінки до якоїсь влади, завдяки котрій зможуть втілити свої нові мрії, неймовірно помножені й розширені.

Клоринда тим часом звелася зі своїх подушок. Спершись на бильце канапи, вона схилилася враз до Поццо і узялася дмухати йому в шию, дзвінко сміючись, немов її охопило щасливе божевілля. На неї находила раптова дитяча веселість, коли вона бувала дуже задоволена. Поццо, чия рука, здавалося, заснула на гітарі, відкинув голову, вишкірив зуби як справжній красень-італієць, і здригався, нібито його лоскотали пестоці цього подиху, а молода жінка сміялася дедалі голосніше, дмухала дедалі сильніше, змушуючи його благати зглянутися на нього. Насваривши його італійською мовою, вона додала, озираючись до пані Корьор:

- Треба, щоб він заспівав, чи не так?.. Якщо він заспіває, я більше не дмухатиму і дам йому спокій... Він знає дуже гарненьку пісеньку.

Тоді усі почали просити пісеньку. Поццо знову забренькав на гітарі і заспівав, звівши очі до Клоринди. Це було пристрасне бурмотіння у супроводі легеньких ноток, італійських слів не було чути за тремтливими зітханнями, а на останньому куплеті, безсумнівно, куплеті про любовні страждання, Поццо, набравши похмурого голосу, завмер з усмішкою на вустах і з виразом щастя посеред відчаю. Коли він замовк, йому із захватом аплодували. Чому він не хоче оприлюднювати ці чарівні речі? Його дипломатичне становище не є перешкодою.

- Я знав капітана, котрий ставив оперетки, - повідомив полковник Жоблен.
– І через це до нього у полку не почали гірше ставитися.

- Так, але ж у дипломатії... – пробурмотіла пані Корьор, хитаючи головою.

- Господи! Ні, я вважаю, що ви помиляєтесь, - проголосив Кан. – Дипломати – такі ж люди, як і решта. Багато хто плекає мистецтво задля втіхи.

Клоринда легенько штовхнула ніжною Поццо у бік і у віддала йому наказ у півголоса. Він звівся і пожбував гітару на купу одягу. Коли ж він за п'ять хвилин повернувся, слідом за ним йшла Антонія, несучи тацю, заставлену склянками і карафками, а він сам тримав цукерничку, яка не змогла знайти собі місця на таці. У молодій жінки ніколи не пили чогось іншого за підсолоджену воду, а близькі друзі цього дому знали, як зробити їй приемність, і брали тільки чисту воду.

- Га? Що таке? – мовила вона, обернувшись до туалетної кімнати, двері до якої рипнули.

Тоді, буцімто пригадавши, вона скрикнула:

- А! Це матуся... Вона спала.

Дійсно, це була графиня Бальбі, загорнена у чорний шерстяний халат. Вона обкрутила довкола голови шмат мережива, що кінчиками обгортало їй шию. Фламінію, довготелесий лакей з довгою бородою і пикою злодюги, підтримував її ззаду, майже ніс на руках. А вона, здавалося, зовсім не постарішала, на її білому лиці зберігалася безкінечна усмішка колишньої королеви краси.

- Зачекай, матусю! – продовжувала Клоринда. – Я віддам тобі свій шезлонг. А сама вкладуся на ліжку... Мені недобре. У мене залетіла якась тварючка. Ось вона знову мене кусає.

Почалося справжнє переселення. Поццо і пані Корьор припровадили молоду жінку до ліжка, але треба ще було відгорнути ковдри і збити подушки. Графиня Бальбі тим часом лежала на шезлонгу. Позад неї стовбичив Фламінію, чорний і німий, огортаючи жахливим поглядом усіх присутніх осіб.

- Вам то нічого, якщо я ляжу, чи не так? – повторювала молода жінка. – Мені значно ліпше, коли я лежу... Так принаймні я вас не відправляю. Треба залишатися.

Вона простяглася, спершись ліктем на подушку і розкинувши чорну блузу, яка, широчезна, розливалася на білому простирадлі чорнильною плямою. Ніхто, до речі, не збирався йти геть. Пані Корьор у півголоса балакала з Поццо про бездоганність форм Клоринди, яку вони тільки-тільки підвели до ліжка. Кан, Бежен і полковник склали графині свої шанування. А

вона, усміхаючись, вклонялася. Згодом, не обертаючись, вона вряди-годи промовляла тихесеньким голосочком:

- Фламінію!

Довготелесий лакей розумів її і з набурмосеним виглядом зарізяки у чорному фракку піднімав їй подушку, приносив ослінчика, витягав з кишені слоїк з пахощами.

В ту мить Огюст накоїв лиха. Він нишпорив трьома кімнатами і зупинявся коло будь-якого жіночого шмаття, що валялося довкола. Він почав нудитися, і йому спало на думку випити одну за одною усі склянки з підсолодженою водою. Клоринда вже деякий час стежила за ним і дивилася, як порожніє цукерничка, аж тут він розбив склянку, об яку енергійно стукотів ложечкою.

- Мій цукор! Він бере його забагато! – заволала вона.
- Йолоп! – закричав полковник. – Не можеш спокійно попити води?.. Зранку і ввечері – велика склянка. Немає нічого ліпшого. Це захищає від усіх хвороб.

На щастя, зайшов пан Бушар. Він прийшов дещо запізно, після десятої, бо мусив вечеряти в місті. Він виглядав здивованим через те, що не знайшов тут своєї жінки.

- Пан д'Ескорай узявся привести її, а я пообіцяв, що заберу її, коли зазирну сюди.

Справді, за пів години прийшла пані Бушар у супроводі пана д'Ескорая і пана Ля Рукета. Після сварки, що тривала цілий рік, молодий маркіз замирився з красунею-білявкою, і тепер їхній зв'язок перетворювався на звичку: вони сходилися на тиждень, а коли перестривалися, не могли стриматися від того, щоб помацати одне одного або поцілуватися за дверима. Це все відбувалося саме собою, природно, з пробудженням пекучого жадання. Прямуючи до Делестанів у відкритому екіпажі, вони надібали пана Ля Рукета. І втрюх вони поїхали до Булонського лісу, регочучи і перекидаючись ризикованими жартами. Панові д'Ескораю навіть на мить здалося, що він перестрів руку депутата за талією пані Бушар. Зайшовши до спальні, вони принесли із собою хмаринку веселощів, прохолоду темних алей Булонського лісу і загадковість приспаного листа, що глушило їхній забіякуватий сміх.

- Так, ми повертаємося від озера, - розповідав Ля Рукет. – Слово честі! Вони мене звабили... Я спокійнісінько повертався собі працювати.

Враз він споважнів. Під час останньої сесії він, після більш як місяця спеціальних досліджень, виголосив у Палаті промову про облаштування шляхів сполучення і відтоді набував статечної постави одруженого чоловіка, буцімто поховав на трибуні своє парубоцьке життя. Кан відвів його вглиб кімнати і пробурмотів:

- До речі, Ви ж у гарних стосунках з Марсі...

Голоси їхні загубилися, вони балакали тихо. Тим часом вродлива пані Бушар привітала графиню, сіла на коло ліжка і, тримаючи долоню Клоринди у своїй руці, почала довго скаржитися співочим голосом. Пан Бушар стояв поруч, гідний і коректний, але неочікувано вигукнув посеред приглушених розмов:

- То я вам не розповідав?.. Він гречненький, той товстун!

Перш ніж пояснити, він, як і решта, ущипливо заговорив про Ругона. У нього вже нічого не можна попрохати, він уже остаточно втратив чемність, а пан Бушар передо всім відстоює чемність. А коли у нього запитали, що йому зробив Ругон, він, врешті-решт, відповів:

- От я не люблю несправедливість... Це щодо одного з працівників мого відділу – Жоржа Дюшена, ви ж його знаєте, ви його у мене бачили. Він повен чеснот, цей парубійко! Ми приймаємо його як власного сина. Моя дружина його дуже любить, бо він з її рідних країв... Тож останнім часом ми влаштували змову, щоб того Дюшена призначили заступником керівника. Це була моя ідея, але ж ти її схвалила, правда, Адель?

Пані Бушар знітилася і ще нижче нахилилася до Клоринди, щоб уникнути поглядів д'Ескорая, котрі відчувала на собі.

- Так от, - продовжував керівник відділу, - знаєте, у який спосіб той товстун зустрів моє прохання?.. Хвилинку він мовчки дивився на мене таким принизливим поглядом, ви ж його знаєте. А потім він мені на відруб відмовив у цьому призначенні. А коли я почав наполягати, він мені сказав з усміщечкою: «Пане Бушар, не наполягайте, бо Ви мені робите боляче – я маю поважні причини...» Більше з нього не можна було нічого витягнути. Він добре бачив, що я розлютився, адже попрохав мене пам'ятати про це з огляду на добрі згадки про мою дружину... Чи не так, Адель?

Якраз того вечора пані Бушар мала гостре пояснення з паном д'Ескораям з приводу того Жоржа Дюшена. Вона знайшла за належне мовити жартівливим тоном:

- Господи! Пан Дюшен зачекає... Не такий вже він і цікавий!

Але її чоловік уперся.

- Ні-ні, він заслуговує бути заступником керівника, і він буде заступником керівника! Ліпше я втрачу власне ім'я... Я хочу справедливості!

Його мусили заспокоювати. Неуважна Клоринда намагалася почути розмову між Каном і Ля Рукетом, які знайшли прихисток в ногах її ліжка. Перший прихованими словами пояснював становище. Його величний проєкт залізниці між Ньйором і Анжером розпадався на дрібні кавалки. Спочатку акції продавалися на біржі з надбавкою у вісімдесят франків, і це ще до того, як було зроблено перший удар кайлом. Сховавшись поза славнозвісною англійською кампанією, Кан поринув у найнеобачніші махінації. Тепер банкрутство мало от-от вибухнути, якщо котрась потужна рука не підхопить його під час падіння.

- Колись Марсі пропонував мені продати цю справу Західній компанії, - пробурмотів він. – Я цілком готовий розпочати переговори. Достатньо тільки отримати закон...

Клоринда помахом руки тихцем підкликала їх. Схилившись разом над ліжком, вони довго балакали з нею. Марсі не тримає на них зла. Вона з ним поговорить. Вона запропонує йому мільйон, який він просив минулого року, щоб підтримати клопотання про концесію. Становище голови Законодавчих зборів дозволяло йому завиграшки отримати необхідний закон.

- Та годі! Залишається тільки Марсі, якщо хочете мати успіх зі справами подібного гатунку, - сказала вона, усміхаючись. – Якщо намагаєшся обійти його, щоб розкрутити таку справу, то невдовзі будеш змушений його покликати і благати його зібрати усе по шматочку.

Тепер у спальні всі говорили водночас і дуже голосно, а пані Корьор пояснювала пані Бушар своє останнє бажання: поїхати до Кулонж і померти там, у її родинному домі. Вона розчулювалася, говорячи про місце, де народилася, і вона таки змусить пані Мартіно повернути їй той дім, вщент переповнений спогадами її дитинства. Зрештою гості поверталися до Ругона: пан д'Ескорай переказував лють свого батечка і своєї матінки, котрі написали йому, щоб він повертався до Державної ради і порвав з міністром, бо дізналися про зловживання останнього. Полковник розповідав, як товстун відмовився навідруб просити для нього у імператора становище у імператорських палацах. Навіть Бежен заголосив про те, що Його Величність під час останньої подорожі не приїхав відвідати фабрику кришталю у Сен-Флорані, незважаючи на урочисту обіцянку Ругона отримати цю милість. Посеред цього шалу слів графиня

Бальбі усміхалася, простягнувшись на шезлонгу, і, дивлячись на свої ще округлі руки, тихесенько повторювала:

- Фламінію!

Здоровенний чортисько лакей витяг з кишені свого жилету крихітну перламутрову коробочку, повну м'ятних льодяників. Графиня хрупала їх з виразом старої ласої кицьки.

Делестан повернувся лише близько полуночі. Коли побачили, як він підійняв порт'єру будуару, запала глибока тиша, усі шиї видовжилися. Але порт'єра впала, і слідом за ним ніхто не зайшов. Зачекавши ще кілька секунд, пролунали вигуки:

- Ви один?

- То Ви його не привели?

- То Ви загубили товстуна дорогою?

Усі полегшено зітхнули. Делестан пояснив, що Ругон дуже стомлений, і він його тільки-но залишив на розі вулиці Марб'юф.

- Він правильно зробив, - мовила Клоринда, цілком вкладаючись на ліжку.
– Він зовсім не кумедний!

Це був сигнал для нового сплеску скарг і звинувачень. Делестан запротестував, вигукував «Перепрошую! Перепрошую!». Зазвичай він вдавав, що захищає Ругона. Коли йому дали висловитися, він сказав розміреним голосом:

- Безсумнівно, він міг би ліпше повестися з деякими друзями. Тим не менш, він залишається великим інтелектуалом... Що ж до мене, то я буду йому до віку вдячний...

- Вдячний за що? – наїжачено вигукнув Кан.

- Та за все, що він зробив...

Його розлючено увірвали. Ругон для нього ніколи нічого не робив. Звідки він узяв, що Ругон зробив бодай щось?

- Та Ви просто диво! – мовив полковник. – Не можна так далеко заходити у скромності!.. Мій любий друже, Вам ніхто не потрібен. До біса! Ви піднялися вгору власними силами.

Всі узялися уславлювати чесноти Делестана. Його зразкова ферма – це непересічний витвір, котрий віддавна виявив у ньому здатності зразкового керівника і дійсно обдарованого державного діяча. Його око бачить

наскрізь, розум його ясний, а рука енергійна, але не груба. До речі, хіба ж імператор не відзначив його з першого ж дня? Він майже в усіх питаннях має таку ж думку, як і Його Величність.

- Та годі! – зрештою виголосив Кан. – Це Ви підтримуєте Ругона. Якби Ви не були його другом, якби Ви не підтримали його під час ради міністрів, він повалився б ще пару тижнів тому.

Утім, Делестан і далі протестував. Безперечно, він не був першим, хто прийшов, але треба віддати належне якостям усіх. Скажімо, того ж вечора, у міністра юстиції, з приводу одного дуже заплутаного питання, що стосувалося державних закупівель, Ругон якраз виявив надзвичайну далекоглядність.

- О! Це усього лиш гнучкість красномовного адвоката, - буркнув Ля Рукет зі зневажливим виглядом.

Клоринда і досі не розтуляла вуст. Погляди зверталися до неї, благаючи про слово, на яке усі чекали. Вона спроквола крутила головою на подушці, буцімто чухала собі потилицю. Нарешті вона сказала, говорячи про свого чоловіка, але не називаючи його:

- Так, насварить його... В той день, коли ми захочемо поставити його на місце, на яке він заслуговує, його доведеться відлупцювати.

- Становище міністра сільського господарства і торгівлі є цілком другорядним, - дозволив собі зауважити Кан, аби загострити розмову.

Він немовби торкнувся роз'ятреної рани. Клоринда мучилася тим, що бачить свого чоловіка запротореним до, як сама казала, «міністерствичка». Вона рвучко сіла на ліжку і зронила очікуване слово:

- Агов! Він буде у внутрішніх справах, коли ми забажаємо!»

Делестан хотів висловитися. Але усі кинулися до нього, оточили його веселим гамором. Тож він, здалося, визнав себе переможеним. Рум'янець помалу розквітав на його щоках, радість розливалася його вродливим лицем. Пані Корьор і пані Бушар у півголоса називали його красенем, особливо друга дивилася на його голий череп з розбещеним смаком до лисих чоловіків. Кан, полковник і решта переморгувалися, обмінювалися жестами, перекидалися квапливими словами, аби довести, що вони неабияк захоплюються його силою. Вони плазували перед найспритнішим з їхньої зграї: дивлячись на нього, вони захоплювалися собою. Принаймні цей хазяїн буде сумирним і не скомпрометує їх. Вони можуть безкарно поставити його своїм богом і не боятися блискавиць.

- Ви його стомлюєте, - врешті-решт зауважила ніжним голосочком вродлива пані Бушар.

Вони його стомлюють! Почалося всезагальне співчуття. Справді, він був трохи блідий, очі його злипалися. Подумати тільки! Він бо працює з п'ятої години ранку! Ніщо так не виснажує, як робота головою. Від нього з лагідним натиском вимагали, щоб він пішов спати. Він слухняно скорився і пішов собі, приклавшись вустами до чола дружини.

- Фламінію! – прожебоніла графиня.

Вона також хотіла вкластися в ліжко. Вона перетнула кімнату, спираючись на руку лакея і на прощання киваючи долонею кожному. Потім було чути, як Фламінію вилаявся в туалетній кімнаті, бо лампа згасла.

Була перша година ночі. Заговорили про те, щоб розходитися. Але Клоринда запевнила, що зовсім не хоче спати і що можна ще залишатися. Утім, ніхто вже не сідав. Лампа в будуарі також згасла, і ширився міцний запах гасу. Вже насилу можна було знайти дрібні речі – віяло, ціпок полковника, капелюшок пані Бушар. Клоринда, спокійнісінько лежачи, перешкодила пані Корьор викликати Антонію: покоївка вкладалася об одинадцятій. Нарешті почали розходитися, аж тут полковник зауважив, що загубив Огюста: юнак заснув на канапі в будуарі, поклавши голову на скручену у вузол сукню. Його насварили за те, що він не підкрутив лампу. В сутінках на сходах, де блимав газовий ріжок, пані Бушар чудернацьки скрикнула і сказала, що підвернула ногу. І коли усі обережно спускалися, спинаючись на поручні, зі спальні Клоринди, де затримався Поццо, пролунав гучний сміх: безперечно, вона дмухала йому в шию.

Щочетверга і щонеділі вечори були подібними одне до одного. Містом ширилися чутки, що у пані Делестан збирається політичний салон. Там усі висловлювалися дуже ліберально, усі точили підривні балачки супроти авторитарного керівництва Ругона. Уся згряя перейшла до мрії про гуманну імперію, котра поступово і до безмежності розширює коло політичних свобод. Полковник в подібні миті забуття укладав статuti робітничих профспілок, Бежен торочив, що створить робітниче містечко довкола своєї фабрики, Кан протягом кількох годин розбалакувався з Делестаном про демократичну роль Бонапарта в сучасному суспільстві. З кожним новим діянням Ругона здійсмалися обурені протести, патріотичний жах перед страшним видовом, як Франція марніє в руках подібної людини. Одного дня Делестан стверджував, що імператор – це єдиний республіканець нашої епохи. Згряя вдавала, що є релігійною сектою, котра несе спасіння. Тепер вони влаштовували змову відкрито, щоб повалити товстуна задля найвищого блага країни.

Утім, Клоринда не квапилася. Вона усе валялася на канапах у своїх покоях і блукала неуважним поглядом, вивчаючи усі закутки на стелі. Коли решта волали і нетерпляче тупцяли довкола неї, вона зберігала німе лице і спроквола кліпала повіками, припрошуючи їх бути обачнішими. Вона рідше виходила з дому, розважалася зі своєю покоївкою тим, що вони перевдягались у чоловіків, безсумнівно, щоб згаяти час. Враз вона перейнялася любов'ю до свого чоловіка, цілувала його в присутності сторонніх, сокотіла до нього, висловлювала вкрай жваве занепокоєння його здоров'ям, котре було бездоганним. Можливо, у такий спосіб вона хотіла приховати безмежне панування і невпинний нагляд, якими оповила його. Вона керувала ним у найдрібніших вчинках, щоранку влаштовувала йому урок, наче школяру, від якого чекають поганих оцінок. Делестан, до речі, виявляв абсолютну покору. Він вклонявся, усміхався, обурювався, казав «біле» або «чорне» залежно від того, за який мотузок смикали. Як тільки вона послаблювала вудила, він сам віддавався її волі, щоб вона скерувала його. Він стояв вище за усе це.

Клоринда чекала. Белен-д'Оршер, котрий уникав приходити ввечері, частенько зустрічався з нею протягом дня. Він гірко скаржився на свого зятя, звинувачував його в тому, що той працює на благо купи чужаків, але так завжди буває: на родичів завжди начхати! Тільки Ругон міг відмовити імператора довірити йому міністерство юстиції, адже боявся, що під час ради міністрів доведеться ділитися впливом. Молода жінка підхльоскувала його образу. Потім вона говорила натяками про близький тріумф свого чоловіка, тішила суддю примарною надією, що його включать до нової комбінації кабінету міністрів. Загалом, вона користалася ним, аби дізнатися про те, що відбувається в домі Ругона. Через жіночу злостивість вона хотіла бачити його нещасливим у шлюбі, і вона підштовхувала суддю до того, щоб і його сестра долучилася до цієї сварки. Белен-д'Оршер мусив каятися, вголос шкодувати про це одруження, від якого не отримав жодного зиску, але, безсумнівно, зазнавав невдачі через незворушність пані Ругон. Він удавав, буцімто певен у тому, що Ругон дозрів до падіння. Він дивився в очі молодій жінці і переповідав їй красномовні факти з люб'язним виглядом балакуна, котрий без жодного злого умислу розносить світські плітки. То чому ж вона не діє, якщо є хазяйкою? А вона ліниво вмощувалася на ліжку і робила лице людини, котра мусить сидіти вдома через дощ і смиренно чекає на промінчик сонця.

Тим часом влада Клоринди у Тюільрі посилювалася. Пошепки балакали про нестримну забаганку, яку Його Величність відчував до неї. На балах, під час офіційних прийомів – усюди, де імператор перестрівався з нею, він тупцяв довкола її спідниць, дивився на її шию, говорив до неї, присунувшись близьенько і поволеньки усміхаючись. Подейкували, що вона поки ще нічого не віддала йому, навіть кінчика пальця. Вона грала

свою давнішню гру дівчини на відданні – дуже провокативна, вільна, казала усе, показувала усе, але увесь час залишалася насторожі і ухилялася якраз у потрібну мить. Здавалося, вона давала монаршій пристрасті дозріти і вичікувала на вдалі обставини, підшукувала годину, коли він уже ні в чому не зможе їй відмовити, щоб забезпечити тріумф потаємного плану, який віддавна плекала.

Саме о цій порі вона раптово виявила глибоку ніжність до пана де Плугерна. Кілька місяців тому вони посварилися. Сенатор, котрий вважає не відходив від неї і майже щоранку приходив подивитись, як вона прокидається, одного чудового дня образився після того, як його виставили за двері її спальні, коли вона займалася своїм туалетом. Вона почервоніла, бо їй спало на думку стати цнотливою, і більше не хотіла, щоб з неї кепкували. Вона казала, що її знічують сірі очі старого, у яких спалахували жовті вогники. Але він заперечував, відмовлявся приходити, як усі, в ті години, коли її спальня переповнювалася відвідувачами. Хіба ж він їй не батько? Хіба ж він не гоїдав її малою на своїх колінах? І, регочучи, розповідав про прочуханку, якої завдавав їй, задерши спідничку. Зрештою, вона порвала з ним одного дня, коли, незважаючи на вереск і штурхани Антонії, він зайшов у ту мить, коли вона купалась у ванні. Коли Кан або полковник Жоблен запитували у неї новини про де Плугерна, вона ущипливо відповідала:

- Він усе молодшає, йому і двадцяти років не даси... Я його більше не бачу.

Тоді враз у неї вдома вже бачили тільки де Плугерна. Він був там у будь-яку годину – в куточку туалетної кімнати, у потаємних закапелках спальні. Він знав, куди вона запхала свою білизну, передавав їй сорочку або пару панчіх. Його застали навіть тоді, коли він зашнуровував на ній корсет. Клоринда виявляла деспотизм молодій дружини.

- Хрещений, піди, принеси мені пілочку для нігтів. Знаєш, там, у шухляді... Хрещений, дай мені нарешті губку...

Це слово «хрещений» було пестливим. Він тепер частенько говорив про графа Бальбі, уточнював подробиці про народження Клоринди. Він брехав, кажучи, що познайомився з її матір'ю, коли та була на третьому місяці вагітності. А коли у спальні в ту мить, коли Клоринда вставала з ліжка, опинялася графиня з одвічним усміхом на відцвілому лиці, він багатозначно поглядав на стару пані і, підморгуючи, вказував їй на голе плече або напіввідкрите коліно.

- Га, Леоноро? – бурмотів він. – Ніби твій портрет.

Дочка нагадувала йому матір. Його кістляве обличчя палало. Частенько він простягав сухі руки і обіймав Клоринду, притискався до неї, щоб

розповісти їй якусь бридоту. Це його задовольняло. Він був вольтеріанцем, заперечував усе, переборював останні докори сумління молоді жінки і казав, регочучи, мов незмащена корба:

- Але ж, дурненька, це можна... Якщо це дає насолоду, то можна.

Ніхто так і не довідався, наскільки далеко усе зайшло поміж ними. Клоринда тоді потребувала де Плугерна: вона відвела йому роль у драмі, яку омріяла. До речі, траплялося, що іноді вона у такий спосіб купувала приятельство, якою потім не користувалася, якщо їй випадало змінити план. Для неї це був ніби потиск долоні, який вона віддавала злегка і без жодного зиску. Вона безмежно зневажала подібну милість, і ця зневага заміняла для неї загальну чесноту, дозволяла їй пишатися дечим іншим.

Утім, її очікування затяглося. Вона говорила натяками з де Плугерном про примарну й невизначену подію, котра занадто довго не настає. Сенатор із зосередженим виглядом шахіста буцімто підшукував комбінації. Він хитав головою і, безсумнівно, нічого не знаходив. Що ж до неї, то у ті рідкісні дні, коли Ругон ще приходив відвідати її, вона казала, що стомилася, і розповідала, що на три місяці поїде до Італії. Потім, наполовину стуливши повіки, вона вивчала його примруженим блискучим поглядом. Її уста кривив витончено жорстокий усміх. Вона вже могла б спробувати задушити його розчепіреними пальцями, але вона хотіла задушити його остаточно, і для неї це тривале й терпляче очікування, це спостереження за тим, як відростають її пазурі, перетворилося на глибоку втіху. Ругон, завжди такий заклопотаний, недбало потискав їй долоню, не помічаючи на її шкірі нервової лихоманки. Він вважав, що вона остепенілася, хвалив її за те, що вона кориться своєму чоловіку.

- Ось Ви майже така, якою я хотів Вас бачити, - казав він. – Ви цілковито маєте рацію: жінки мають спокійненько залишатися вдома.

А вона, коли його більше не було поруч, скрикувала, лунко сміючись:

- Господи! Який же він дурний!.. А він ще й вважає жінок дурепами!

Зрештою, одного недільного вечора, близько десятої, саме тоді, коли уся згряя зібралась у спальні Клоринди, тріумфально зайшов пан де Плугерн.

- Ну що? – запитав він, удаючи безмежне обурення. – Ви знаєте про новий подвиг Ругона?.. Цього разу він перебрав через край.

Його оточили. Ніхто нічого не знав.

- Яка нищість! – продовжував він, зводячи руки догори. – Хіба можна зрозуміти, як міністр може так низько впасти?..

І він розповів у кількох словах про ту пригоду. Шарбонелі, прибувши до Фавероля, щоб вступити у володіння спадщиною свого кузена Шевасю, зчинили страшну бучу буцімто через зникнення доброї частки срібного посуду. Вони звинувачували кухарку, якій довірили стерегти дім, - дуже побожну жіночку. Зачувши про рішення, постановлене Державною радою, бідолаха напевно домовилася із сестрами Пресвятого Сімейства і перетягла до монастиря усі цінності, які легко було сховати. За три дні вони вже нічого не казали про кухарку: це вже самі сестри обібрали їхній дім. У місті це спричинило жахливий скандал, але комісар поліції відмовлявся вчинити обшук у монастирі. Аж тут, за звичайнісіньким листом від Шарбонелів, Ругон надіслав префектові телеграму, щоб той віддав наказ про негайний обшук приміщення.

- Так-так, обшук приміщення – саме це, слово в слово, було написано у депеші, - на завершення повідомив де Плутерн. – І тоді усі побачили, як комісар з двома жандармами перекинули монастир сторчголов. Вони залишалися там протягом п'яти годин. Жандарми захотіли усе обшукати... Уявіть собі, вони запхали свого носа навіть у сінники сестер...

- Сінники сестер! О! Це огидно! – вигукнула обурена пані Бушар.

- Треба не мати жодної віри, - заявив полковник.

- Що ви хочете? – зітхнула у свою чергу пані Корьор. – Ругон ніколи не ходив до церкви... Я так часто, але завжди намарно, намагалася замирити його з Богом!

Пан Бушар і пан Бежен хитали головами з відчаєм на лиці, немов тільки-но довідалися про якусь соціальну катастрофу, котра змусила їх сумніватися в людському розумі. Кан запитав, із силою чухаючи комір своєї бороди:

- І, звісно ж, у сестер нічогосінько не знайшли?

- Абсолютно нічогосінько! – відповів де Плутерн.

А тоді додав квапливим голосом:

- Гадаю, срібну каструльку, два блюдця, слоїчок для олії – дурнички, подаруночки, який вельмишановний покійник, щиро побожний старець, зробив сестрам, аби віддячити їм за їхню турботу під час його тривалої хвороби.

- Так-так, звісно, – пробурмотіли решта.

Сенатор не наполягав. Він продовжив дуже повільним тоном, наголошуючи кожную фразу легким сплеском в долоні:

- Питання не у тім. Йдеться про шану до монастиря – одного з тих святих домів, де знайшли прилисток усі чесноти, вигнані з нашого безбожного суспільства. Як ви хочете, щоб маси зберігали побожність, якщо напади на релігію йдуть з такої висоти? У цьому Ругон скоїв справжнє блюзнірство, за яке муситиме відповісти... Тож усе доброчесне товариство Фавероля обурене. Монсеньйор Рошар, достославний прелат, який завжди засвідчував сестрам свою особливу любов, негайно подався до Парижа, де хоче просити про правосуддя. Водночас у Сенаті завжди дратувалися, говорили про те, що дадуть розголос цьому інциденту на підставі тих подробиць, які я зміг надати. Зрештою, сама імператриця...

Усі витягли шиї.

- Так, імператриця довідалася про цю бридку історію від пані де Лоренц, котра почула її від нашого друга Ля Рукета, якому я її розповів. Її Величність заволатала: «Пан Ругон більше не гіден висловлюватися від імені Франції!»

- Дуже добре! – мовили усі.

Того четверга, аж до першої години ночі, це була єдина тема для розмови. Клоринда не розтуляла вуст. З першими ж словами де Плугерна вона відкинулася на шезлонгу, дуже бліда, зі стисненими губами. Потім вона тричі перехрестилася – швиденько, так що ніхто й не побачив, буцімто дякувала Небесам за те, що зіслали їй благодать, про яку вона віддавна благала.

Потім вона склала руки, наче богомолка, обурена оповіддю про обшук. Поступово вона стала геть червона. Звівши очі догори, вона заглибилась у поважну замріяність.

Доки інші вели обговорення, де Плугерн підійшов до неї і запхав руку їй за корсаж, щоб товариськи ущипнути її за груди. Скептично усміхаючись, він прошепотів молодій жінці на вухо вільнодумним тоном великого пана, який поволочився світам:

- Він зачепив Боженьку – йому гаплик!

XIII

Протягом тижня Ругон чув, як супроти нього здійснюється дедалі гучніше воляння. Йому пробачили б усе – зловживання владою, зажерливі апетити його зграї, удушення країни, але відрядження жандармів, котрі поперевертали сінники монахинь – це був настільки жахливий злочин, що придворні дами вдавали, буцімто з його появою починають злегка

тремтіти. Монсенйор Рошар здійняв у всіх кутках офіційного світу нестерпний галас. Подейкували, він дійшов навіть до імператриці. Скоріш за все, цей скандал підтримувала жменька спритних осіб: ширилися цілком упорядковані пересуди, одні й ті ж плітки водночас здійсалися звідусіль з дивовижною узгодженістю. Посеред усіх цих лютих нападів, Ругон спершу залишався спокійним і усміхненим. Він знизував своїми могутніми плечима і називав ту авантюру «дурничкою». Він навіть жартував. Якось під час прийому у міністра юстиції він зронив: «Але ж я не казав, що в тому сіннику знайшли панотця». Цей вислів, сповнений зухвальства і безвір'я, поширився, і знову вибухнула лютя. Тож він і сам поступово розпалився. Врешті-решт, вони його дістали! Ті монахині – злодійки, бо ж у них знайдено срібні каструльки і блюдечка. Тепер він бажав проштовхувати цю справу, він встрягав у неї дедалі глибше, казав, що притягне усіх фаверольських попів до суду.

Якось вранці, зовсім раненько, йому доповіли, що прийшли Шарбонелі. Він був дуже здивований – він не знав, що вони в Парижі. Тільки-но побачивши їх, він загукав до них, що усе йде якнайліпше: напередодні він знову надіслав префектові розпорядження, щоб той зобов'язав прокуратуру узятися за цю справу. Але пан Шарбонель виглядав спантеличеним. Пані Шарбонель скрикнула:

- Ні-ні, це не те... Ви зайшли занадто далеко, пане Ругон. Ви нас хибно зрозуміли.

І вони обидвоє зайшлися вихваланням сестер Пресвятого Сімейства. Це справді святі жінки. Якийсь короткий час вони з ними судилися, але, звісно ж, ніколи не опускалися до того, щоб звинувачувати їх у злих вчинках. Увесь Фавероль, до речі, розкрив би їм очі, настільки тамтешнє товариство шанує благочестивих сестер.

- Ви завдасте нам тяжкої шкоди, пане Ругон, якщо продовжуватимете так затяватися супроти віри, - мовив на завершення пан Шарбонель. – Ми прийшли, щоб благати Вас зберігати спокій... Мати Божа! Адже там цього не знають, чи не так? Вони гадали, що це ми Вас під'юджуємо, і вони, кінець кінцем, почали б жбурляти у нас каміння... Ми зробили монастирю гарний подарунок – Христа зі слонової кістки, який висів в ногах ліжка нашого бідолашного кузена.

- Зрештою, - підсумував пан Шарбонель, - ми Вас попередили, тож тепер вирішуйте самі... А ми – ми тут геть ні до чого.

Ругон дав їм вибалакатися. Вони виглядали дуже невдоволеним з нього, наприкінці навіть почали підвищувати голос. Він відчув, як у потилицю йому повіяв морозний вітерець. Він дивився на них, і його раптово

огортала втома, буцімто у нього знову відібрали дрібку сили. Він, до речі, зовсім не сперечався з ними. Він спровадив їх, пообіцявши більше нічого не робити. І справді, він дозволив зам'яти цю справу.

Протягом кількох днів він був жертвою іншого скандалу, до якого його ім'я було втягнене опосередковано. В Кулонж відбувалася жахлива трагедія. Впертий Дю Пуаза, бажаючи, як сказав Жількен, осідлати свого татуся, одного ранку прийшов таки і постукав у двері старого скупердя. За п'ять хвилин сусіди почули в будинку постріли з рушниці і пекельне виття. Зайшовши, вони побачили, що старий лежить з проламаною головою внизу сходів, а посеред передпокою валялися дві розряджені рушниці. Отетерілий Дю Пуаза розповів, що татусь, побачивши, як він прямує до сходів, враз, буцімто збожеволівши, почав волати, ніби його хочуть пограбувати, і двічі вистрілив у нього, майже впритул. Він навіть показав на своєму капелюху дірку від кулі. Потім, за його словами, його татусь гепнувся горілиць і розтрощив собі голову об першу сходинку. Ця трагічна смерть, ця загадкова драма, що відбулася без свідків, розбуркала в усьому департаменті найогидніші пересуди. Дійсно, лікарі констатували випадок блискавичної апоплексії. Проте, вороги префекта продовжували стверджувати, той мусив підштовхнути свого батечка. І кількість ворогів щодня збільшувалася завдяки грубому адмініструванню, що придушувало Ньйор режимом терору. Блідий Дю Пуаза скреготів зубами і стискав свої кулачки хворобливої дитини, але гордо розправляв плечі, а коли йшов вулицею, пліткарі, що купчилися коло ганків, замовкали від одного погляду його сірих очей. Але його спіткало інше лихо: йому треба було укоськати Жількена, скомпрометованого у кепській історії зі звільненням від військової служби. Жількен узявся за сто франків влаштовувати звільнення для сільських хлопців, і усе, що можливо було зробити, так це врятувати його від арешту і зректися його. Утім, Дю Пуаза і досі мав міцну підтримку від Ругона, на якого з кожною катастрофою покладав дедалі тяжчу вину. Він мав унюшити немилість, в яку потрапив міністр, бо примчав до Парижа без попередження, адже його становище теж відчайдушно хиталося: він відчував, як тріскотить влада, котру сам і зруйнував, і тому відчайдушно шукав якусь могутню руку, щоб вчепитись за неї. Він міркував, чи не попросити б йому змінити префектуру, аби уникнути певної відставки. Після смерті батька і шахрувань Жількена посада у Ньйорі стала для нього неможливою.

- Я перестріла пана Дю Пуаза у передмісті Сент-Оноре, за пару кроків звідси, - одного дня зі злісним натяком сказала Клоринда міністру. – То ви вже не такі нерозлучні?.. Схоже, він лютий на Вас.

Ругон уник відповіді. Поступово, змушений відмовити префекту в кількох милостях, він почав відчувати поміж ними справжній холод. Відтак вони

обмежувалися виключно офіційними стосунками. Втеча, до слова, була загальною. Навіть пан Корьор полишила його. Іноді увечері до нього знову поверталось відчуття самотності, від якого він колись страждав на вулиці Марбьоф, коли його згряя засумнівалась у ньому. Після таких переповнених днів, коли натовп брав на приступ його вітальню, він знову був самотній, загублений, сумний. Йому бракувало знайомих. Він повсякчас відчував непереборну потребу у невтомному захваті полковника і пана Бушара, у вируванні життя, яким оточувала його ця зграйка вірних придворних. Він навіть жалкував за мовчанням Бежена. Він ще намагався повернути своїх приятелів: став люб'язним, писав листи, вирішився зробити візити. Але зв'язки було обірвано, і йому так і не вдалося повернути їх усіх до себе, поруч себе. Якщо він брався за один кінець, то якась суперечка по іншій бік уривала нитку. Йому дедалі більше бракувало друзів, згряя танула на очах. Врешті-решт, усі віддалилися від нього. Це була агонія його влади. Він, такий сильний, був прив'язаний до цих йолопів тривалою працею над їхньою спільною фортуною. Усі вони, відходячи, забирали від нього шматочок. Від такого зменшення важливості його сила буцімто ставала даремною, його здоровенні кулаки гатили у порожнечу. Того дня, коли поруч з ним залишилася тільки його тінь, коли він уже не міг жиріти від зловживань повноваженнями, йому здалося, що його місце на цій землі зменшилося, і він мріяв про перевтілення, про переродження у Юпітера Громовержця, без зграї коло його ніг, із законом, який панує від самого вибуху його слів.

Утім, наразі Ругон не вважав, що становище його серйозно похитнулося. Він зневажав укуси, котрі заледве сягали його п'ят. Він потужно царював, зненавиджений і самотній. Утім, він покладав свою могутню силу на імператора. У той час легковірність була його єдиною слабкістю. Щоразу, бачачи Його Величність, він вважав його прихильним, дуже лагідним, зі звичною блідою непроникненою усмішкою. Монарх невпинно виявляв йому свою довіру, повторював йому настанови, які частенько полюбляв давати. Йому цього було досить. Суверен і на думці не мав пожертвувати ним. Ця певність переконала Ругона наважитися на великий вчинок. Щоб змусити ворогів замовкнути і міцно закріпити свою владу, він намислив у вкрай шляхетних висловах запропонувати свою відставку: він заговорив про скарги, що ширяться супроти нього, казав, що суворо корився бажанням імператора – він відчував потребу у найвищому схваленні, перш ніж продовжити свою справу всезагального порятунку. Він, поміж тим, відверто поведився як чоловік з міцним кулаком, що втілює безжальні репресії. Імператорський двір перебував у Фонтенбло. Відставку було запущено, і Ругон чекав з холоднокрівністю неперевершеного гравця. Мало бути змито усі нещодавні скандали – драму в Кулонж, обшуки у

сестер Пресвятого Сімейства. А якби, навпаки, він упав, то волів упасти з із самого вершечка, як могутня людина.

І якраз того дня, коли мало бути вирішено долю міністра, в Оранжереї Тюільрі відбувалася благодійний ярмарок на користь ясел, що перебували під патронатом імператриці. Усі придворні родини, увесь найвищий офіційний світ неодмінно мали прийти туди, щоб віддати шану. Ругон постановив продемонструвати там свій незворушний лик. Це була бравада – поглянути в очі людям, які пасли його косими поглядами, пройтися зі спокійною зневагою серед перешіптувань юрми. Близько третьої години, перш ніж піти, він віддав останній наказ головному службовцю, аж тут зайшов його лакей і повідомив, що якісь пан і пані наполегливо вимагають побачити його у приватних апартаментах. На картці було написано імена маркіза і маркізи д'Ескорай.

Двоє старих аристократів, котрих лакей, помилившись через їхній майже бідний одяг, залишив у їдальні, церемонно звелися. Ругон квапливо провів їх до вітальні, глибоко зворушений їхньою присутністю і злегка стурбований. Він дивувався їхній раптовій подорожі до Парижа і хотів показати себе дуже люб'язним. Але вони, з сірими фізіономіями, залишалися ущипливими й незворушними.

- Пане, - врешті-решт сказав маркіз, - прошу дарувати нам те, що ми зараз муситимемо повідомити. Йдеться про нашого сина Жюля. Ми бажали б, аби він залишив державне управління, і просимо Вас більше не тримати його коло Вашої особи.

Міністр з невимовним подивом поглянув на них.

- У молодих людей вітер у голові, - продовжував маркіз. – Ми двічі писали Жюлю, щоб викласти йому наші доводи, і благали його віддалитися... Але ж він не скорився, і тому ми вирішили приїхати. Це уже вдруге за тридцять років, пане, ми приїздимо до Парижа.

Ругон на це заволав: у Жюля блискуче майбуття. Вони знищать його кар'єру. Доки він говорив, маркіза нетерпляче махала рукою. Вона, в свою чергу, пояснила значно жвавіше:

- Боже мій! Пане Ругоне, не нам Вас судити. Але у нашій родині є деякі традиції... Жюль не може бути причетний до огидних переслідувань Церкви. У Пласані усі вже дивуються. Ми пересваримося з усією знаттю в наших краях.

Він зрозумів. Він хотів говорити. Але вона царственным жестом змусила його замовкнути.

- Дайте мені завершити... Наш син пов'язав себе попри нашу волю. Ви ж знаєте, наскільки нам було боляче, коли ми бачили, як він служить нелегітимному уряду. Я не дала його батькові проклясти його. Відтоді у нашому домі жалоба, і коли ми приймаємо друзів, ім'я нашого сина взагалі не вимовляється. Ми заприсяглися, що більше не перейматимемось ним, але ж усьому є межі, і цілком неприпустимо, щоб один з д'Ескораїв опинився поміж ворогів нашої святої віри... Ви ж мене розумієте, чи не так, пане?

Ругон схилив голову. Він вже й гадки не мав відповідати усмішкою на побожну брехню старої дами. Він знову бачив маркіза і маркізу такими, якими знав колись – тоді, коли подихав з голоду на бруківці Пласана: гордовитими, сповненими пиhi й зарозумілості. Якби хтось інший заговорив з ними у такий спосіб, він, безсумнівно, виштовхав би їх за двері. Але ж він стояв, спантеличений, уражений, принижений: до нього поверталася його убога і боягузлива молодість. На мить йому здалося, що його ноги досі взуті у старі діряві пантофлі. Він пообіцяв переконати Жюля. А тоді вдовольнився тим, що додав, натякаючи на відповідь, яку чекав від імператора:

- До речі, пані, можливо, сьогодні ж увечері Вам повернуть сина.

Залишившись на самоті, Ругон відчув, як його огортає страх. Це старе подружжя похитнуло його непереможну холонокровність. Тепер він вагався, чи слід йому з'явитися на тому благодійному розпродажі, де усі очі читатимуть неспокій на його обличчі. Але йому стало соромно за цей дитячий переляк. Тож він пішов, проминувши свій робочий кабінет. Він запитав Мерля, чи не надходило чогось для нього.

- Ні, Ваша Вельможносте, - проникливим голосом відповів писар, котрий, здавалося, чатував від самого ранку.

Оранжерея Тюільрі, де відбувався благодійний розпродаж, була з цієї нагоди розкішно прикрашена. Оксамитові шпалери із золотою тасьмою приховували стіни, перетворюючи простору і порожню галерею на безкрайню святкову залу. В одному з кінців, ліворуч, величезна завіса, також із червоного оксамиту, перетинала галерею, відгороджуючи окреме приміщення. Ця завіса, піднята на золоті кільця з гігантськими золотими підвісками, була широко розчахнена, сполучаючи велику залу, де вишикувалися ятки з крамом, і тіснішу кімнату, де влаштували буфет. Підлога була усіяна дрібнесеньким піском. У кожному кутку здіймалися в майолікових горщиках зелені рослини. Посеред квадрата, утвореного з яток, круглий пуф правив за низьку оксамитову лаву із дуже похилою спинкою, а посеред пуфа здіймався колосальний водоспад квітів, утворений з в'язанки стебел, поміж якими падали, ніби яскраві дощові

краплини, троянди, фіалки, вербена. Перед розкритими навстіж скляними дверима, на терасі, що виходила до ріки, лакеї у чорних фраках і з поважними фізіономіями перевіряли швидким поглядом картки запрошених.

Дами-патронеси очікували, що люди почнуть збиратись ніяк не раніше четвертої години. Стоячи коло яток у великій залі, вони чекали на покупців. На довгих столах, вкритих червоним сукном, були розкладені товари: там було кілька яток паризьких сувенірів і китайських дрібничок, дві крамнички дитячих іграшок, переповнений трояндами кіоск квітникарки, і, нарешті, під наметом ховалася карусель з призами, наче на сільському ярмарку. Продавчині у декольтованих бальних сукнях вихилялися, мов перекупки, і усміхалися, наче модистки, які хочуть спихнути старий капелюшок. Лагідно туркочучи, вони теревенили, вихвали товар, на якому зовсім не зналися. Бавлячись у продавчинь, вони на мить вибухали сміхом від лоскоту рук покупців – перших стрічних, які терлися об їхні долоні. Одну крамничку з дріб'язком тримала принцеса, навпроти маркіза продавала гаманці за один франк, які не віддавала менш як за двадцять. Усі вони були суперницями, атакували своєю красою, щоб отримати якомога більший виторг, ловили клієнтів, зазивали чоловіків, безсоромно правили втридорога, а потім, затято наторгувавшись, неначе злодійкуваті бублейниці, вони віддавали на довісок дрібку себе – кінчик пальця, можливість зазирнути у глибоко оголений корсаж – щоб покупець наважився викласти кругленьку суму. Благодійність була лише приводом. Утім, зала потроху заповнювалася. Панове спокійненько зупинялися, оглядали продавчинь, так ніби вони були частиною прилавка. Перед деякими ятками тиснулись дуже елегантні молодики, реготалися, доходили до грайливих натяків щодо краму. А наші дами, невичерпно люб'язні, переходили від одного до іншого, з однаково веселим виглядом пропонували усю свою крамничку. Протягом чотирьох годин належати натовпу – це справжній бенкет. Базарний гамір дедалі дужчав, між глухого тупотіння ніг по піску здіймався дзвінкий сміх. Червоні шпалери ковтали яскраве світло, що лилося через високі вітражі, і перетворювали його на пливке червоне сяйво, яке вигравало на голих грудях рожевими зайчиками. Поміж ятками, поміж юрмою прогулювалися шестеро дам з легкими кошиками на шиях – баронеса, дві дочки банкіра і три дружини високих посадовців: вони квапилися до кожного нового відвідувача, вигукуючи, що продають сигари і сірники.

Пані де Комбело мала особливо великий успіх. Вона була квітникаркою і сиділа дуже високо всередині кіоску, повного троянд – в картонній позолоченій хатинці, схожій на велику клітку для пташок. Вдягнена в усе рожеве, з рожевою шкірою, що виплюскувалася оголеністю з розпірки корсажу, з усіх прикрас – тільки букетик фіалок між грудьми як

професійна відзнака, вона вигадала крутити букетики прямо перед натовпом, достоту справжня квітницарка: одна троянда, один пуп'янок і три листочки, які вона скручувала пальцями, тримаючи кінчик нитки між зубами, і продавала їх від одного до десяти золотих луї за штуку, залежно від пики добродія. Її букети виривали з рук, і вона ніяк не могла впоратися із замовленнями, час від часу кололася, заклопотана, і жваво відсмоктувала кров з пальця.

Навпроти, у полотняному наметі, вродлива пані Бушар наглядала за каруселлю з призами. На ній був чарівний блакитний туалет опереткової пейзанки: із завищеною талією, з хустиною замість корсажу – майже карнавальний костюм, щоб уподобитися до продавчині з лубка чи на коробці з-під цукерок. До того ж, вона вдавала миле цокотіння і неймовірно оригінальні лукаві смішечки. На каруселі були розкладені призи: жахливі цяцьки за п'ять чи шість су, шкіряні гаманці, склянки, чашки. Металева ручка скреготіла об мосяжні дроти, на колесі кружляли призи, безперервно торохкочучи, наче битий посуд. Щохвилини, коли бракувало гравців, пані Бушар казала солоденьким голосочком юної незайманиці, котра тільки напередодні приїхала з рідного села:

- Панове, одна спроба за двадцять су... Ну ж бо, панове, випробуйте удачу...

Буфет, теж всипаний піском і оздоблений по кутках живими рослинами, був заставлений круглими столиками і плетеними стільцями. Тут заради пікантності спробували зімітувати справжнє кафе. Вглибині, за монументальним прилавком, обмахувалися віялами три дами, чекаючи на замовлення від клієнтів. Перед ними, немов на запльованому шинквасі громадської танцювальної зали, вишикувалися карафки з наливками, тарілки з коржиками і канапками, цукерки, сигари й цигарки. Час від часу дама, що посередині, - чорнява запальна графиня – зводилася і перехилилася, щоб налити склянку: вона вже не тямилася серед цього рейваху карафок, розмахувала голими руками так, що замало не трощила все довкола. А Клоринда царювала в буфеті. Саме вона обслуговувала публіку за столиками. Достоту Юнона, котра найнялася до пивнички офіціанткою. На ній була сліпуча й надзвичайна сукня з жовтого оксамиту, перетята навкіс чорним оксамитом, подібна до світила, і зі шлейфом, наче у комети. Дуже глибоко декольтована, з вільними грудьми, вона кружляла між плетеними стільцями, мов королева, і зі спокоем богині розносила кухлі на таці з білого металу. Вона терлася голими ліктями об плечі чоловіків, нагиналася, відкриваючи корсаж, щоб прийняти замовлення, не поспішаючи відповідала усім, цілком невимушена й усміхнена. Коли склянки спорожнювалися, вона отримувала у свою прекрасну долоню

срібний і мідний дріб'язок, який кидала вже звичним порухом до підвішеної на поясі скриньки.

Тим часом Кан і Бежен влаштувалися за столиком. Перший задля жарту постукав по цинковому столику і гукнув:

- Пані, два кухлі!

Вона підійшла, подала їм два кулі і залишилася стояти поруч, щоб хвильку перепочити, тому що буфет саме був майже порожній. Розгублена, вона витерла мережаним носовичком собі пальці, на які потекло пиво. Кан помітив, що її очі незвично полум'яні, а усе її лице пошить променями тріумфу. Він подивився на неї, кліпаючи очима, а тоді запитав:

- Коли Ви повернулися з Фонтенбло?
- Вранці, - відповіла вона.
- І Ви бачили імператора? Є новини?

Вона усміхнулася, і собі поглянула на нього, з незрозумілим виразом стисла губи. І тоді він помітив на ній оригінальну прикрасу, якої раніше у неї не бачив. А саме, на її голій шиї та на голих плечах був собачий нашійник з чорного оксамиту з пряжкою, кільцем і брязкальцем – золотим брязкальцем, у якому видзенькувала невеличка перлінка. На нашійнику діамантовими літерами, розкиданими й перекрученими, були написані два імені. А з кільця звисав товстий золотий ланцюг, падав на груди і ховався між ними, а тоді здіймався і чіплявся до прикріпленої на правому передпліччі золотої таблички, на якій можна було прочитати: «Я належу своєму хазяїну».

- Це подарунок? – потайки пробурмотів Кан, кивнувши на прикрасу.

Вона ствердно хитнула головою, і далі витончено й чуттєво стискаючи уста. Вона хотіла цього рабства. Вона афішувала його з безсоромною незворушністю, яка вивищувала її над банальними гріхами, вшановувала монаршим вибором, до якого ревнували усі жінки. Коли вона з'явилася, затиснена у цей нашійник, на якому всюдисущі очі суперниць нібито читали славетне ім'я вперемішку з її іменем, усі жінки усе зрозуміли і тільки переморгувалися, буцімто казали одна одній : «То вже по всьому!». Протягом місяця офіційний світ балакав про цю авантюру, чекаючи на таку розв'язку. І, справді, тепер по всьому. Вона сама кричала про це, носила напис про цю подію на своєму плечі. Якщо вірити в ту історію, яку нашіптували від вуха до вуха, то її першою постіллю, в п'ятнадцять років, була купа соломи, на якій вглибині стайні спав конюх. Згодом вона підійнялася до інших ліжок, щоразу дедалі вище: ліжка банкірів, високих посадовців, міністрів, і щоночі її фортуна розросталася. Так від постелі до постелі, зі сходинки на сходинку, вона, ніби апофеоз, щоб задовольнити

останню волю і останню гординю, напередодні поклала свою вродливу і холодну голову на імператорську подушку.

- Пані, прошу кухоль! – покликав товстий добродій з орденом – генерал, котрий з усмішкою позирав на неї.

І коли вона піднесла кухоль, двоє депутатів покликали її:

- Будь ласка, дві чарочки шартрезу!

Почав сунути потік люду, звідусіль лунало дедалі більше замовлень: грог, ганусівка, лимонад, тістечка, сигари. Чоловіки розглядали її, тихенько перемовлялися, розпалені грайливою оповідкою, що ширилася натовпом. І коли ця офіціантка з пивнички, котра того ж ранку вийшла з обіймів самого імператора, отримувала дріб'язок, простягаючи долоню, вони нібито винюхували, вишукували на ній дещицю монарших любощів. А вона, анітрохи не знічуючись, неквапом повертала шию, щоб показати свій собачий нашійник, на якому тихо видзенькував товстий золотий ланцюг. Для неї це мала бути додаткова лакоминка: зробитися усім прислужницею після того, як побула королевою на одну ніч, задля сміху волочитися довкола столів кав'ярні, топтати кружальця лимону і потовчені тістечка своїми ногами античної статуї, котрі вицілювали царственні вуса.

- Це так кумедно! – мовила вона, знову ставши перед Каном. – Слово честі, вони мають мене за дівку! Я певна, один з них ущипнув мене. А я нічого не сказала. Та й навіщо?.. Це ж заради бідних, чи не так?

Кан підморгнув їй, просячи нахилитись, і дуже тихо запитав:

- То як з Ругоном?..
- Цить! За хвилику, - відповіла вона, також стишивши голос. – Я надіслала йому запрошення на його ім'я. Я жду його.

Кан похитав на це головою, тож вона жваво додала:

- Так-так, я його знаю, він прийде... До речі, він нічого не знає.

Відтак Бежен і Кан узялися чатувати на появу Ругона. Крізь широко відчинені завіси вони бачили усю простору залу. Там з хвилини на хвилину густішав натовп. Добродії порозвалювалися на круглих пуфах, схрестивши ноги, і приспано заплющували очі, а перед ними, чіпляючись об їхні простягнені ноги, безперервно сновигала вервечка відвідувачів. Спека ставала нестерпною. Понад чорними капелюхами, у червонястих випарах, дужчав гамір. Час від часу, посеред приглушеного бурмотіння, чулося скреготіння каруселі, що деренчала, наче деркач.

Пані Корьор тільки-но прийшла і обходила прилавки дрібним кроком. Дуже повна, вона була вдягнена у адамашкову сукню в біло-бузкову смужку, під якою надимався рожевими хвилями жир на плечах та на руках. Лице її було обачним, а погляд зосередженим як у покупчині, котра шукає вдалу нагоду. Зазвичай вона казала, що на цих благодійних розпродажах можна знайти гарні несподіванки: ті бідолашні дами нічогісінько не знають і геть не завжди розуміються на своєму товарі. Вона, до речі, ніколи не купувала у знайомих продавчинь, бо ті занадто «солили» для своїх приятельок. Обійшовши залу, поперевертавши товари, обмацавши і поклавши їх назад, вона повернулася до ятки зі шкіряними виробами, перед якими простояла більше десяти хвилин, розчаровано порпаючись у речах. Зрештою вона недбало взяла юхтового гаманця, на який накинула оком ще чверть години тому.

- Скільки? – запитала вона.

Продавчиня, висока молода білявка, котра саме жартувала з двома добродіями, озирнулася і відповіла:

- П'ятнадцять франків.

Гаманець коштував принаймні двадцять. Ці дами змагалися між собою за те, щоб витягнути з чоловіків карколомні суми, але зазвичай продавали жінкам за собівартістю, ніби через таку собі масонську змову. Але пані Корьор перелякано поклала гаманця на прилавок, бурмочучи:

- О! Це занадто дорого... Я хочу зробити подарунок. Я відвела на це десять франків, і не більше. У Вас немає нічого гарненького за десять франків?

Вона знову перегрїбала увесь товар. Ніщо їй не подобалося. Господи! Якби ж той гаманець не коштував так дорого! Вона знову брала його до рук, пхала носа в кишеньки. Продавчиня нетерпеливилася і зрештою віддавала його за чотирнадцять франків, а тоді за дванадцять. Ні-ні, однак це було задорого. І після запеклих торгів вона забрала його за одинадцять. Висока молода білявка сказала:

- Ліпше я його продам... Усі жінки торгуються, але жодна не купує... Ах! Що б ми робили без чоловіків?!

Пані Корьор, йдучи геть, ще й раділа з того, що знайшла всередині гаманця етикетку, на якій була ціна у двадцять п'ять франків. Вона ще потинялася, а тоді влаштувалася поза каруселлю, поруч з пані Бушар. Вона називала її «дорогенькою» і поправляла їй на лобі штучні кучерики, що розлітались від протягу.

- Погляньте! Ось і полковник! – мовив Кан, котрий і досі сидів у буфеті, пасучи очима усі двері.

Полковник прийшов, бо не міг вчинити інакше. Він розраховував, що відкупиться десь за двадцять франків, та і від цього йому вже серце стікало кров'ю. Від самого порогу його оточили і взяли на приступ три чи чотири дами, повторюючи:

- Пане, купіть у мене сигару... Пане, коробочку сірників...

Він усміхався, чемно скараскуючись їх. Після цього він роззирнувся і вирішив одразу ж сплатити свій борг, тож зупинився коло ятки, де сиділа дама, наближена до можновладців, і у якої він виторгував нівроку бридкий портсигар. Сімдесят п'ять франків! Він не зміг стримати нажаханий порух, з яким пожбурих того портсигара, і забрався геть. А червона й ображена дама крутила головою, буцімто він зробив дещо непристойне з її особою. Тож він, аби запобігти прикрим пересудам, підійшов до кіоска, у якому пані де Комбело і досі скручувала букетики. От ці букетики напевне мають бути недорогими. З обачності він не брав навіть букетик, здогадуючись, що букетниця має втридорога оцінити свою роботу. Він вибрав з-поміж купи троянд одну, котра найменше розквітла, - найзлиденніший наполовину поточений пуп'яночок, і галантно сказав, витягаючи гаманця:

- Пані, скільки коштує ця квітка?
- Сто франків, пане, - відповіла дама, котра скоса стежила за його маневрами.

Він щось пробелькотів, руки його затремтіли. Але цього разу втеча була неможлива. Довкола було людно, усі дивилися на нього. Він заплатив і втік до буфета, де сів за столик поруч з Каном і пробурмотів:

- Це пастка, пастка...
- Ви не бачили Ругона у залі? – перепитав Кан.

Полковник не відповів. Він кидав здалека на продавчинь пекучі від люті погляди. І оскільки д'Ескорай і Ля Рукет реготалися біля прилавка, він ще додав крізь зуби:

- До дідька! Молодь - їх це розважає... Вони, врешті-решт, добре мають за свої гроші.

Справді, д'Ескорай і Ля Рукет розважались на всю губу. Дами виривали їх одна у одної. Щойно вони зайшли, як до них потяглися руки, звідусюди дзвеніли їхні імена:

- Пане д'Ескорай, Ви ж пам'ятаєте, що пообіцяли мені... Ну ж бо, пане Ля Рукет, Ви таки купите у мене цього коника. Ні? Тоді цю лялечку. Так-так, лялечку – це саме те, що Вам потрібно!

Вони трималися за руки, щоб, як казали сміючись, захиститися. Вони крокували, сяючи і умліваючи, посеред навали усіх цих спідниць, у теплих пестошах їхніх гарних голосів. Час від часу вони зникали, тонучи під голими грудьми, проти яких удавано захищалися, перелякано зойкуючи. І біля кожної ятки вони дозволяли люб'язно звалтувати себе. Потім вони почали бавитися у жадібність, удаючи кумедну набурмосеність. Копійчана лялька за золотий луї – вони не можуть дозволити собі таке! Три олівці за два луї – та у них шматок хліба від рота відривають! Померти можна було від сміху. Дами весело туркотіли, ніби награвали флейти. Сп'янілі від цього золотого дощу, підбатожені пристрастю до крадіжки, вони ставали запеклішими, подвоювали і потроювали ціни. Підморгуючи, вони передавали чоловіків з рук в руки, і чулося перешіптування: «Зараз я їх злапаю... Ось побачите, їх можна обпатрошити...» Молоді чоловіки чули ці слова і відповідали на них гречними уклонами. А жінки тріумфували і торжествували поза їхніми спинами. Найсильнішою виявилася вісімнадцятилітня панна, якій заздрили найдужче: вона продала шматок сургучу за три золоті луї. Тим часом, вже в самому кінці зали, коли одна з продавчинь неодмінно хотіла запхати д'Ескораю до кишені коробочку мила, він вигукнув:

- У мене вже і гроша нема! Чи Ви хочете, щоб я виписав Вам вексель?

Він потрусив своїм гаманцем. Розпалена дама, не тямлячись, схопила гаманця і почала у ньому порпатися. Вона дивилася на парубка так, нібито от-от мала попросити у нього ланцюжок від годинника.

Це був дотеп: д'Ескорай, задля сміху, завжди приходив на благодійні розпродажі з порожніми гаманцем.

- Ото халепа! – мовив він, тягнучи за собою Ля Рукета. – Я став справжньою свинюкою!.. Га? Треба спробувати виправитись.

Коли вони проходили повз карусель, пані Бушар скрикнула:

- Панове, одна гра – двадцять су... Спробуйте на щастя...

Вони підійшли, удаючи, що не почули.

- Продавчине, скільки коштує одна гра?
- Двадцять су, панове.

І знову, ще дужче, залунав сміх. Але вдягена в голубеньке пані Бушар залишалася самою невинністю, зводила здивовані очка на двох добродіїв,

наче не була з ними знайома. І почалася небачена гра. З добру чверть години карусель скреготіла, не зупиняючись. Вони по черзі крутили колесо. Д'Ескорай виграв дві дюжини чашечок для яєць, три маленькі дзеркальця, сім бісквітних статуєток, п'ять коробочок для цигарок, а частка Ля Рукета складалася з двох пакунків мережива, дешевої порцелянової вазочки на ніжці з позолоченого цинку, склянок, свічника і коробочки з дзеркальною кришечкою. Пані Бушар, кривлячи губки, зрештою вигукнула:

- Оце вже ні! Вам занадто щастить! Я більше не граю... Ось, забирайте свої речі.

Вона посклала їх у дві великі купи поруч себе, на столі. Ля Рукет виглядав засмученим. Він попросив її поміняти його купу на букетик фіалок, котрий вона, як усі продавчині, носила у волоссі. Але жіночка відмовилася.

- Ні-ні, Ви ж виграли, правда? Тож забирайте усе це.
- Пані має рацію, - поважно мовив д'Ескорай. – Не можна дутися на фортуна, і до біса, якщо я віддам бодай одну чашечку!.. Я стаю свинюкою.

Він розклав носовичка і дбайливо зав'язав клуночок. Знову вибухнули веселощі. Зніченість Ля Рукета теж потішала їх. Тож пані Корьор, котра досі сиділа вглибині крамнички з усміхненою гідністю матрони, вистромила своє товсте рожеве лице. От вона залюбки помінялася б.

- Ні, я нічого не хочу, - поквапився відповісти молодий депутат. – Забирайте усе, я віддаю Вам усе.

Утім, вони не пішли, а ще якийсь час залишалися там. Тепер вони у півголоса засипали пані Бушар люб'язностями сумнівної вишуканості. Варто лишень поглянути на неї, як голова починає крутитися швидше, аніж карусель. Що, хіба можна виграти в її гарненьку гру? І чого та гра варта супроти «летить голубка». І вони почали грати з нею в «летить голубка», називаючи найрізноманітніші приємні речі, що можуть літати. Пані Бушар, опускаючи вії, сміялася, мов невинне дитя. Вона злегка розгойдувала стегнами, наче селянка, з якою теревенять паничі. А пані Корьор тим часом завмирала, милуючись нею, і повторювала зі щасливим виглядом знавчині:

- Яка ж вона чемненька! Яка ж вона чемненька!

Але пані Бушар, кінець кінцем, почала ляскати д'Ескорая по руках, бо він захотів перевірити механізм колеса, стверджуючи, що вона шахрувала.

Коли вони, врешті-решт, залишать її у спокої?! Спровадивши їх, вона знову завела принадним голосом продавчині:

- Ну ж бо, панове, двадцять су за гру... Зіграйте бодай разок, панове.

В ту мить Кан, котрий звівся, щоб бачити поверх голів, поквапом сів, бурмочучи:

- Ось і Ругон... Вдаваймо, що не побачили його, еге ж?

Ругон повільно перетинав залу. Він зупинився, зіграв на каруселі пані Бушар, заплатив сто франків золотом за одну з троянд пані де Комбело. Потім, принісши свою пожертву, він неначебно хотів одразу ж піти. Він розштовхував натовп і вже крокував до дверей. Але враз, кинувши поглядом на буфет, він попрямував туди, гордо здійнявши голову, спокійний і монументальний. Д'Ескорай і Ля Рукет сіли поруч з Каном, Беженом і полковником. Там був ще й пан Бушар, котрий нещодавно прийшов. Усі ці панове, коли міністр проминав повз них, злегка здригнулися, настільки величним і непохитним їм видалося його здоровенне тіло. Він фамільярно, згори вниз, привітався до них. Він сів за сусідній столик. Його широке лице не схиялось, а повільно озиралося праворуч і ліворуч, буцімто щоб мужньо зустріти і витримати без жодного поруху всі погляди, котрі - він це добре відчував – прикипіли до нього.

Підійшла Клоринда, царственно волочачи свою важку жовту сукню. Вона запитала його, вдаючи вульгарність, крізь яку прозирала дрібка глузування:

- Що Вам подати?
- А! Ось! – весело мовив він. – Я ніколи нічого не п'ю... Що у вас є?

Вона швидко перелічила йому трунки: витончене шампанське, ром, кюрасао, кірш, шартрез, ганусівка, веспетро, кумель.

- Ні-ні, дайте мені склянку підсолодженої води.

Вона пішла до прилавку і, не втрачаючи величності богині, принесла склянку підсолодженої води. Вона залишилася навпроти Ругона, дивлячись, як він колотить цукор. А він продовжував усміхатися. Він говорив перші-ліпші банальні фрази:

- У Вас усе гаразд?... Я вже сто років Вас не бачив.
- Я була у Фонтенбло, - попросту відповіла вона.

Він звів очі, оглянув її проникливим поглядом. Але вона, в свою чергу, запитала його:

- Ви задоволені? Усе йде за Вашим бажанням?

- Так, безперечно, - відповів він.
- Що ж, тим ліпше!

Вона крутилася довкола нього, прислужуючи, наче кельнер з кафе. Вона огортала його недобрим полум'ям своїх очей, буцімто щомиті була готова випустити на волю свій триумф. Зрештою, вона вирішилася залишити його, але звелась навшпиньки і кинула поглядом до сусідньої зали. А тоді торкнулася його плеча.

- Гадаю, Вас шукають, - продовжувала вона, і обличчя її засвітилося.

Дійсно, до них поміж стільцями і столиками шанобливо наближався Мерль. Він тричі раз за разом вклонився. Він прохав Його Вельможність дарувати йому. Тільки-но його Його Вельможність вийшов, як принесли листа, якого Його Вельможність чекав від самого ранку. Тож оскільки не було наказу, він подумав...

- Гаразд, давайте, - увірвав його Ругон.

Писар передав йому великий конверт і пішов тинятися залою. Ругон з першого ж погляду впізнав почерк: це був власноручний лист імператора – відповідь на відправлене повідомлення про відставку. На скронях йому виступило кілька краплин холодного поту. Але він навіть не зблід. Він спокійнісінько запхав листа до внутрішньої кишені сурдута, і далі сміливо відповідаючи на погляди від Канового столика, до якого підійшла Клоринда і мовила кілька слів. Тепер уся згряя, тремтячи від раптової лихоманки цікавості, пасла його очима, не втрачаючи жодного його руху.

Молода жінка повернулася до нього і стала навпроти. Ругон нарешті випив половину склянки підсолодженої води і підшукував галантне слівце.

- Ви сьогодні така прекрасна. Якби королеви ставали служницями...

Вона увірвала його комплімент і сказала з притаманною їй зухвалістю:

- То Ви не прочитаете?

Він розіграв забудькуватість. Потім удав, буцімто пригадує.

- Ах, так! Той лист... Я прочитаю його, якщо Ви бажаєте.

Узявши складаного ножика, він старанно розрізав конверт. Єдиним поглядом він перебіг кілька рядків. Імператор прийняв його відставку. Майже хвилину він ховав обличчя за аркушем, ніби перечитував. Він боявся, що більше не зможе опанувати себе і зберегти спокій на лиці. Всередині нього відбувалося жахливе збурення: повстала уся його сила, котра не хотіла приймати падіння, і люто тіпала ним, аж до самих кісток. Якби він не скам'янів, то закричав би, розламав стіл ударом кулака. Досі

не відводячи погляду від листа, він знову бачив імператора таким, яким бачив його у Сен-Клу: млявими словами, з упертим усміхом, він вкотре говорив йому про свою цілковиту довіру, підтверджував йому свої вказівки. Як же довго він мав плекати думку про немилість, ховаючись за цим потаємним лицем, щоб ось так раптово, з одну ніч, зламати його після того, як безліч разів утримував його при владі?

Нарешті, зробивши надлюдське зусилля, Ругон перемиг себе. Він підняв лице, на якому не поворушилася жодна риска. Байдужим рухом він поклав листа до тієї ж кишені. Але Клоринда сперлася обома руками на столик. На мить забувшись, вона зігнула спину і пробурмотіла, тремтячи кутиками вуст:

- Я це знала. Я була там ще сьогодні зранку... Бідолашний мій друже!

Вона жаліла його настільки жорстоким насмішкуватим голосом, що він знову поглянув їй вічі у вічі. А вона вже й припинила вдавати. Вона упіймала насолоду, на яку ждала протягом кількох місяців, смакувала не кваплячись, у кожному слові, хіть від того, що нарешті постає перед ним як невблаганний ворог, котрий помстився.

- Я не змогла Вас захистити, - продовжувала вона. – Звісно, Вам не відомо...

Вона не договорила. А тоді запитала, дивлячись гостро:

- Здогадайтесь, хто Вас замінить у внутрішніх справах?

Він недбало махнув рукою. Але вона виснажувала його своїм поглядом. Нарешті вона зронила єдине слово:

- Мій чоловік!

Ругонові пересохло у роті. Він випив ще ковток підсолодженої води. Вона вклала усе в це слово: свою лють за те, що була зневажена, свою образу, яку так мистецьки виплекала, свою жіночу радість подолати чоловіка, котрий славився непереможною силою. Тепер вона дарувала собі насолоду катувати його, зловживати своєю перемогою. Вона виставляла найболючіше. Господи! Її чоловік не має надзвичайного розуму. Вона у цьому зізнається і навіть жартує з цього. Вона хотіла цим сказати, що вистачило першого стрічного, що вона зробила б міністром того писаря Мерля, якби їй трапилася така забаганка. Так, писаря Мерля, дурнуватога стрічного-пересічного, будь-кого – Ругон мав би гідного наступника. Це доводило всемогутність жінки. Тоді, повністю віддаючись, вона повелася по-материнськи, захисницею, котра дає добрі поради.

- Бачите, мій дороженький, я Вам частенько казала: даремно Ви зневажаєте жінок. Ні, жінки не такі дурепи, як Ви гадаєте. Я лютувалася, коли чула, як Ви називаєте нас дурненькими, зайвими меблями, чим там ще? Каменем на шії... Погляньте лишень на мого чоловіка! Хіба я стала йому каменем на шії?... Я хотіла, щоб Ви це побачили. Я пообіцяла собі ці ласощі – пригадуєте? – того дня, коли ми мали ту розмову. Ви ж побачили, чи не так? Гаразд, жодних образ... Ви дуже сильний, мій дороженький. Але зятяйте одне: жінка Вас завжди обмикитить, якщо захоче такої мороки.

Ругон, трохи збліднувши, усміхався.

- Так, можливо, Ви праві, - повільно сказав він, натякаючи на всю цю історію. – Я мав тільки свою силу. А Ви мали...

- До дідька! Я мала дещо інше! – завершила вона з такою зухвалістю, котра перетворювалася на велич, настільки вона почувалася зверхньою у своїй зневазі до благопристойності.

Він не зронив жодної скарги. Вона здолала його своєю могутністю, тепер вона спрямовувала проти нього ті уроки, котрі у добрі старі часи на вулиці Марбьоф засвоювала поруч з ним як покірنا учениця. І в цьому була уся невдячність, уся зрада, чию гіркоту він пив без відрази, як досвідчена людина. Єдине, чим він переймався у цій розв'язці, було бажання дізнатись, чи він, врешті-решт, пізнав її всю. Він пригадав свої давнішні розслідування, свої марні спроби проникнути у потаємні коліщата цього прекрасного і схибленого механізму. Безперечно, глупота чоловіків безмежна.

Клоринда двічі відходила, щоб рознести чарки. А коли вона вдовольнилася, знов почала царственно крокувати між столами, вдаючи, буцімто він її більше не обходить. Він стежив за нею поглядом, він бачив, як вона наблизилася до пана з величезною бородою – іноземця, котрий у той час збурював Париж своєю екстравагантністю. Той саме допивав склянку малаги.

- Скільки, пані? – запитав він, зводячись.

- П'ять франків, пане. Усі напої за п'ять франків.

Він заплатив. А тоді додав тим самим тоном, з помітним акцентом:

- А поцілунок, скільки?

- Сто тисяч франків, - не вагаючись, відповіла вона.

Він знову сів, написав кілька слів на сторінці, вирваній із записника. Потім він смачно поцілував її у щоку, заплатив їй і пішов сповненою флегматичності ходою. Всі усміхалися, вважаючи, що це дуже добре.

- Досить лише встановити ціну, - пробурмотіла Клоринда, повернувшись до Ругона.

Він побачив у цьому новий натяк. Йому вона сказала «ніколи». Цей цнотливий чоловік, котрий, не похитнувшись, отримав удар довбнею імператорської немилості, відчув невимовне страждання через нашійник, який вона виключно носила. Вона схилилася ще нижче, провокувала його, крутила шиєю. Дрібна перлинка видзвонювала всередині золотого брязкальця, ланцюг звисав, буцімто досі теплий від руки хазяїна, діаманти виблискували на оксамиті, і в них легко читався секрет, відомий усім. Ніколи ще він не відчував, аби його так гризли приховані ревності – цей опік пихатих заздрців, який він іноді відчував перед лицем всемогутнього імператора. Він волів би бачити Клоринду попід руку з тим візником, про якого тихцем балакали. Усвідомлюючи, що відтак вона для нього недосяжна, що вона на самій горі – рабиня чоловіка, який єдиним словом змушує голови схилитися, він відчував, як роз'ятрюються його давніші жадання.

Безсумнівно, молода жінка розгадала його тривогу. І вона додавала жорстокості, вказавши йому підморгуванням на пані де Комбело, котра продавала троянди в кіоску квітникарки. Вона пробурмотіла, недобре сміючись:

- Га? Ця бідолашна пані де Комбело: вона і досі жде!

Ругон допив склянку підсолодженої води. Він задихався. Він узяв гаманець і пробелькотів:

- Скільки?

- П'ять франків.

Кинувши монету до скарбнички, вона знову простягнула долоню, поштиво кажучи:

- І Ви нічого не дасте для дівчини?

Він попорпався, знайшов два су і поклав їй в долоню. Це була притаманна йому брутальність – одинока помста, на яку спромоглася його неотесаність вискочня. Незважаючи на безмежну гординю, вона почервоніла. Але вона повернулася до величності богині. Кивнувши головою, вона пішла геть, а з її вуст злетіло:

- Дякую, Вельможносте.

Ругон не наважився одразу ж звестись. Ноги йому підгиналися, він боявся, що похитнеться, і хотів піти так само, як і прийшов – непорушний, зі спокійним лицем. Найдужче він побоювався проходити повз колишніх приятелів, котрі повитягали шиї, понастовбурчували вуха і впірили очі, щоб не пропустити жодної дрібнички цієї сцени. Кілька хвилин він блукав поглядом, розігруючи байдужість. Він міркував. Отже, завершився новий акт його політичного життя. Він падав, підірваний, підточений, зжертий власною зграєю. Його могутні плечі тріскалися під відповідальністю, під дурошами й підлістю, котрі він узяв на свій карб через хвалькуватість дебелого чоловіка, через потребу бути грізним і щедрим керівником. Його бичачі м'язи попросту зробили його падіння гучнішим, а провал його клану мав ширші наслідки. Самі умови влади, необхідність мати поза собою апетити, які треба було наситити, утримувати себе завдяки зловживанню своїми повноваженнями, неухильно зробили розгром питанням часу. І в цю годину він пригадував повільну роботу своєї зграї - ці гострі зуби, котрі щодня зжирали потроху його силу. Вони були довкола нього, вони вилазили йому на коліна, потім на груди, потім на шию, доки не задушили його. Вони забрали у нього все: його ноги – щоб піднятися, його руки – щоб красти, його щелепи – щоб гризти й заковтувати. Вони жили в його тілі, висмоктували з нього для себе потіху й здоров'я, обжиралися ним, не думаючи про завтрашній день. А сьогодні, випатрошивши його, чуючи, як тріскотить його скелет, вони тікали, подібно до пацюків, котрих інстинкт попереджає про те, що невдовзі завалиться будинок, у якому вони подірвали стіни. Уся зграя сяяла, розквітала. Вона вже розпухала від нового жиру. Кан нещодавно продав свою залізницю від Ньйора до Анжера графові де Марсі. Полковник мав отримати наступного тижня становище у імператорському палаці. Пан Бушар отримав тверду обіцянку, що його протеже, добре знаний Жорж Дюшен, буде призначений заступником керівника відділу, щойно Делестан увійде до міністерства внутрішніх справ. Пані Корьор тішилася тяжкою хворобою пані Мартіно і вже бачила, як житиме у своєму будинку в Кулонж і проїдатиме ренту як добра буржуазка, котра ошчасливлює своє містечко. Бежен був певен, що десь восени отримає візит імператора на фабрику кришталю. Нарешті д'Ескорай, після запальних проповідей маркіза і маркізи, почав повзати навколішки перед Клориндою і заробляв посаду субпрефекта виключно зачаруванням, з котрим дивився, як вона розносить чарки. І Ругон, поруч з цією пересиченою зграєю, виглядав ще меншим, ніж колись, а натомість відчував, що вони величезні, що вони розчавлюють його, і ніяк не насмілювався залишити стілець, зі страху побачити їхні усміхи, якби він заточився.

Утім, в голові йому просвітлішало, він помалу зміцнів і звівся. Він саме відштовхнув цинкового столика, щоб пройти, аж тут зайшов Делестан попід руку з графом де Марсі. Щодо останнього ширилася вкрай цікава історія. Якщо вірити у те, про що перешіптувалися, то минулого тижня він перестрівся у замку Фонтенбло з Клориндою виключно задля того, щоб посприяти побаченням молодій жінки з імператором. Його місія полягала у тому, щоб розважати імператрицю. Це, до речі, вважали пікантним, і ніяк не більше: такі послуги чоловіки завжди надають одне одному. Але Ругон чув у цьому помсту графа, котрий заради його падіння заручився співучастю Клоринди і розвернув проти свого наступника на посту міністра ту ж зброю, якою скористалися кілька місяців тому в Комп'єні, щоб повалити його самого. Усе це було так витончено, так майстерно приправлене дрібкою елегантної бридоти. Після повернення з Фонтенбло де Марсі більше не відходив від Делестана.

Кан і Бежен, полковник і уся зграя кинулися в обійми нового міністра. Про призначення мало бути повідомлено тільки наступного ранку, у «Віснику», внаслідок подання у відставку Ругоном. Але декрет вже було підписано, і можна було тріумфувати. Вони міцно потискали йому долоні, тихо регочучи, нашіптуючи якісь слова, захлинаючись від ентузіазму. Тож усі в залі насилу могли стримати погляди. Це було повільне загарбання з боку оточення, яке цілувало ноги, цілувало руки, перш ніж заволодіти усім тілом. Він уже їм належав: один тримав його за праву руку, другий – за ліву руку, третій схопився за гудзик його сурдута, а четвертий, стоячи за спиною, зіп'явся навшпиньки і сокотів, дихаючи в потилицю. А він з приязною гідністю здимав свою вродливу голову з імпозантною, коректною і дурнуватою міною монарха під час подорожі, котрому містечкові дами дарують букетики, як ми частенько бачимо на офіційних фотографіях. Навпроти цієї групи дуже блідий Ругон спливав кров'ю від цього апофеозу посередності, хоча й не міг стримати усмішку. Він пригадував себе самого.

- Я завжди пророкував, що Делестан піде далеко, - з тонким натяком сказав він графові де Марсі, котрий пішов до нього, простягаючи руку.

Граф у відповідь з чарівною іронічністю злегка скривив губи. Відколи він заприятелював з Делестаном, після того, як прислужився його дружині, він мав неабияк розважатися. Виявляючи витончену гречність, він на мить затримав Ругона. Завжди у боротьбі, протилежні за темпераментом, ці двоє сильних чоловіків вклонялися одне одному наприкінці кожної дуелі як рівні у майстерності супротивники, і обіцяли собі неодмінно здобути реванш. Ругон поранив Марсі, Марсі тільки-но поранив Ругона, і так триватиме надалі, доки один з них не буде повалений долі. Можливо, в глибині душі вони й не бажали один одному повної смерті, адже їх

розважала ця битва, займала усе їхнє життя цим суперництвом. Окрім того, вони несвідомо відчували себе нібито двома противагами, необхідними для рівноваги імперії: волохатий кулак, що оглушує, і витончена долоня в рукавичці, що душить.

А Делестан тим часом нестерпно знітився. Він помітив Ругона і не знав, чи мусить підійти до нього і простягнути руку. Він нерішуче кинув оком на Клоринду, котра, нібито цілковито поглинена обслуговуванням клієнтів, байдуже розносила по усьому буфету канапки, ромові баби й булки. Вловивши погляд молодой жінки, він вирішив, що зрозумів натяк, і, трохи схвильований, нарешті наблизився, вибачаючись:

- Мій друже, Ви ж на мене не ображаєтесь?.. Я відмовлявся, мене примусили... Чи не так? Є ж вимоги...

Ругон увірвав його на півслові: імператор вчинив дуже мудро, країна опиниться в чудових руках. Тоді Делестан посміливішав:

- О! Я Вас захищав, ми усі Вас захищали. Але у цьому, поміж нами, Ви зайшли дещо задалеко... Особливо глибоко усіх вразила Ваша остання справа заради Шарбонелів – Ви ж знаєте, ті бідолашні монахині...

Де Марсі стримав усмішку. Ругон відповів з добродушністю, притаманною йому у добрі давні дні:

- Так-так, обшук у монахинь... Господи, поміж усіх дурниць, які мої друзі змусили мене накоїти, це була, можливо, єдина розумна і справедлива річ, яку я вчинив протягом п'яти місяців перебування при владі.

Він пішов було геть, але побачив, як зайшов Дю Пуаза і накинувся на Делестана. Префект удав, що не помічає його. Вже протягом трьох днів, примчавши до Парижа, він вичікував. Він мав таки отримати для себе зміну префектури, бо почав розсипатися в подяках, усміхаючись, наче вовк, білими кривими зубами. А коли новий міністр відвернувся, йому майже впав до обіймів писар Мерль, якого підштовхнула пані Корьор. Писар опускав очі, мов сором'язлива доросла дівчина, а пані Корьор його тим часом гаряче рекомендувала.

- У міністерстві його не люблять, - пробурмотіла вона, - тому що він мовчазно протестував проти зловживань. Та годі! За Ругона він такого надивився!

- О, так! Такого надивився! – повторив Мерль. – Я міг би про то довго оповідати... За паном Ругоном ніхто не жалкуватиме. А мені, мені не платять за те, щоб його любити, от що. Через нього мене заледве не витурили на вулицю.

У великій залі, яку Ругон перетинав повільним кроком, прилавки були порожні. Відвідувачі, щоб догодити імператриці, патронесі цього заходу, розтягли усі товари. Розпашілі від ентузіазму продавчині казали, що знову відчиняться увечері, з новим товаром. Вони перераховували на столах свої гроші. Поміж переможного сміху літали цифри: одна заробила три тисячі франків, інша – чотири тисячі п'ятсот, ще одна – сім тисяч, а та – десять тисяч. І вона промінилася. Вона була жінкою за десять тисяч франків.

Утім, пані де Комбело була у відчаї. Вона саме прилаштувала останню троянду, а клієнти і досі тримали її кіоск в облозі. Вона вийшла, щоб запитати у пані Бушар, чи не має та чогось на продаж, байдуже чого. Але карусель також спорожніла: якась дама забрала останній приз – лялькову мисочку. Однак вони продовжували шукати, вони були впертими і зрештою знайшли паунок із зубочистками, що валявся долі. Пані де Комбело підхопила його, переможно волаючи. Пані Бушар поспішила слідом за нею. Удвох вони повернулися до кіоска.

- Панове! Панове! – закликала перша, зухвало стоячи над натовпом і збираючи чоловіків довкола себе округлими порухами голих рук. – Ось усе, що у нас залишилося – пауночок зубочисток... Тут двадцять п'ять зубочисток... Я виставляю їх на аукціон...

Чоловіки штовхалися, сміялися, здіймали в повітря зтягнені в рукавички долоні. Ідея пані де Комбело мала божевільний успіх.

- Одна зубочистка! – кричала вона. – Є покупець за п'ять франків... Ну ж бо, панове, п'ять франків!

- Десять франків! – вимовив якийсь голос.

- Дванадцять франків!

- П'ятнадцять франків!

Але д'Ескорай раптово перестрибнув до двадцяти п'яти франків, і пані Бушар поквапилася, промовивши своїм співочим голосочком:

- Продано за двадцять п'ять франків!

Інші зубочистки підскочили значно вище. Ля Рукет заплатив за свою сорок три франки, шевальє Русконі, котрий якраз прийшов, довів торг до сімдесяти двох франків, зрештою остання, найтонша зубочистка, котру пані де Комбело, як сказала сама, не бажаючи обманювати своє оточення, оголосила як пошкоджену, була передана за суму в сто сімнадцять франків якому старому добродієві, до краю розпаленому захватом молодої жінки, на котрій трошки розкривався корсаж від кожного пристрасного руху ліцитатора.

- Панове, вона тріснула, але ще може прислужитися... Отже, сто вісім!.. Сто десять он там!.. Сто одинадцять! Сто дванадцять! Сто чотирнадцять!.. Тож сто чотирнадцять! Вона варта більшого... Сто сімнадцять! Сто сімнадцять! Ніхто не хоче її за більше? Продано за сто сімнадцять!

Ось так, переслідуваний цифрами, Ругон залишав залу. На терасі, край води, він стишив крок. На обрії здіймалася гроза. Знизу брудно-зелена масна Сена важко текла між збляклими набережними, над якими злітала густа курява. У садку гарячі подихи вітру торсали деревами, але їхнє розімліле й мертве гілля падало донизу, не здригнувшись найменшим листочком. Ругон спустився під крилаті каштани. Під ними була майже суцільна темрява. Гаряча волога сочилася, мов зі склепіння підвалу. Він вийшов на широку алею, аж тут помітив, що посеред лави розвалилися Шарбонелі – такі пишні, перевтілені: чоловік у світлих штанах і приталеному сурдуті, жінка вдягнена у капелюшок з червоними квітами і легеньку мантильку поверх бузкової шовкової сукні. Поруч з ними сидів верхи на краю лави обдертий тип без білизни, вдягнений у жалюгідний старезний мисливський жакет. Він жестикулював, підсуваючись дедалі ближче до них. Це був Жількен. Він ляскав по своєму сукняному картузу, який усе тікав від нього.

- Купа покидьків! – волав він. – Хіба Теодор хотів нашкочити комусь бодай на гріш? Вони вигадали ту історію з відкупом від війська, щоб мене скомпрометувати. Тож я все сказав їм в очі, ви ж розумієте? Та хай вони йдуть під три чорти, еге ж?.. К такій бісовій матері! Вони мене бояться! Вони добре знають мої політичні переконання. Я ніколи не належав до підлабузників того цісарчика...

Він схилився і додав тихіше, ніжно закрочуючи очі:

- Там я шкодую тільки про одну особу... О! Чарівна жінка. Дама з найвищого товариства. Так-так, дуже приємний зв'язок... Вона була білявка. Я маю від неї пасемце волосся.

А тоді він продовжував громовим голосом, наблизившись уприпу до пані Шарбонель і ляскаючи її по животу:

- Що ж, матусенько, то коли ви мене відвезете до Пласана, ви ж знаєте, щоб поїсти закрукти, яблучка, вишеньки-черешеньки, вареннячко?.. Га? Тепер у вас є калитка!

Але Шарбонелі виглядали дуже знервованими через фамільярність Жількена. Жінка відповіла крізь зуби, відсуваючи свою бузкову шовкову сукню:

- Ми будемо якийсь час у Парижі... Ми, безсумнівно, житимемо тут щороку протягом шести місяців.

- О! Париж! – промовив чоловік з виразом глибокого захвату. – Хіба може щось зрівнятися з Парижем?!

І оскільки пориви вітру подужчали, а садом гайсала юрма дівчиськ, він продовжив, обертаючись до дружини:

- Моя люба, ліпше нам повертатися, якщо не хочемо намокнути. На щастя, ми мешкаємо за пару кроків звідси.

Вони зупинилися в готелі «Пале Руаяль», на вулиці Ріволі. Жількен подивився, як вони віддаляються, і стенов плечима, сповнений зневаги.

- Ото ще зрадці! – пробурмотів він. – Усі зрадці!

Враз він помітив Ругона. Вихиляючись, він чекав його посеред дороги.

- Я не зайшов тебе провідати, - сказав він до нього, ляскаючи по своєму картузові. – Ти не страждаєш на формальності, еге ж?.. Той зайчик-пострибайчик Дю Пуаза мав відзвітуватися тобі щодо мене. Усе брехня, мій дорогесенький. Я доведу тобі це, коли ти схочеш... Зрештою, я сам не тримаю на тебе зла. Поглянь, ось і доказ – я дам тобі свою адресу: вулиця Старого Колодязя, 25, квартал Шапель, за п'ять хвилин від рогатки. Ось так! Якщо я тобі ще потрібен, тільки свисни.

І він пішов геть, волочачи ноги. Якусь мить він, схоже, намагався зорієнтуватися. А потім, пригрозивши кулаком палацу Тюїльрі, що свинцево сірів під чорним небом, вглибині алеї, крикнув:

- Хай живе Республіка!

Ругон вийшов із саду і пішов Єлисейськими Полями. Його заповонило єдине бажання – негайно побачити свій невеличкий будинок на вулиці Марбьоф. Він розраховував наступного ж ранку виселитися з міністерства і знову повернутися жити там. У нього буцімто зледащала голова, його огорнув безмежний спокій, а насподі ховався глухий біль. Він міркував про щось примарне, що щось велике, що він зробить одного дня, аби довести свою силу. Час від часу він зводив голову і дивився на небо. Гроза ніяк не наважувалася вибухнути. Руде хмаровиння перегородило небокрай. На порожньому проспекті Єлисейських Полів лунали могутні удари грому, ніби торохкотіли гармати, прив'язані до коней, що мчать чвалом, а верхівки дерев від того дрижали. Коли Ругон завертав за ріг вулиці Марбьоф, упали перші краплини дощу.

Коло воріт особняка стояла карета. Там Ругон зустрів свою жінку. Вона оглядала кімнати, обмірювала вікна, віддавала накази шпалернику. Він дуже здивувався. Але вона пояснила йому, що приїхала провідати свого брата, Белен-д'Оршера. Суддя вже довідався про падіння Ругона і хотів пригнітити цим свою сестру, повідомивши їй про своє сходження на посаду міністра юстиції у найближчі дні, намагаючись у такий спосіб нарешті посіяти незгоду в подружжі. Пані Ругон вдовольнилася тим, що наказала запрягати коней, аби негайно оглянути будинок, де вони мали облаштуватися. Вона і досі зберігала сіру й незворушну фізіономію богомолки та незмінний спокій доброї хазячки. Як зазвичай тихим кроком, вона обходила покої, повертала у своє володіння цей будинок, який зробила нічим і лагідним, наче монастир. Її єдиним клопотом було розпоряджатися, ніби віддана ключниця, тим статком, який їй доручили. Ругон розчулився від її сухенького й вузького личка, що втілювало манію до майстерного підтримання порядку.

А гроза, тим часом, вибухала з нечуваної люттю. Гуркотів грім, падали потоки води. Ругон мусив чекати майже три чверті години. Він хотів піти пішки. Єлисейські Поля перетворилися на болото з багнюки – жовтої рідкої багнюки, котра від Триумфальної арки до площі Конкорд утворювала русло ріки, що враз спорожніло. Проспект залишався пустельним, наважувалися вигулькувати лише поодинокі перехожі, шукаючи острівці бруківки. З дерев цебеніла вода і скрапувала у спокійному й свіжому повітрі. На небі гроза лишила хвіст мідяного шмаття – низьке й брудне хмаровиння, звідки спадали рештки меланхолійних променів, сіючи каламутне світло, мов у розбійницькій печері.

Ругон повернувся до розпливчастих мрій про майбутнє. Припізнілі краплини дощу падали йому на руки. Він ще дужче відчував ломоту в усьому естві, немовби наштовхнувся на перешкоду, що заступила йому дорогу. Раптом він почув іззаду гучне тупотіння, наближення розміреного галопу, від якого затремтіла земля. Він озирнувся.

Перепаскудженим проспектом, під прикрими променями мідяного неба наближався кортеж, що повертався з Булонського лісу, посмугувавши яскравими одностроями затоплені глибини Єлисейських Полів. На чолі і у хвості галопували пікети драгунів. Посередині котилося закрите ландо, в якого була запряжена четвірка коней. Біля обох дверцят, непохитно приймаючи на себе постійні бризки з-під коліс, висіли лакеї у пишних розшитих золотом костюмах, вкриті шаром рідкої грязюки від чобіт з відгорненими халявами до плескатих капелюхів. У темряві закритого ландо виднілася самотня дитина – принц-престолонаступник, котрий дивився на світ, притискаючись до шибки десятьма розчепіреними пальчиками і розплющеним рожевим носиком.

- Погляньте! Яке жабенятко! – мовив, усміхаючись, робітник, який пхав поперед себе тачку з бруківкою.

Ругон зупинився, замислений, і стежив за кортежем, що котився між численних калюж, заляпуючи дерева аж до найнижчого листа.

XIV

Минуло три роки, і одного березневого дня у Законодавчих зборах відбувалося дуже бурхливе засідання. Тоді вперше обговорювали відповідь парламенту на тронну промову імператора.

В буфеті Ля Рукет і один старий депутат, пан де Ламбертон, одружений з чарівною жіночкою, спокійненько пили грог один навпроти одного.

- Га? Може, повернемося до зали? – запитав де Ламбертон, нашорошивши вуха. – Думаю, там стає гаряче.

Час від часу лунали віддалені крики, справжня буря голосів, раптова, ніби порив вітру, а потім западала суцільна тиша. Але Ля Рукет, продовжуючи курити з цілковитою недбалістю, відповів:

- Ні, облиште. Я хочу докурити сигару... Нас попередять, якщо ми будемо потрібні. Я сказав, щоб нас попередили.

Вони були самі в буфеті – невеличкій дуже кокетливій залі-кафе, влаштованій вглибині тісного садка на розі набережної і вулиці Бургундії. Пофарбована у світло-зелене, вкрита бамбуковим плетінням, з широкими зашкеленими еркерами, що виходили в густий садок, із дзеркальними панно, столиками й прилавком з червоного мармуру, з м'якими лавками, вкритими зеленим репсом, з вона нагадувала теплицю, яку перетворили на святковий буфет. Через відкритий еркер лилося дивовижне післяполуднєве весняне тепло, що набралось свіжості від різких подувів із Сени. «Італійська війна піднесла його славу до небачених висот,» - продовжував Ля Рукет, підхопивши перервану розмову. – «Сьогодні, повертаючи цій країні свободу, він демонструє всю свою силу й геніальність...»

Він говорив про імператора. Якийсь час він захоплено вихваляв листопадовий декрет³ про розширення прямої участі великих державних

³ Імператорський декрет від 24 листопада 1860 року щодо проголошення тронної промови з нагоди відкриття сесії Законодавчих зборів і права парламенту на відповідь

інституцій у політиці суверена, про створення посади віце-прем'єр-міністра, «міністра без портфеля», уповноваженого представляти уряд в палатах парламенту. Це було повернення конституційного режиму в його найздоровішій і найрозумнішій частині. Відкривалася нова ера ліберальної імперії. Промінячись захватом, він струсив попіл з сигари.

Пан де Ламбертон похитав головою.

- Він рухається зашвидко, - пробурмотів старий депутат. – Можна було б ще зачекати. Це не спішно.
- О! Звісно, що спішно, запевняю Вас. Требу було щось зробити, - жваво відповів молодий депутат. – Саме у цьому полягає геніальність...

Він стишив голос і, багатозначно підморгнувши, пояснив політичне становище. Душпастирські листи італійських єпископів з приводу їхньої світської влади, якій загрожував уряд Турина, глибоко стривожили імператора. З іншого боку, прокинулася опозиція, країну почало лихоманити. Настала мить спробувати примирити сторони, перетягнути до себе невдоволених політиків, зробивши їм мудрі поступки. Тепер він вважав авторитарну імперію вкрай недосконалою, він перетворював ліберальну імперію на апофеоз, який осяє цілу Європу.

- Байдуже, однак він діяв зашвидко, - повторював де Ламбертон, і далі хитаючи головою. – Я добре зрозумів, ліберальна імперія. Але ж це невідомість, мій любий пане, це невідомість, невідомість...

Він вимовив це слово трьома різними тонами, розгойдуючи рукою в повітрі перед себе. Ля Рукет нічого не додав. Він допивав свій грог. Обидва депутати так і залишилися, блукаючи поглядом, дивлячись у небо крізь відчинений еркер, буцімто шукали невідомість понад набережними, з боку палацу Тюїльрі, над яким плавала густа сіра пара. Позад них, вглибині кулуарів, знову заревів ураган голосів з глухим гуркотом близької грози.

Пан де Ламбертон, охоплений тривогою, повернув голову. Помовчавши, він запитав:

- Це Ругон має відповісти, чи не так?
- Так, гадаю, він, - відповів Ля Рукет, тактовно скрививши губи.
- Він був дуже скомпрометований, - ще пробурмотів старий депутат. – Імператор зробив дивний вибір, призначивши його міністром без портфеля і доручивши йому захищати нову політику.

Ля Рукет не одразу висловив свою думку. Повільним рухом він пестив свої біляві вуса. Нарешті він сказав:

- Імператор знає Ругона.

А тоді він вигукнув зміненим голосом:

- Послухайте-но, він геть не добрий, цей грог... У мене шалена спрага. Я хочу випити склянку сиропу.

Він замовив склянку сиропу. Пан Ламбертон повагався і зрештою вирішився на мадеру. І вони забалакали про пані де Ламбертон: чоловік закидав своєму молодому колезі, що він так рідко їх відвідує. А той розвалився на м'якій лаві і скося розглядав себе у дзеркалах, насолоджуючись ніжно-зеленими стінами і свіжістю буфету, подібного до лісової галявинки у стилі помпадур, влаштованої на якомусь перехресті королівського лісу для любовних побачень.

Прибіг засапаний писар.

- Пане Ля Рукет, Вас просять негайно, негайно.

Молодий депутат роздратовано махнув рукою, тож писар схилився йому до вуха і сказав у півголоса, що його відправив сам пан де Марсі, голова Палати. І додав голосніше:

- Загалом, потрібні усі, ходіть швидше.

Пан де Ламбертон поквапився до зали засідань. Ля Рукет пішов було за ним, але нібито передумав. Його підштовхнула ідея позбирати усіх депутатів-прогульників і відправити їх на свої місця. Спершу він кинувся до конференц-зали – освітленої крізь скляну стелю гарної зали, де був гігантський камін із зеленого мармуру, оздоблений двома голими й простягненими жінками з білого мармуру. Незважаючи на теплий день, у ньому горіли здоровенні колоди. Довкола неосяжного столу троє депутатів куняли з розплющеними очима, дивлячись на картини на стінах та на славнозвісний годинник, на якому підтягали гирки лишень раз на рік. Четвертий, зайнятий тим, що грів собі поперека, стояв біля каміну і немовби розглядав з розчуленим виразом, на протилежному кінці приміщення, невеличку гіпсову статуетку Генріха IV, що вирізнялася на тлі трофейних прапорів, узятих в битвах під Маренго, Аустерліцем та Єною. На поклик їхнього колеги, котрий переходив від одного до іншого, гукаючи «Швидше, швидше на засідання!», ці панове, немов їх гвалтовно розбудили, зникли по черзі.

А Ля Рукет, захоплений поривом, побіг тим часом до бібліотеки, проте обачно повернувся назад, щоб понишпорити поглядом у коридорі з умивальниками. Пан де Комбело, зануривши руки на дно великої миски, обережно тер їх і усміхався від того, які вони білі. Він анітрохи не

схвилювався і одразу ж повернувся на своє місце. Не кваплячись, він довго витирав свої руки гарячим рушником, який потім поклав до сушильної шафи з мідними дверцятами. Він навіть пішов на протилежний край коридору, до високого дзеркала, щоб невеличким кишеньковим гребінцем розчесати свою гарну чорну бороду.

Бібліотека була порожня. Книжки спали на дубових полицях, а два довгі цілком порожні столи суворо простягли зелені скатертини. На бильцях вишикуваних у суворому порядку крісел поскладалися механічні пюпітри, посірілі від легкого пилу. І посеред цієї усамітненості, у забутті галереї, де витав запах паперу, Ля Рукет сказав на повен голос, хряснувши дверима:

- От там ніколи нікого немає!

Тож він кинувся до анфілади кулуарів і зал. Він перетнув вислану піренейським мармуром залу роздачі, де його кроки видзвонювали, мов під склепінням церкви. Котрийсь із писарів повідомив йому, що один з його друзів-депутатів, пан де ля Вілярдьер, показує палац якомусь пану і якійсь пані, і Ля Рукет уперся, щоб його знайти. Він побіг до зали імені генерала Фоя – похмурого суворого вестибюлю, де чотири статуї – Мірабо, генерала Фоя, Баї та Казимира Пер'є – викликають шанобливий захват провінційних буржуа. Якраз поруч, у Тронній залі, він нарешті помітив де ля Вілярдьера, підпертого товстою дамою і товстим добродієм – подружжям нотаріуса із Діжона, впливового виборця.

- Вас просять, - сказав Ля Рукет. – Швидко на Ваше місце, гаразд?
- Так, негайно, - відповів депутат.

Але йому не вдалося утекти. Товстий пан, вражений розкішшю зали, потоками позолоти і дзеркальними панно, не міг себе стримати. Він не відпускав свого «любого депутата», розпитував його про розпис Делакура «Моря і ріки Франції»: про високі декоративні фігури *Mediterraneum Mare*, *Oceanus*, *Ligeris*, *Rhenus*, *Sequana*, *Rhodanus*, *Garumna*, *Araris*. Ці латинські слова спантеличували його.

- *Ligeris* – це Луара, - сказав де ля Вілярдьер.

Нотаріус із Діжона жваво захитав головою: він зрозумів. А його дама тим часом вивчала трон – крісло, трохи вище за решту, оздоблене чохлам і розміщене на широкій сходиці. Побожно й зворушено вона залишилася стояти на певній відстані. Врешті-решт вона посміливішала і наблизилася. Квапливою рукою вона підняла чохол і торкнулася золоченого дерева, помацала червоний оксамит.

Тепер Ля Рукет гайсав правим крилом палацу, його безкінечними коридорами й приміщеннями, відведеними для бюро та комісій. Він

повернувся через залу з чотирма колонами, де молоді депутати мріють навпроти статуй Брута, Солона й Лікурга, навмання перетнув цю залу навкіс, швидко проминув периферійний кулуар – цю галерею, що вигинається півколом, таку собі розчавлену крипту з бляклою оголеністю церкви, вночі й удень освітлену газовими ріжками, і, засапаний, волочачи за собою табунець депутатів, яких підібрав під час своєї всеохопної мандрівки, відчинив навстіж двері з червоного дерева, поцятковані золотими зірками. За ним ішов пан де Комбело, з білими руками й бездоганною бородою. Пан де ля Вілярдьер, котрий спекався своїх виборців, наступав їм на п'яти. Вони забігли одним поривом і кинулися до сесійної зали, де розгнівані депутати, стоячи на лавах і простягаючи руки, погрозували незворушному оратору на трибуні.

- До порядку! До порядку! До порядку! – кричали вони.

- До порядку! До порядку! – закричали ще дужче Ля Рукет і його друзі, нічогісінько не знаючи, про що йдеться.

Галас був нестерпний. Шалено тупотіли ноги, стояв громовий гуркіт від пюпітрів, якими затято торохкотіли. Завивали надтрісенні голоси, видзвонювали сопілковими нотами поміж інших хрипких голосів, бринячи, мов органний супровід. Час від часу гамір немовби розривався, а гуркіт розпадався на шматки, і тоді посеред вмирущого вереску здійсалося цькування, було чути слова:

- Це огидно! Це нестерпно!

- Нехай забере своє слово назад!

- Так-так, заберіть слово назад!

Але впертий крик, крик, що повертався без упину, ніби регульований гупотінням черевиків, - це був крик «До порядку! До порядку! До порядку!», що гірк і душився у пересохлих горлянках.

На трибуні промовець схрестив руки. Він дивився в лице розлюченому парламенту - на його лица, що гавкотіли, на його кулаки, що стискалися. Двічі, сподіваючись, що стає трохи тихіше, він відкривав рота, але буря від цього посилювалася і перетворювалася на напад божевільного шалу. Зала тріщала.

Пан де Марсі стояв біля крісла голови і, тримаючи руку на педалі дзвінка, безперервно дзвонив – пожежна сирена посеред урагану. Його високочоле біле лице зберігало цілковиту холоднокривність. На мить він припинив дзвонити і спокійно поправив манжети, а потім знов узявся за дзвінок. Його звичайна тонка скептична усмішка, радше навіть гримаса, кривила

йому кутики вузьких губ. Коли голоси стомилися, він вдовольнився тим, що кинув:

- Панове, дозвольте, дозвольте...

Нарешті він отримав відносну тишу.

- Запрошую промовця, - сказав він, - пояснити слово, яке він тільки-но сказав.

Промовець перехилився, спираючись на край трибуни, і повторив речення, вперто киваючи підборіддям на підтвердження:

- Я сказав, що заколот 2 грудня є злочином...

Він не зміг продовжити. Знову вибухнула гроза. Якийсь депутат, з кривавими щоками, обізвав його вбивцею, інший кинув у нього брудну образу, настільки грубу, що стенографісти усміхнулися і вирішили не записувати це слово. Вигуки перехрещувалися й глушили одне одного. Утім, було чути співочий голос Ля Рукета, котрий повторював:

- Він ображає імператора, він ображає Францію!

Пан де Марсі з гідністю поворушився. Він знову сів, кажучи:

- Закликаю промовця до порядку.

Після цього почалася тривала колотнеча. Це вже не були приспані Законодавчі збори, які п'ять років тому проголосували за кредит у чотириста тисяч франків на хрестини принца-спадкоємця. Четверо депутатів, на лаві ліворуч, аплодували слову, яке вимовив з трибуни їхній колега. Тепер їх було п'ятеро, щоб атакувати імперію. Вони підривали її, безперервно розхитуючи, заперечували її, відмовляли їй у своїх голосах з упертим протестом, чий вплив мав потроху підняти всю країну. Ці депутати стояли струнко – мізерна жменька, загублена у переважній більшості, і вони відповідали на погрози, на простягнені кулаки, на брутальний тиск усієї палати, але не впадали у відчай, непорушні й затяті у своєму реванші.

Сама зала немовби змінилася, стала лункою й тремтіла у лихоманці. Коло підніжжя бюро президії відновили трибуну. Холод мармуру, помпезне розгортання колон півколом розігрілися від пристрасних слів промовців. На трибунах, уздовж вкритих червоним оксамитом лав, крізь еркери прямовисно падало світло і буцімто розпалювало пожежу під час грози пленарних засідань. Монументальна президія з суворими панно пожваблювалася від іронічності й нахабства де Марсі, чий коректний сурдут і тонкий стан виснаженого гульвіси перетинали жалюгідною

рискою античну оголеність барельєфів, розміщених поза його спиною. І тільки алегоричні статуї Правопорядку і Свободи, самотні у своїх нішах, між парами колон, зберігали мертві лиця і порожні очі камінних божеств. Але що найдужче дихало життям, так це численніша публіка, котра стривожено перехилялася, стежачи за дебатами і додаючи до них своєї пристрасті. Нещодавно було відновлено другий ряд лож, і журналісти мали свою окрему ложу. На самій горі, на краю переобтяженого позолотою карнизу, вистромлялися голови і купчився натовп, через що депутати іноді стривожено зводили очі, немовби їм здавалося, що вони враз почули тупотіння черні у день повстання.

Тим часом промовець на трибуні досі чекав, коли зможе продовжити. Він сказав, і голос його потонув у бурмотінні, що усе кипіло:

- Панове, я підсумовую...

Але він зупинився, щоб продовжити голосніше, перекрикуючи гамір:

- Якщо Палата відмовляється мене слухати, я протестую і залишаю цю трибуну.

- Говоріть! Говоріть! – закричали на кількох лавах.

Товстий, наче заржавілий голос проревів:

- Говоріть, ми зуміємо Вам відповісти.

Раптом запанувала тиша. На трибунах, у ложах усі повитягали шиї, щоб побачити Ругона, котрий кинув цю фразу. Він сидів на першій лаві, спершись ліктями на мармурову поличку. Його широка випнена спина зберігала непорушність, яку зрідка заледве уривало розгойдування плечей. Його обличчя не було видно – воно сховалося між широкими долонями. Він слухав. На його дебют чекали з пошвавленою цікавістю, адже він ще не брав слова, відколи його було призначено міністром без портфеля. Безперечно, він був свідомий усіх цих поглядів, що зосередилися на ньому. Він повернув голову і обвів очима залу. Навпроти, у ложі міністрів, Клоринда у фіолетовій сукні, спершись на вкриті червоним оксамитом поручні, довго дивилася на нього з притаманною їй спокійною відважністю. Пару секунд вони дивилися одне одному у вічі, не усміхаючись, наче незнайомці. Потім Ругон повернувся у попередню позу і слухав далі, сховавши обличчя за розкритими долонями.

- Панове, я підсумовую те, що сказав, - говорив оратор. – Декрет від 24 листопада надає цілковито ілюзорні свободи. Ми ще дуже далекі від принципів 1789 року, прописаних з такою бундючністю у вступі до імперської конституції. Якщо уряд і надалі буде озброєний винятковими

законами, якщо він продовжуватиме насаджувати своїх кандидатів по усій країні, якщо він не звільнить пресу від режиму сваволі, зрештою, якщо він і надалі триматиме Францію залежною від своїх капризів, то усі показові поступки, які він робитиме, є лише обманом...

Голова увірвав його:

- Я не можу дозволити промовцю вживати подібні вирази.

- Дуже добре, дуже добре! – закричали праворуч.

Промовець продовжив речення, пом'якшивши його. Тепер він силувався бути дуже поміркованим, чистою і бездоганною мовою заокруглював гарні фрази, що падали з поважною рівномірністю. Але пан де Марсі заповзвся і дискутував над кожним його висловом. Тоді він узявся за високі міркування й туманні фразеологізми, перевантажені урочистими словами, за якими його думка ховалася так гарно, що голова мусив дати йому спокій. Потім враз він повернувся до вихідної точки:

- Підсумовую сказане. Мої друзі і я, ми не голосуватимемо за перший абзац звернення у відповідь на тронну промову...

- Без вас обійдемося, - сказав якийсь голос.

Лавами пробігла гучна веселість.

- Ми не голосуватимемо за перший абзац звернення, - миролюбиво продовжував оратор, - якщо не буде прийнято нашу поправку. Ми не можемо долучитись до перебільшеної подяки, якщо думка голови держави постає перед нами з численними обмеженнями. Свобода єдина, її не можна порізати на кавалки і роздавати порціями, наче милостиню.

Тепер вигуки залунали з усіх кутків зали:

- Ваша свобода – це вседозволеність!

- Не говоріть про милостиню – ви жебрасте, щоб отримати збочену популярність!

- А ви відрізаєте голови!

- Наша поправка, - продовжував він, мов нічого не чуючи, - вимагає скасування закону про загальну безпеку, свободу для преси, чесність виборів...

Знову залунав сміх. Один з депутатів сказав достатньо голосно, щоб його почули сусіди: «Проси, проси, мій старенький, однак нічого не отримаєш!». Інший додавав жартівливі слова до кожної фрази, що злітала з

трибуни. Але більшість задля розваги пришвидшено викрикували його слова, глузливо відбиваючи на пюпітрах ритм ножиками для паперу, що стукотіли, ніби барабанні палички, заглушуючи голос промовця. Але той боровся до кінця. Він розпростався і потужно кинув останні слова поверх гармидеру:

- Так, ми - революціонери, якщо ви розумієте під цим людей прогресу, котрі прагнуть відвоювати свободу! Хоча ви і відмовляєте народу у свободі, але одного дня народ поверне її собі.

Він зійшов з трибуни посеред нового вибуху шалу. Депутати більше не реготалися, мов згряя школярів, які втекли з уроків. Вони звелися, обернулися ліворуч і знову заволали: «До порядку! До порядку!» Промовець повернувся на свою лаву і залишився стояти, оточений друзями. Почалася штовханина. Більшість, здавалося, хотіли накинутись на цих п'ятьох чоловіків, котрі кидали їм виклик своїми блідими лицами. А ображений пан де Марсі дзвонив нетерплячою рукою, позираючи на трибуни, на яких дами перелякано позадкували.

- Панове, - мовив він, - це скандал...

Запала тиша, і він, стоячи нагорі, продовжував з агресивною владністю:

- Я не хочу оголошувати другий заклик до порядку. Скажу лишень, що є справжнім скандалом приносити на цю трибуну погрози, які її ганьблять.

Ці слова голови зустріли потрійним салютом оплесків. Кричали «Браво!», ножики для паперу марширували, мов солдати, цього разу на знак схвалення. Оратор від лівих захотів відповісти, але друзі стали йому на заваді. Галас тривав, але утихомирювався, губився серед гомону окремих розмов.

- Слова має Його Вельможність пан Ругон, - продовжував де Марсі заспокоєним голосом.

Пробігло тремтіння – зітхання задоволеної цікавості, котра поступилася місцем побожній увазі. Ругон, округливши плечі, ваговито здійнявся на трибуну. Спершу він не дивився на залу. Він поклав перед собою стос нотаток, відсунув склянку підсолодженої води, розводив руками, буцімто хотів забрати у володіння цей вузький ящик з червоного дерева. Зрештою, спершись спиною на бюро президії, що здіймалося за ним, він звів лице. Він зовсім не постарів. Його квадратний лоб, його великий правильний ніс, його видовжені щоки без зморшок зберігали рожевувату блідість – свіжий колір шкіри нотаріуса з невеличкого містечка. Тільки грубо посаджене шпакувате волосся посвітлішало на скронях і відкривало широкі вуха. Наполовину заплющивши очі, він кинув поглядом на залу і

чекав далі. Якусь мить він немовби когось шукав, перестрів уважно й схилене обличчя Клоринди, а тоді почав, важко й розімліло ворочаючи язиком.

- Та й ми також революціонери, якщо під цим словом розуміють людей прогресу, котрі вирішили повернути країні розумні свободи, одну за одною...

- Дуже добре! Дуже добре!

- Га, панове? Який уряд ліпше за імперію втілював будь-коли ліберальні реформи, щодо котрих ви тільки-но почули окреслену спокусливу програму? Я не спростовуватиму виступ вельмишановного попереднього промовця. Мені достатньо буде довести, що геніальність і щедre серце імператора випереджають вимоги найзатятіших супротивників його правління. Так, панове, наш монарх власноруч передав нації ту владу, яку вона йому довірила у дні громадської небезпеки. Дивовижне видовище, яке так рідко траплялося в історії. О! Ми розуміємо розчарування деяких осіб, прихильників безладу. Їм не залишається нічого, як нападатися на наміри, дискутувати щодо кількості наданих свобод... Ви зрозуміли великий акт 24 листопада. Ви хотіли у першому абзаці звернення засвідчити імператору свою глибоку вдячність за його великодушність і за його віру в мудрість Законодавчих зборів. Прийняття поправки, поданої до вашої уваги, стане дешевою образою, я навіть сказав би, злим вчинком. Зверніться до вашої совісті, панове, запитайте у себе, чи ви почуваетесь вільними. Сьогодні свобода є повною, цілісною, і я є тому гарантом...

Його увірвали тривалі оплески. Він повільно наблизився до краю трибуни. Тепер, трохи нахиливши тулуб, простягнувши праву руку, він підвищив голос, котрий залунав із надзвичайною силою. Позад нього де Марсі, розсівшись вглибині крісла, слухав його і злегка усміхався як поціновувач, зачудований майстерним виконанням якогось циркового трюку. В залі, посеред громового «Браво!», тіла перехилилися, чулися здивовані перешіптування крізь стиснені губи. Клоринда, дуже поважна, полишила руки на червоному оксамиті поручня.

Ругон продовжував:

- Сьогодні нарешті настала година, яку ми усі нетерпляче ждали. Немає більше жодної небезпеки у тому, щоб квітучу Францію перетворити на Францію вільну. Анархічні пристрасті померли. Енергія суверена і урочиста воля країни назавжди відсунули в небуття огидну епоху державних збочень. Свобода стала можливою того дня, коли було переможено це угруповання, котре уперто відмовлялося визнавати основоположні засади правління. І тому імператор вбачав свій обов'язок у

тому, щоб прибрати свою могутню руку, відмовляючись від надмірних прерогатив влади як від непотрібного ярма, вважаючи своє правління настільки безспірним, що дозволив його оспорювати. Він не відступив перед думкою, що йдеться про його майбутнє. Він йтиме до кінця у своєму завданні принести звільнення. Він повертатиме свободи одна за одною в той час, коли це підкаже йому його мудрість. Відтак, саме цю програму постійного поступу ми маємо за покликання захищати у цьому зібранні...

Один з п'яти депутатів від лівих обурено звівся, кажучи:

- Ви були міністром небачених репресій!

Інший пристрасно додав:

- Постачальники каторг у Каені і в Алжирі не мають права говорити від імені свободи!

Пролунав вибух буркотіння. Чимало депутатів нічого не зрозуміли і схилилися, щоб розпитати своїх сусідів. Пан де Марсі удав, буцімто не розчув, і вдовольнився тим, що пригрозив порушникам регламенту, закликавши їх до порядку.

- Мені тут закидають... – продовжував Ругон.

Але праворуч здійнялися крики і не дали йому договорити:

- Ні, ні, не відповідайте!

- Ці образи не можуть Вас досягти!

Тож він заспокоїв парламент порухом долоні і, спершись обома кулаками на край трибуни, обернувся до лівих з виглядом загнаного дикого кабана.

- Я не відповідатиму, - спокійно проголосив він.

Але це був тільки риторичний вступ. Хоча він і пообіцяв не спростовувати виступ лівого депутата, проте згодом усе ж розпочав детальну дискусію. Спершу він ретельно розібрав аргументи свого суперника: зі своєрідним кокетуванням, він вкладав у це безсторонність, ефект від якої був величезним, немовби він зневажав усі ці поважні причини і був готовий розвінчати їх на одному подиху. Потім він, здавалося, забув про те, що має їх подолати, і не спростував жодної, а натомість з небаченою силою обрушив на найслабшу з них потік слів, у якому вона потонула. Йому аплодували, він тріумфував. Його велике тіло заповнювало трибуну. Його плечі, розгойдуючись, слідували за перекатами фраз. Він мав заяложену красномовність, неправильну, суцільно наїжачену правовими питаннями, що напірала на банальності й розбивала їх ударом блискавки. Він гримів, він розмахував дурними словами. Єдина його перевага оратора полягала у

подиху – потужному, невтомному подиху, який заколисував риторичні періоди і безперешкодно тік протягом годин, не дбаючи про те, що йому доводиться перетягати на собі.

Проговоривши годину без зупинки, він випив ковток води, трохи відсапався і упорядкував розкладені перед ним нотатки.

- Перепочиньте! – вигукнули кілька депутатів.

Але він не почувався втомленим. Він хотів завершити.

- Про що вас просять, панове?

- Слухайте! Слухайте!

Глибока увага знов опанувала німими лицами, що звернулися до нього. Від деяких вибухів його голосу Палатою перекочувалося двигтіння, ніби від ураганного вітру.

- Вас просять, панове, скасувати закон про громадську безпеку. Я не нагадуватиму вам про навіки прокляту годину, коли цей закон був необхідною зброєю. Йшлося про те, щоб заспокоїти країну, врятувати Францію від нових катаклізмів. Сьогодні зброю вклали у піхви. Уряд, котрий завжди користувався нею з найбільшою обачністю...

- Це правда!

- Уряд застосовує її виключно у певних випадках, цілком виняткових. Вона не перешкоджає нікому, окрім сектантів, котрі й досі плекають злочинний божевільний намір повернути найгірші дні нашої історії. Пройдіться нашими містами, пройдіться нашими селами – всюди ви побачите мир і добробут. Запитайте людей, які живуть за законом і порядком: жоден з них не відчуває, аби йому на плечі тисли ці виняткові закони, які нам закидають, немов страшний злочин. Повторюю: у батьківських руках уряду вони продовжують оберігати суспільство проти огидних замірів, чий успіх, до речі, наразі неможливий. Чесним людям нема чого перейматися їхнім існуванням. Залишмо їх там, де вони сплять, аж до того дня, коли суверен вирішить за належне самому розбити їх... Про що ще вас просять, панове? Про чесність виборів, про свободу преси – усі мислимі свободи. Ах! Дайте мені відпочити тут, споглядаючи великі речі, які імперія уже звершила. Довкола мене, повсюди, куди б я не кинув оком, я помічаю, як зростають громадянські свободи і приносять дивовижні плоди. Моє зворушення безмежне. Франція, настільки принижена, тепер розпростовується і пропонує світові приклад народу, котрий завойовує собі емансипацію своєю зразковою поведінкою. Наразі минули часи

випробувань. Не може бути й мови про диктатуру, про авторитарний уряд. Усі ми – працівники свободи...

- Браво! Браво!

- У нас просять чесних виборів. Загальне виборче право, застосоване на якнайширших підставах, - хіба ж це не першочергова умова існування імперії? Безсумнівно, уряд рекомендує своїх кандидатів. Та хіба ж революція не просуває своїх із безсоромною зухвалістю? На нас нападають – ми захищаємось: що може бути справедливішим? Нас хотіли б скувати ланцюгами, зв'язати нам руки, звести нас до стану мерця. Але на це ми ніколи не погодимося. З любові до нашої країни, ми завжди будемо тут, щоб дати їй пораду, сказати їй, де є її справжні інтереси. Вона залишається, до речі, повною хазяйкою своєї долі. Вона голосує – і ми схилиємося. Члени опозиції, які належать до цього зібрання, де користуються повною свободою слова, є доказом нашої поваги до постанов загального виборчого права. Революціонерам треба нарікати на країну, адже країна переважною більшістю вітає імперію. У парламенті усі перешкоди для вільного контролю тепер усунено. Суверен хотів надати головним державним інституціям безпосереднішу участь у своїй політиці і блискуче свідчення своєї довіри. Відтак ви можете дискутувати про дії влади, втілювати в усій повноті право вносити поправки, постановляти мотивовані побажання. Щороку звернення буде своєрідною зустріччю між імператором і представниками нації, під час якої вони матимуть можливість відверто сказати все. Саме дискусія при відчинених дверях народжує сильні держави. Трибуну відновлено – цю трибуну, на якій відзначилося стільки ораторів, чий імена залишаться в історії. Парламент, що дискутує, - це парламент, що працює. Хочете знати все, що я думаю про це? Я щасливий бачити тут групу депутатів-опозиціонерів. Поміж нами завжди будуть опоненти, котрі намагатимуться спіймати нас на помилці і котрі у такий спосіб підсвічуватимуть нашу доброчесність. Ми вимагаємо для них найширших імунітетів. Ми не боїмося ні пристрасті, ні скандалу, ні зловживання словом, якими б небезпечними вони не були... Щодо преси, панове, то вона ніколи не користувалася настільки повною свободою, за жодного уряду, який вимагав, щоб його поважали. Усі великі питання, усі серйозні інтереси мають свої органи. Державна адміністрація бореться лише з пропагандою згубних доктрин і підступним розповсюдженням отрути. Але зрозумійте мене правильно: ми усі переповнені повагою до чесною преси, котра є гучним голосом громадської думки. Вона допомагає нам у нашому завданні, вона є знаряддям нашого століття. Якщо уряд взяв її у свої руки, то виключно тому, щоб не залишити її в руках ворога...

Здійнявся схвальний сміх. Ругон тим часом наближався до перорачії. Стисненими пальцями він вхопився за дерев'яну трибуну. Він кидався тілом вперед, розтинав повітря правою рукою. Його голос гуркотів ревом гірського потоку. Враз, посеред намальованої ним ліберальної ідилії, він буцімто пройнявся люттю, від якої йому перехопило подих. Простягнувши кулак, яким гатив, наче тараном, він погрожував чомусь там, у повітрі. Цей невидимий супротивник – це був червоний привид. Кількома драматичними фразами він зобразив червоного привида, що розмахує скривавленим прапором і загрожує підпалити усе своїм смолоскипом, залишаючи позад себе ріки багна і крові. В його голосі видзвонювали незчисленні набати днів смуги, висвистували кулі, зяли розбиті банківські каси, гроші буржуазії були розкрадені й перерозподілені. На лавах блідли депутати. Потім Ругон стихився і широкими хвилями уславлення, що рівномірно дзеленькали, мов кадило, він завершив, говорячи про імператора:

- Слава Богові! Ми є під егідою нашого монарха, обраного Провидінням, щоб врятувати нас у дні безмежної мізерії. Ми можемо спочивати під сінню його вищого розуму. Він узяв нас за руку і провів нас крок за кроком, поміж підводних рифів, до тихої гавані.

Залунали схвальні волювання. Засідання було зупинено на майже десять хвилин. Потік депутатів поквапився до міністра, котрий, зі спітнілим обличчям і з боками, що досі здригалися від гучного віддиху, повернувся на свою лаву. Ля Рукет, де Комбело і ще сотня інших вітали його, витягали руки, намагаючись мимохідь схопити його долоню. У залі немовби тривало безкінечне двигіння. Навіть ложі говорили й жестикулювали. Під залитим сонцем еркером у стелі, серед цієї позолоти, цього мармуру, цих суворих розкошів, подібних і до храму, і до ділового кабінету, котився гамір міської площі, сміх від сумніву, гучний подив, екзальтований захват, галас юрми, що тремтить від пристрасті. Погляди де Марсі і Клоринди перестрілися, і вони обидвоє хитнули головами: вони зізнавалися в перемозі великого мужа. Ругон цим виступом тільки-но поклав початок блискучій фортуні, котра мала підняти його так високо.

На трибуні тим часом з'явився депутат. У нього було восково біле поголене обличчя і довге волосся, що рідкими кучерями спадало на плечі. Задерев'янілий, без жодного жесту, він гортав довгі аркуші паперу – рукопис промови, яку він узявся читати млявим голосом. Писарі почали гукати:

- Панове, просимо тиші!.. Звольте до тиші!

Оратор хотів вимагати від уряду пояснень. Він виявляв глибоке роздратування очікувальним ставленням Франції з огляду на загрозу, що

зависла над Святим Престолом з боку Італії. Світська влада церкви є священним ковчегом, і у зверненні має міститись настійне побажання, навіть припис, щодо її цілісного збереження. Промова заходила в історичні розмірковування, доводила, що християнське право за багато століть до Віденської угоди і пактів 1815 року встановило політичний лад у Європі. Потім надійшли фрази нажаханої риторики: промовець казав, що зі страхом бачить, як старі європейські суспільства розпадаються посеред конвульсій народів. Час від часу, від певних занадто прямих натяків супроти короля Італії, у залі здійсалося бурмотіння. Але праворуч компактна група депутатів-клерикалів - майже сотня парламентарів - слухали уважно, підкреслюючи найменші пасажі схвальним хитанням головою, і аплодували щоразу, коли їхній колега, злегка побожно схиливши голову, згадував папу.

На завершення оратор вимовив фразу, яку перекричали «Браво!»

- Мені не подобається, - говорив він, - що прекрасна Венеція, королева Адріатики, стає темним васалом Турину.

Ругон, із досі мокрою від поту потилицею, із захриплим голосом і великим тілом, розбитим від першого виступу, уперся на тому, щоб відповісти негайно. Це був чудовий спектакль. Він виставив свою втому, вивів її на сцену, підповз до трибуни, де спершу пробуркотів згаслі слова. Він скаржився з гіркотою, що опинився посеред супротивників уряду – поважних мужів, до цього дня настільки відданих інститутам імперії. Тут, звісно ж, ховається непорозуміння. Вони не хочуть посилювати ряди революціонерів і розхитувати владу, чиї постійні зусилля полягають у тому, щоб забезпечити торжество релігії. Обернувшись праворуч, він звернувся до них патетичним жестом, він говорив до них з приниженістю, сповненої хитрощів, як до потужних ворогів – єдиних ворогів, перед котрими він тремтить.

Але його голос помалу віднайшов притаманну йому емфазу. Він наповнював залу своїм ревінням, він навідмаш бив себе кулаками в груди.

- Нас звинувачують у відсутності релігійності. Це обман! Ми – шанобливі діти Церкви, і ми маємо щастя вірити... Так, панове, віра – це наш поводитир і наша опора в цьому урядовому завданні, яке іноді так важко нести. Що б сталося з нами, якби ми не віддавали себе в руки Провидіння? Ми маємо єдину вимогу – бути смиренними виконавцями Його промислу, покірним знаряддям Божої волі. Саме це дозволяє нам говорити на повен голос і робити дрібку добра... Панове, я щасливий, що маю цю нагоду, аби стати тут навколішки, з усім рвенням мого католицького серця, перед сувереном-

понтифіком, перед цим величним старцем, чиєю відданою і ревною дочкою Франція залишиться повік.

Оплески не чекали на завершення промови. Тріумф перетворився на апофеоз. Зала обвалилася.

На виході Клоринда чатувала на Ругона. Протягом трьох останніх років вони не обмінялися жодним словом. Коли він з'явився, молодший, начебто легший, заперечивши за одну годину все своє політичне життя, готовий задовольнити, ховаючись за фікцією парламентаризму, свій зажерливий апетит до влади, вона поступилася пориву і пішла до нього, простягаючи руку і кажучи з розчуленими й вологими від ніжності очима:

- Ви усе ж таки маєте неабияку силу!